

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Загальна частина

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора С. О. Сліпченка,
кандидата юридичних наук, доцента О. Л. Зайцева

Харків
2022

УДК 347.1

Ц58

Авторський колектив:

Аврамова Ольга Євгенівна – глава 23;
Горбенко Аріна Сергіївна – глава 12;
Горобець Наталія Олександрівна – § 7 глави 10;
Євко Вікторія Юріївна – глава 7;
Жорнокуй Валентина Григорівна – глава 9;
Жорнокуй Юрій Михайлович – глава 8;
Зайцев Олексій Леонідович – § 6–8 глави 11;
Красицька Лариса Василівна – глави 17–18;
Кройтор Володимир Андрійович – § 5 глави 10, глава 19;
Кухарев Олександр Євгенович – глава 1, глава 13;
Мороз Ольга Володимирівна – § 1–4 глави 6;
Піхурець Олена Вікторівна – глави 21–22;
Сліпченко Анатолій Святославович – § 2–4, 6, 8 глави 10, § 2 глави 11;
Сліпченко Святослав Олександрович – глава 5, § 1 глави 10, глава 15;
Тіхонова Марія Анатоліївна – глава 14;
Ходєєва Наталія Вадимівна – § 5–7 глави 6;
Чалий Юрій Іванович – глави 3–4, глава 16, глава 20;
Шишка Наталія Віталіївна – глава 9;
Шишка Олександр Романович – глава 2;
Ясечко Світлана Вадимівна – § 1, 3–5 глави 11.

Рецензенти:

Гриняк Андрій Богданович – заступник директора Київського регіонального центру Національної академії правових наук України з наукової роботи, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

Мічурін Євген Олександрович – професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ,
протокол № 10 від 30 листопада 2021 р.*

ISBN 978-966-610-257-0

© Авторський колектив
© Харківський національний університет
внутрішніх справ

ЗМІСТ

Глава 1

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЙОГО СИСТЕМА

Олександр Євгенович Кухарєв

§ 1. Поняття цивільного права	11
§ 2. Предмет цивільного права	12
§ 3. Метод цивільного права	14
§ 4. Функції цивільного права	15
§ 5. Принципи цивільного права	16
§ 6. Система цивільного права	19
§ 7. Співвідношення цивільного права з іншими галузями права	20

Глава 2

ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Олександр Романович Шишка

§ 1. Поняття, система та загальна характеристика джерел цивільного права	23
§ 2. Загальні засади цивільного законодавства як джерел цивільного права	24
§ 3. Акти цивільного законодавства	25
§ 4. Дія актів цивільного законодавства діють у часі, просторі та за колом осіб	27
§ 5. Цивільно-правовий договір як джерело регулювання сторонами своїх цивільних відносин.....	28
§ 6. Звичай як джерело цивільного права	28
§ 7. Міжнародний договір як джерело цивільного права.....	29
§ 8. Правове значення судової практики, роз'яснень вищих судових інстанцій	30

Глава 3

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Юрій Іванович Чалий

§ 1. Загальне поняття цивільних правовідносин	32
§ 2. Особливості цивільних правовідносин	36

§ 3. Класифікація цивільних правовідносин та її правове значення	37
--	----

Глава 4

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ АБО ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ (ЮРИДИЧНІ ФАКТИ)

Юрій Іванович Чалий

§ 1. Поняття та значення юридичних фактів. Юридичний склад	41
§ 2. Ознаки юридичних фактів.	43
§ 3. Класифікація юридичних фактів	44

Глава 5

ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ І ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ

Святослав Олександрович Сліпченко

§ 1. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків	48
§ 2. Межі здійснення цивільних прав та виконання обов'язків	50
§ 3. Поняття права на захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів	52
§ 4. Форми захисту цивільних прав та інтересів. Способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів	53

Глава 6

ФІЗИЧНА ОСОБА

Ольга Володимирівна Мороз (§ 1–4)

Наталія Вадимівна Ходєєва (§ 5–7)

§ 1. Поняття фізичної особи	56
§ 2. Цивільна правоздатність: поняття та зміст	57
§ 3. Цивільна дієздатність: поняття та види	58
§ 4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою	62
§ 5. Оголошення фізичної особи померлою	64
§ 6 Фізична особа – підприємець	65
§ 7. Акти цивільного стану	66

Глава 7 ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ

Вікторія Юріївна Євко

§ 1. Поняття, цілі та значення опіки та піклування.	
Види опіки та піклування	69
§ 2. Органи опіки та піклування	71
§ 3. Встановлення опіки та піклування	73
§ 4. Права та обов'язки опікунів та піклувальників	76
§ 5. Припинення опіки та піклування	77
§ 6. Опіка над майном фізичної особи	78

Глава 8 ЮРИДИЧНІ ОСОБИ

Юрій Михайлович Жорнокуй

§ 1. Поняття та ознаки юридичної особи	80
§ 2. Вчення про юридичні особи	82
§ 3. Види юридичних осіб	85
§ 4. Створення юридичної особи	87
§ 5. Цивільна правоздатність та дієздатність юридичної особи	89
§ 6. Індивідуалізація юридичної особи	92
§ 7. Організаційно-правові форми юридичних осіб	94
§ 8. Філії та представництва юридичної особи	95
§ 9. Відповідальність юридичних осіб	96
§ 10. Припинення юридичних осіб	98

Глава 9 УЧАСТЬ ДЕРЖАВИ, АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ, ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Валентина Григорівна Жорнокуй

Наталія Віталіївна Шишка

§ 1. Участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних правовідносинах	101
§ 2. Відповідальність за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад	105

Глава 10
ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Святослав Олександрович Сліпченко (§ 1)
Анатолій Святославович Сліпченко (§ 2–4, 6, 8)
Володимир Андрійович Кройтор (§ 5)
Наталія Олександрівна Горобець (§ 7)

§ 1. Поняття об'єктів цивільних прав	106
§ 2. Оборотоzdатність об'єктів цивільних прав	107
§ 3. Цивільний оборот об'єктів цивільних прав	109
§ 4. Речі як об'єкти цивільних прав	112
§ 5. Класифікація речей	114
§ 6. Гроші як об'єкт цивільних прав	120
§ 7. Цінні папери як об'єкти цивільних прав. Види цінних паперів	122
§ 8. Інші об'єкти цивільних прав	124

Глава 11
ПРАВОЧИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Світлана Вадимівна Ясечко (§ 1, 3–5)
Анатолій Святославович Сліпченко (§ 2)
Олексій Леонідович Зайцев (§ 6–8)

§ 1. Поняття та ознаки правочинів	132
§ 2. Форма правочину. Способи волевиявлення волі в правочинах	133
§ 3. Класифікація (види) правочинів	135
§ 4. Чинність (дійсність) правочинів	138
§ 5. Тлумачення змісту правочину	139
§ 6. Недійсність правочинів	141
§ 7. Види недійсних правочинів	144
§ 8. Порядок і наслідки визнання правочину недійсним	148

Глава 12
ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Аріна Сергіївна Горбенко

§ 1. Поняття та значення представництва	150
---	-----

§ 2. Структура відносин при представництві.	
Повноваження представника	152
§ 3. Підстави виникнення та види представництва	153
§ 4. Довіреність та її види	155
§ 5. Форма та строк довіреності	156
§ 6. Припинення довіреності	158

Глава 13

СТРОКИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Олександр Євгенович Кухарєв

§ 1. Поняття строків і термінів та їх правове значення	160
§ 2. Види строків у цивільному праві та їх характеристика	161
§ 3. Обчислення строків	164

Глава 14

ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

Марія Анатоліївна Тіхонова

§ 1. Поняття та правове значення позовної давності	167
§ 2. Вимоги, на які поширюється позовна давність та вимоги, на які позовна давність не поширюється	169
§ 3. Види позовної давності	171
§ 4. Обчислення позовної давності	172
§ 5. Визначення початку перебігу позовної давності	173
§ 6. Зупинення та переривання позовної давності	174
§ 7. Наслідки спливу позовної давності	176

Глава 15

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА

Святослав Олександрович Сліпченко

§ 1. Загальні положення про особисті немайнові права	179
§ 2. Особисті немайнові права фізичної особи	182
§ 3. Особисті немайнові права юридичної особи	193

Глава 16
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО РЕЧОВЕ ПРАВО

Юрій Іванович Чалий

§ 1. Поняття речового права.	197
§ 2. Види речових правовідносин	202
§ 3. Захист речових прав	203

Глава 17
ПОНЯТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Лариса Василівна Красицька

§ 1. Поняття права власності та його зміст	205
§ 2. Право власності Українського народу. Право державної власності. Право комунальної власності. Право приватної власності	206
§ 3. Підстави набуття права власності	208
§ 4. Момент виникнення права власності	216
§ 5. Здійснення права власності	219
§ 6. Підстави припинення права власності	220
§ 7. Право власності на землю (земельну ділянку)	222
§ 8. Право власності на житло	223

Глава 18
ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Лариса Василівна Красицька

§ 1. Поняття та види права спільної власності	226
§ 2. Здійснення права спільної часткової власності	229
§ 3. Здійснення права спільної сумісної власності	232

Глава 19
ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Володимир Андрійович Кройтор

§ 1. Поняття захисту права власності	236
§ 2. Система цивільно-правових засобів та способів судового захисту права власності	239
§ 3. Віндикаційний позов	241
§ 4. Негаторний позов	243
§ 5. Позов про визнання права власності	245

§ 6. Позов про визнання права власності та зняття арешту з майна	247
--	-----

Глава 20
РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО

Юрій Іванович Чалий

§ 1. Право володіння чужим майном і володіння	250
§ 2. Право обмеженого користування чужим майном (сервітут)	254
§ 3. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)	259
§ 4. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)	260

Глава 21
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВО
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Олена Вікторівна Піхурець

§1. Поняття права інтелектуальної власності	263
§2. Система виключних прав на нематеріальні об'єкти	265
§3. Зміст права інтелектуальної власності	267
§4. Захист права інтелектуальної власності	270

Глава 22
АВТОРСЬКЕ ПРАВО І СУМІЖНІ ПРАВА

Олена Вікторівна Піхурець

§ 1. Поняття авторського права	274
§ 2. Об'єкти авторського права	277
§ 3. Виникнення і здійснення авторського права. Презумпція авторства	280
§ 4. Суб'єкти авторського права	282
§ 5. Особисті немайнові та майнові права автора	284
§ 6. Вільне використання твору без згоди автора	291
§7. Право автора на плату за використання його твору	294
§ 8. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір	296
§9. Поняття суміжних прав	297

§ 10. Охорона та захист авторських і суміжних прав	303
--	-----

Глава 23

ПРАВО ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Ольга Євгенівна Аврамова

§ 1. Поняття та система промислової власності	308
§ 2. Характеристика патентного права, як інституту промислової власності.....	310
§ 3. Інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів та послуг	314
§ 4. Інститут нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності	316
Список рекомендованої літератури	318
Передметний покажчик	327

Олександр Євгенович Кухарев

Глава 1. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЙОГО СИСТЕМА

Глава присвячена загальним питанням цивільного права. У ній висвітлюються поняття цивільного права, його предмет, функції, принципи тощо. Критеріями відокремлення цивільного права як галузі національного законодавства є його предмет, метод, принципи правового регулювання, а також функції, які воно виконує.

Вивчення загальних положень цивільного права надасть можливість правильно визначити норму права (як загальну, так і спеціальні), що підлягає застосуванню для регулювання цивільно-правових відносин у практичній діяльності. Питання про предмет кожної галузі відповідає на питання про те, що вона регулює. Відповідь на це питання характеризує зміст галузі, сферу та межі її дії, а також відмежування від інших галузей. Неможливо оволодіти цивільним правом, не з'ясувавши насамперед його загальнотеоретичних засад.

§ 1. Поняття цивільного права

Цивільне право є однією з основних складових частин будь-якої розвиненої правової системи. Особливість цивільного права полягає в тому, що його учасники вступають у цивільні правовідносини самостійно і задля задоволення своїх потреб та охоронюваних законом інтересів. Вони визнані носіями можливих чи наявних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Цивільне право – право приватне. Метою його існування є регулювання та захист саме приватних інтересів. У відносинах, які опосередковують приватне право, держава та її органи як влада участі не беруть. Невипадково у ч. 2 ст. 1 ЦК визначено, що до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом. Крім того, приватне право надає суб'єктам широкі можливості саморегулювання відносин, що складаються у цій сфері. Наприклад, особи самостійно вирішують, вступати або не вступати їм у договірні відносини, застосовувати чи ні певні способи захисту тощо.

Поняття «цивільне право» є багатофункціональним і розглядається як:

1) галузь права – система правових норм, яка регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на вільному волевиявленні між юридично рівними і майново самостійними суб'єктами права. Ці відносини можна охарактеризувати як відносини рівних із рівними;

2) **галузь законодавства** – система нормативних актів, що регулюють цивільні відносини. Цивільне законодавство прийнято ще називати позитивним або писаним правом;

3) **наука (цивілістика)** – вчення, теорії, наукові концепції про врегульовані цивільним правом відносини та їх елементи, систематику, взаємодію з іншими галузями права тощо. Науку цивільного права не слід змішувати з однойменною галуззю права, галуззю законодавства та навчальною дисципліною. Цивілістика охоплює саме систему знань, що систематизуються за основними розділами цивілістики, які не завжди збігаються із систематикою інститутів цивільного права та цивільного законодавства;

4) **навчальна дисципліна**. Цивільне право як навчальна дисципліна має своїм предметом вивчення цивільного права та науки цивільного права. До завдання цивільного права як навчальної дисципліни входить, у першу чергу, вивчення тих норм і практики їх застосування, які в сукупності становлять цивільне право як галузь права. Цивільне право як навчальна дисципліна має ті ж межі, що й наука цивільного права, проте з меншим обсягом знань.

З урахуванням наведеного **цивільне право – система правових норм, які на засадах приватності регулюють цивільні відносини між незалежними, майново виособленими учасниками притаманними цивільному праву способами формування їх поведінки задля задоволення потреб і охоронюваних законом інтересів людини та створених людьми соціальних утворень.**

§ 2. Предмет цивільного права

З курсу теорії права відомо, що право становлять певну систему, найбільші елементи якої називаються галузями права. Як критерії розмежування галузей права зазвичай використовують предмет і метод правового регулювання. За допомогою предмета та методу можливо не тільки виділити цивільне право з єдиної системи права України, а й виявити також його особливості. Предмет правового регулювання відповідає на питання про те, що саме регулює та чи інша галузь права.

Предметом цивільного права, як і інших галузей права, є суспільні відносини, що врегульовані нормами цього права. Відповідно до ст. 1 ЦК України **цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх**

учасників. Таким чином, предмет цивільного права охоплює дві групи відносин – особисті немайнові та майнові відносини¹.

Основними ознаками цивільних відносин є:

- їх суб'єкти є юридично рівними, відокремленими один від одного, в організаційно-правовому і майновому сенсі не підпорядковані;
- предмет – особисті немайнові та майнові відносини;
- їх формування зумовлене ініціативою учасників і диспозитивністю його норм;
- їх зміст становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- невичерпність цивільних прав, можливість їх здійснення самостійно і в будь-який момент, за винятком випадків, коли законом встановлено інше;
- застосування імперативів як винятку із загального правила.

Під **особистими немайновими відносинами розуміються такі суспільні відносини, що виникають стосовно нематеріальних благ, які, як правило, невід'ємні від особи та представляють собою моральну (духовну) цінність.** Особисті немайнові відносини пов'язані з визнанням належності особі немайнових благ у силу самого народження (природні права), у силу першого використання чи реєстрації (легалізаційні права: право на фірмове найменування, на ім'я) або в силу інших фактів об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Важливим є правило ч. 3 ст. 270 ЦК, згідно з яким перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, ЦК та іншим законом, не є вичерпним.

Під **майновими відносинами розуміються такі суспільні відносини, що виникають з приводу різного роду майнових благ (речей, робіт, послуг та ін.), що оцінюються у грошах.** Такі відносини складаються з приводу конкретного майна (автомобіль, квартира, телевізор, телефон, гроші, послуги, майнові права тощо). Характерними ознаками майнових відносин є:

- виникають на засадах майнової відокремленості їх учасників у їх інтересі;

¹ Додатково див.: Шишка А. Р. Концепт статті 1 ГК України: методологический путь к познанию и проблемы // Методология исследования проблем цивилистики : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя, С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 389–414; Шишка О. Р. Концептуальний дисонанс ст. 1 ЦК України: деякі проблеми розходження доктринальних установок з легальними // Методология цивільного (приватного) права України в умовах європеїзації (Матвеевські цивілістичні читання) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 жовт. 2017 р.). Київ : Білоцерків-друк, 2018. С. 199–206.

– забезпечені підвищеною стабільністю і охороняються посиленими засобами права, і не тільки цивільного;

– є еквівалентно-вартісними, що зумовлює товарообіг, стабілізацію матеріальних цінностей і ринкових механізмів (індексів, курсів тощо);

– їх учасники є рівними, незалежними один від одного, що надає їм можливості визначати умови динаміки (переходу до інших осіб) майна;

– регулюються через встановлення правового режиму речі чи правового становища учасника таких правовідносин.

Утім слід підкреслити, що цивільним правом регулюються не всі майнові відносини, що виникають у суспільстві, а лише певна їх частина, що називається майново-вартісними відносинами. Як наголошено у ч. 2 ст. 1 ЦК, до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом.

§ 3. Метод цивільного права

Якщо поняття предмета цивільного права пов'язане з питанням про те, які суспільні відносини регулюються цивільним правом, то поняття методу – з питанням про те, яким чином ці суспільні відносини регулюються нормами цивільного права. Предмет безпосередньо пов'язаний із методом, при цьому сутність першого визначає особливості другого.

***Методом цивільного права** є закріплені в його нормах способи та прийоми впливу на майнові та особисті немайнові відносини.*

Цивільно-правовий метод як спосіб впливу на формування і розвиток цивільних відносин заснований на постулаті: дозволене все те, що не заборонене законом. Загальнодозвільний порядок визначення виду, міри і засобів реалізації своєї юридично значущої поведінки у цивільному праві заснований на засадах юридичної рівності, диспозитивності та ініціативності. З огляду на це метод цивільного права отримав назву диспозитивного на відміну від методу імперативного (централізованого) – властивого публічному праву, що характеризується такими ознаками, як примус, жорстка ієрархічність суб'єктів відносин, законодавче визначення поведінки і компетенції останніх, їх владних повноважень.

Ознаки елементів цивільно-правового методу.

Юридична рівність виявляється в рівних можливостях та підставах виникнення, зміни та припинення правового зв'язку між учасниками, можливостях захищати порушені суб'єктивні права й охоронювані

законом інтереси, підставах притягнення до цивільно-правової відповідальності. Причому йдеться саме про юридичну, а не про економічну рівність суб'єктів цивільного права, яка практично завжди відсутня. З цією ознакою пов'язана й інша ознака, а саме: диспозитивність сторін у цивільно-правових відносинах. Поняття диспозитивності означає, що учасники можуть діяти на власний розсуд, вирішуючи питання щодо прав і обов'язків у цьому правовідношенні.

Можливість діяти на власний розсуд визначає ще одну ознаку методу цивільно-правового регулювання – ініціативність сторін при встановленні їх взаємовідносин і зв'язків між ними.

Вільне волевиявлення засноване на автономії волі та диспозитивності, виявляється у здатності самостійно та вільно формувати (моделювати) свою волю і виражати її. Наприклад, суб'єкти цивільного права можуть на власний розсуд врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, ними не врегульовані; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати відносини на власний розсуд. Не допускається примус до волевиявлення, за винятком прямо передбачених законом випадків.

Майнова самостійність зумовлена, передусім, майновим характером частини цивільних правовідносин, відновлювально-компенсаторними засадами цивільно-правової відповідальності. Майнова самостійність учасників цивільних правовідносин є гарантією належного виконання їх обов'язків.

§ 4. Функції цивільного права

Значення права в суспільстві розкривається через його функції. Вони визначають специфіку галузі права та є засобом узгодження норм. Функції правової галузі також характеризують її місце в системі права, оскільки окремі галузі (елементи єдиної правової системи) відрізняються за змістом і характером виконуваних ними функцій.

Функції цивільного права – зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові відносини².

Виділяють такі функції цивільного права:

² Додатково див.: Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Крайської. Харків : Право, 2017. С. 37.

– **регулятивна** – регулює майнові та особисті немайнові відносини шляхом установлення загальних правил. Це здійснюється шляхом установлення підстав виникнення права власності, обсягу повноважень власника, порядку використання об'єктів інтелектуальної власності, порядку укладення та виконання правочинів тощо. Регулятивна функція є домінуючою і слугує упорядкуванню нормальних людських стосунків та економічних відносин у суспільстві. Завдання цивільного права полягає, передусім, у регулюванні нормальних економічних відносин у суспільстві, що перебувають у непорушеному стані;

– **охоронна** – забезпечує непорушність прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин (охороняє їх) шляхом правового забезпечення захисту порушених суб'єктивних особистих чи майнових прав. Основний напрям охорони – захист інтересів учасників цивільних правовідносин через забезпечення стабільності їх правового становища. Це стосується як договірних, так і недоговірних зобов'язань. Нею охоплюються, наприклад, відносини, що виникають внаслідок порушення зобов'язання (ст. 610 ЦК) або завдання шкоди (глава 82 ЦК);

– **компенсаційна** – полягає у відновленні порушеного майнового чи особистого становища, а при неможливості поновлення такого становища – компенсуванні завданих збитків чи іншої шкоди. Так, відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК, до способів захисту цивільних прав та інтересів судом належить відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

– **превентивна** (виховна, попереджувально-виховна) – попереджує порушення цивільних прав під загрозою застосування санкцій до порушника. Уже сам факт закріплення в цивільно-правових нормах положення про цивільно-правову відповідальність здатний давати попереджувальний ефект, що полягає в необхідності утримання від протиправних дій під загрозою настання певних негативних наслідків для порушника. Через встановлення особливого правового режиму обмежує вільний доступ до об'єктів, які становлять потенційну загрозу (мисливська зброя, засоби самооборони).

§ 5. Принципи цивільного права

Принципи права – основні його ідеї, що мають загальнообов'язковий характер внаслідок їх законодавчого закріплення в нормах права.

Принципи права визначають сутність самих відносин та їх соціальну спрямованість, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному

правозастосуванню. Крім цього, принципи права використовуються при усуненні прогалин у праві. Слід підкреслити таку особливість правових принципів, як загальнообов'язковий характер. Принципи є закріпленими, зазвичай, у відповідних правових нормах, а відтак їх дотримання при вирішенні конкретних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону.

Із уведенням у ЦК ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства» з'явилась необхідність розмежування таких правових категорій, як «засади» та «принципи» галузі права. В юридичній літературі з цього приводу переважає позиція, що принципи і засади є тотожними за змістом поняттями. Отже, у ст. 3 ЦК йдеться про принципи цивільного права.

Відповідно до ст. 3 ЦК **загальними засадами цивільного законодавства** визначені:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України і законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Ніхто, за винятком випадків, передбачених актами цивільного законодавства, не може свавільно втручатися у приватні справи, зокрема охороняється таємниця особистого життя (ст. 301 ЦК), кореспонденції (ст. 306 ЦК), стану здоров'я (ст. 286 ЦК) тощо.

Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України і законом. Недоторканність права власності забезпечує майновий правопорядок у суспільстві, можливість власникам використовувати належне їм майно у своїх або чужих інтересах, бути захищеними від безпідставного його вилучення чи обмеження можливостей використання. Принцип недоторканності права власності має стабілізуюче значення для всієї економічної системи суспільства. В основу цього принципу покладено положення ст. 41 Конституції України, згідно з яким ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним. Разом із тим власник може бути позбавлений свого права, наприклад у випадку ревізії, конфіскації майна за вироком суду, вилучення майна в інших випадках, передбачених ст.ст. 350–354 ЦК.

Свобода договору. Зміст цього принципу виявляється в тому, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Це означає, наприклад, що особа самостійно й на власний розсуд визначає, шляхом укладення якого договору їй задовольнити свій інтерес – дарування, купівлі-продажу, оренди тощо. Крім того, сторони можуть укласти договори, прямо не передбачені актами цивільного законодавства, що впливає зі змісту ст. 6 ЦК, або в яких містяться елементи різних договорів (змішаний договір). Свобода договору може бути обмежена лише для захисту більш слабкої сторони або для захисту публічних інтересів. Зокрема, у ст. 633 ЦК закріплюється необхідність встановлення рівних умов для всіх споживачів у публічних договорах.

Свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом означає, що підприємництво може здійснюватися в будь-якій організаційній формі, передбаченій законом. В Україні свобода підприємницької діяльності належить до конституційних прав (ст. 42 Конституції України). Суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд здійснювати будь-яку діяльність за умови, що вона не суперечить закону. При цьому держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монополієм становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції і несумлінна конкуренція.

Судовий захист цивільного права та інтересу виявляється у праві кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також захист інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Судовий захист є найбільш ефективним способом захисту цивільних прав та інтересів. Це зумовлено тим, що судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Крім того, законом встановлена кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення (ст. 382 Кримінального кодексу України).

Справедливість, добросовісність та розумність як принцип цивільного права містить три складові, які взаємодоповнюють одна одну. Тільки їх поєднання найбільш повно розкриває сутність даного принципу.

Справедливість здебільшого розглядається як оціночна моральна категорія, коли відносини встановлюються відповідно до вимог права, заслуг та ролі особистості, загальних засад існування суспільства. Справедливість ще визначають як здійснення своїх прав і виконання обов'язків на законних чесних підставах.

Добросовісність не допускає зловживання своїми суб'єктивними правами, передбачає недопустимість існування кабальних відносин, належне виконання юридичних обов'язків. Добросовісність презюмується у тих випадках, коли особа, набуваючи суб'єктивного права, не знала і не могла знати про права інших осіб на цей об'єкт, тобто передбачає, що особа діяла в межах «доброї совісті».

Розумність зумовлює раціональність волевиявлення, усвідомленість правових наслідків учинених дій, дотримання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав. Зазвичай, розумними слід вважати дії особи, що наділена нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань і життєвого досвіду, що дозволяє їй адекватно оцінювати ситуацію, моделювати в ній свою поведінку і здійснювати волевиявлення, а також передбачати його можливі наслідки. Розумність по суті характеризує інтелектуальні та моральні якості людини через порівняння її юридично значущої поведінки із можливою поведінкою усередненої людини.

§ 6. Система цивільного права

Система цивільного права – систематизована сукупність його елементів, розташованих у послідовності та ієрархії, що визначаються внутрішньою логікою цієї галузі.

Цивільне право, як і будь-яка інша самостійна галузь права, має свою організаційно-технічну побудову, яка пов'язує усі правові норми в певному порядку, що сприяє ефективному пізнанню та застосуванню цих норм.

При цьому систему права не слід ототожнювати із системою законодавства. Ці поняття співвідносяться між собою як зміст та форма. Система права – це внутрішня побудова права, а система законодавства – це зовнішня форма вираження та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел.

До елементів системи цивільного права належать: цивільно-правові норми, інститути, субінститути, підгалузі, які об'єднуються в галузь.

Цивільно-правова норма – правові приписи, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини між їх учасниками.

Інститут цивільного права – цілісна група цивільно-правових норм, що регулюють однорідні цивільні правовідносини. Такими є, наприклад, інститути позовної давності, права власності, купівлі-продажу тощо.

Субінститут – складова частина цивільно-правового інституту, яка є групою цивільно-правових норм, що регулюють однорідні відносини в межах певного інституту. Зокрема, інститут купівлі-продажу має такі субінститути: роздрібна купівля-продаж, поставка, контракція сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, міна.

Підгалузь цивільного права – це частина цивільного права, що об'єднує правові норми та інститути, які регулюють суспільні відносини, що мають самостійне значення (наприклад, зобов'язальне, спадкове право).

Цивільне право України будується за пандектною системою та структурно складається з двох частин: загальні положення та спеціальні. Загальна частина включає норми про суб'єктів та об'єктів цивільних прав, правочини, представництво і довіреність, позовну давність тощо. Спеціальну частину утворюють норми про особисті немайнові права, речове право, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, спадкове право. Але і в межах окремого елементу системи цивільного права нормативний матеріал може розподілятися за пандектною системою. Наприклад, у межах підгалузі: загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи – загальна частина та спеціальна – особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи і особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи; інституту: загальні положення про купівлю-продаж – загальна частина та спеціальна – роздрібна купівля-продаж, поставка, контракція сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, міна.

§ 7. Співвідношення цивільного права з іншими галузями права

Цивільне право як базова галузь права України співвідноситься з іншими галузями права. У цьому виявляється його міжгалузевий зв'язок. Так, шкідливі наслідки адміністративних правопорушень і злочинів є однією з підстав для подання позовів про відшкодування збитків. Розгляд адміністративних справ часто посилює доказову базу при розгляді цивільних позовів.

Адміністративно-правові акти можуть бути підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків (ст. 11 ЦК). Так, прийняте рішення про відведення земельної ділянки для суспільних потреб (адміністративний акт) припиняє право власності на вказану земельну ділянку у власника та породжує обов'язок особи, на чю користь вона відведена, відшкодувати її вартість та інші втрати власника. Спільним для цивільного і адміністративного права є предмет регулювання – майнові відносини, але методи регулювання цих відносин вказаними галузями права різні. Характерним для методу цивільного права є рівність учасників та диспозитивність, тоді як для адміністративного права властивий імперативний метод.

Доволі тісна взаємодія цивільного права з фінансовим і податковим правом, особливо при визначенні бази оподаткування. Це виявляється в інституті реєстрації прав на окремі види майна та майнові права, ціновій політиці через установлення твердих цін на товари першої необхідності. При здійсненні зовнішньоекономічної діяльності цивільне право тісно пов'язане з митним правом при митній торгівлі, митних складах, діяльності митних брокерів.

Цивільне право є висхідним для блока приватноправових галузей права і законодавства. Так, гарантуючи свободу власності, зумовлюючи свободу договору, цивільне право тим самим визначає зміст інших галузей права, що спричиняє необхідність субсидіарного застосування норм різних галузей права: цивільного та земельного, цивільного та трудового, цивільного та екологічного.

Сімейне право як підгалузь цивільного права та законодавства хоча й розвивається відносно автономно, однак регулює, по суті, ті самі особисті немайнові та майнові відносини, що виникають між відносно замкнутим колом осіб, що входять у сім'ю. Вони будують свої відносини на довірі та пов'язані взаємною турботою, переважанням особистих мотивів юридично значущої поведінки над економічно детермінованими.

Тісний зв'язок цивільного права простежується із цивільним процесуальним правом. Останнє регламентує відносини, що стосуються порядку і процедури вирішення цивільно-правових спорів, тобто є процесуальними. У свою чергу, норми цивільного права по суті є матеріальними та визначальними при вирішенні відповідних спорів. Зокрема, неможливо вирішити спір про визнання договору недійсним, не застосовуючи відповідні положення ЦК.

Слід вказати і на тісний взаємозв'язок цивільного права з трудовим правом. Допускається використання праці за договором підряду.

Доволі близькі інститути відшкодування завданої шкоди. Обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду при виконанні трудових обов'язків проявляє ті ж ознаки, що і в цивільному праві. Більше того, роботодавець, який відшкодував іншій особі завдану з вини його працівника шкоду, має право регресної вимоги до свого винного працівника. Водночас майнові відносини, які регулюють трудове право, позбавлені застосування методу юридичної рівності сторін, натомість визначається перевага юридичних інтересів працівника.

Олександр Романович Шишка

Глава 2. ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Як відомо, одне зі значень терміна «цивільне право» це цивільне законодавство. Вивчення теми «Цивільне законодавство України» дає можливість освоїти базові знання, які сприятимуть розумінню того, які та як саме акти законодавства фактично мають застосовуватися до певного приватно-правового випадку, а які ні. Розуміння цього можливе лише при опануванні наступними необхідними компонентами цієї теми, а саме: поняттям джерел цивільного права та її системно-структурними елементами; як впливає кожен елемент системи цивільного законодавства України на регулювання цивільних відносин та які їх особливості; яке значення судової практики, роз'яснень вищих судових інстанцій при регулюванні цивільних відносин; які запобіжники закладені у механізмі цивільно-правового регулювання щодо джерел, щоб гарантувати стабільність цивільного права України та приватних відносин у цілому.

§ 1. Поняття, система та загальна характеристика джерел цивільного права

Джерела цивільного права – це система офіційно визнаних у державі форм, які містять цивільно-праві норми, основною метою яких є регулювання цивільних відносин.

Система джерел цивільного права формалізована та деталізована главою 1 ЦК, яка має назву «Цивільне законодавство України». Вона складається із 10 статей, які характеризують джерела цивільного права та її систему.

До джерел цивільного права належать: загальні засади цивільного законодавства (ст. 3 ЦК), Конституція України (ч. 1 ст. 4 ЦК), акти цивільного законодавства (ст. 4 ЦК), договір (ст. 6 ЦК), звичай (ст. 7 ЦК) та міжнародні договори (ст. 10 ЦК). Наведений перелік, виходячи зі структури та назви книги першої «Загальні положення» розділу I «Основні положення» та глави 1 «Цивільне законодавство України» ЦК, сьогодні є вичерпним³.

³ Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Н. Ю. Голубева та ін. Київ : Норма права, 2020. С. 177–207; Current issues of recodification of Ukrainian civil legislation : monograph / E. O. Kharytonov, N. Yu. Golubeva, O. I. Safonchik et al. Lviv-Torun : Liha-Pres, 2020. Pp. 104–117.

Джерела цивільного права характеризуються тим, що їх основне завдання – регулювати цивільні відносини. Вони мають відповідати певним ознакам: 1) бути заснованими на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників; 2) за своїм характером бути особистими немайновими та майновими; 3) учасниками таких відносин мають бути особи (фізичні та юридичні особи) та/або суб'єкти публічного права (державна Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права); 4) виникають з підстав, визначених ст. 11 ЦК; 5) їх об'єктом є матеріальні та нематеріальні блага.

Крім цивільних відносин, джерела цивільного права здатні регулювати й інші відносини, відмінні від цивільних. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1 ЦК, до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство застосовується лише у випадках передбачених законом. Таке регулювання є субсидіарним та покликане заповнити прогалини в іншій галузі права з метою повного (цілісного) упорядкування певних суспільних відносин. Наприклад, у кримінальних та податкових відносинах певні правові категорії розуміються так само, як і в цивільному праві. Це стосується поняття фізичної особи, юридичної особи, власності, майна, акції, житла, об'єктів авторського права і суміжних прав тощо. Іншим прикладом є ст.ст. 35, 36, 38, 39, 89, 112 тощо ЦК, в яких містяться публічно-правові норми, покликані регулювати певні публічні відносини.

Норми цивільного права за своєю юридичною силою мають певну ієрархію. Чим більша юридична сила нормативно-правового акта, в якому міститься певна норма права, тим вище її місце в ієрархії. При колізії норм права, які здатні регулювати одні й ті ж самі відносини, застосовується норма більш вищого за силою нормативно-правового акта.

§ 2. Загальні засади цивільного законодавства як джерела цивільного права

Відповідно до ст. 3 ЦК загальними засадами цивільного законодавства визначені: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України і законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність⁴.

§ 3. Акти цивільного законодавства

Акти цивільного законодавства – система нормативно-правових актів, що прийняті у визначеному законному порядку певним державним органом, метою яких є регулювання цивільних відносин.

Система актів цивільного законодавства та певна її правова характеристика закріплена в ст. 4 ЦК.

У системі цивільного законодавства слід розрізняти два блоки нормативних актів: закони і підзаконні нормативно-правові акти. До перших належать лише ті з них, які прийняті у встановленому порядку Верховною Радою України. Це ЦК та інші закони України. Останні мають відповідати ЦК та Конституції України, а також приймаються відповідно до них. До другого блоку належать підзаконні нормативно-правові акти. Це акти, які приймаються відповідними суб'єктами публічного права, що згідно із законом уповноважені на здійснення певної нормотворчої діяльності.

Конституція України є базовим фундаментом більшості джерел цивільного права та становить його основу. Вона має найвищу юридичну силу (тобто жодний нормативно-правовий акт не може бути вищим), а її норми є нормами прямої дії.

Конституція України в механізмі правового регулювання цивільних відносин виконує декілька функцій: регулятивну, засадничу та стабілізуючу.

Цивільний кодекс як джерело цивільного права виступає основним актом цивільного законодавства. Він є генеральним актом приватного права. Це значить, що за своєю суттю та призначенням ЦК може регулювати не тільки цивільні відносини, але й інші відносини приватного характеру.

Цивільний кодекс складається із шести книг, поділених на розділи, розділи містять глави, деякі глави – параграфи, і налічує більш ніж 1300 статей. Він вступив у дію 1 січня 2004 року.

Актами цивільного законодавства є також **інші закони України**, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК. Ці закони можуть бути як кодифікованими, так і поточними. До кодифікованих

⁴ Зважаючи, що в юридичній літературі переважає думка, що загальні засади цивільного законодавства та принципи цивільного права є тотожними за змістом поняттями, то більш детально цей матеріал дивись у § 5 «Принципи цивільного права» глави 1 посібника.

законодавчих актів цивільного законодавства належать: Господарський кодекс України, Сімейний кодекс України, Житловий кодекс УРСР. Ці кодекси є спеціальними в регулюванні цивільних відносин⁵, які у відповідних підгалузях цивільного права можуть також називатися сімейними відносинами, господарськими відносинами, житловими відносинами тощо.

Поточне цивільне законодавство є доволі обширним. Здебільшого, воно має комплексний характер, оскільки регулює відносини і приватного, і публічного характеру. Наприклад, закони України «Про цінні папери і фондову біржу», «Про валюту і валютні операції», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки» тощо. Однак, незважаючи на те, що такі закони містять норми публічного права, у сфері цивільного права вони належать до актів цивільного законодавства. Головним критерієм, який визначає такі акти цивільно-правовими, є їх спрямованість на регулювання цивільних відносин і відповідність Конституції України та ЦК. Поряд з указаними вище законами існують такі, які мають суто цивілістичний характер зокрема закони України «Про заставу», «Про іпотеку» тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти мають нижчу юридичну силу, ніж закон, і не повинні суперечити ні Конституції України, ні ЦК, ні іншому закону. Це акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим. Такі нормативно-правові акти можуть регулювати цивільні відносини лише в тих межах, у яких це допускається Конституцією України та законом. Вони не можуть встановлювати інші вимоги, права, обов'язки тощо ніж ті, що визначені в законі. Якщо такі нормативно-правові акти суперечать положенням Конституції України, ЦК або іншому закону, застосовуються відповідні положення ЦК або іншого закону.

Важливо відзначити, що органи державної влади України можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України, ЦК України та законом.

⁵ Відповідно, йдеться про ті, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

§ 4. Дія актів цивільного законодавства

Акти цивільного законодавства діють у часі, просторі та за колом осіб. **Дія в часі** – це визначення темпоральних меж застосування норм цивільного законодавства до певних цивільних відносин. Акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли після набрання ними чинності. За загальним правилом, вони набувають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не встановлене самим законом, але не раніше дня його офіційного опублікування. При цьому, зазвичай, акти цивільного законодавства не мають зворотної дії у часі, але можуть встановлюватися і виключення. Зокрема, ч. 2 ст. 5 ЦК встановлено, що акт цивільного законодавства може мати зворотню дію у часі, якщо він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність.

Дія акта цивільного законодавства припиняється: з моменту скасування акта цивільного законодавства у встановленому законному порядку; з моменту закінчення строку дії певного акта цивільного законодавства, якщо цей строк вказаний у ньому; з моменту визнання певного акта неконституційним.

Дія акта цивільного законодавства в часі може бути призупинена.

Дія в просторі – це визначення територіальних меж застосування норм цивільного законодавства до певних цивільних відносин. За загальним правилом акти цивільного законодавства, діють на всій території України. Разом із тим їх дія може бути обмежена в просторі. Наприклад, загальноукраїнські органи законодавчої і виконавчої влади можуть поширити дію актів цивільного законодавства на певну територію; або на території певного адміністративного утворення можуть діяти норми, прийняті державними місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Дія за колом осіб – це здатність акта цивільного законодавства створювати юридичні наслідки для тих чи інших учасників цивільних відносин. За загальним правилом, акти цивільного законодавства поширюються на всіх учасників цивільних відносин, що перебувають на території, в межах якої діє це законодавство. Поряд із цим норми можуть регулювати відносини лише за участі певних учасників. Наприклад, за участі господарських товариств або підприємців, або фінансових установ тощо.

§ 5. Цивільно-правовий договір як джерело регулювання сторонами своїх цивільних відносин

Термін «договір» у цивільному праві є багатозначним та залежить від того, про яке саме правове явище йде мова. Одне з таких значень – це договір як форма регулювання сторонами своїх цивільних відносин. Тобто відносини між сторонами можуть регулюватися не лише приписами актів цивільного законодавства, але й договором, тобто взаємоузгодженою домовленістю, яка для сторін виступає джерелом регулювання їх відносин.

Договір як форма регулювання цивільних відносин – це встановлені на основі вільного волевиявлення правила поведінки сторін. Таке саморегулювання має відповідати загальним засадам цивільного законодавства, тобто ст. 3 ЦК України. При цьому, внаслідок диспозитивності цивільного права, сторони в договорі можуть навіть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, якщо це не суперечить положенням Конституції України, ЦК та іншому законодавству.

Цим підкреслюється важливість договору як регулятора певних цивільних відносин, оскільки він виступає не лише інструментом регулювання відносин, які не передбачені актами цивільного законодавства, але й надає можливість врегулювати на власний розсуд ті договірні відносини, які передбачені актами цивільного законодавства. Поряд із цим таке регулювання не є безмежним, оскільки сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

§ 6. Звичай як джерело цивільного права

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

Іншими словами, звичай – це певне правило поведінки, яке набуло характеру звичаєвих норм внаслідок того, що певні відносини, які складаються між різними учасниками протягом тривалого часу, сформували певну модель поведінки, що набула характеру усталеної.

Для того, щоб звичай набув правового значення, він повинен отримати офіційне схвалення державою одним із двох способів:

а) шляхом безпосередньої вказівки законом на певний вид звичаю, яким можуть регулюватися конкретні цивільні відносини;

б) в судовому порядку шляхом визнання найвищою судовою інстанцією держави їх загальнообов'язкове застосування до певних відносин.

На певний вид звичаю, яким можуть регулюватися конкретні цивільні відносини, звертають увагу певні акти цивільного законодавства. Так, ЦК встановлює такі види звичаїв: звичай національної меншини (ст. 28); звичай ділового обороту (ст.ст. 213, 526, 529, 531, 532, 538, 539, 613 тощо); місцевий звичай (ст. 333); звичай з приводу використання товару (ст. 673). Також вартий уваги і абз. 3 ч. 1 ст.7 ЦК України, в якій зазначено, що звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Документами, застосовуваними в Україні, в яких зафіксовані звичаї ділового обороту, є Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів (у редакції 1993 р.), Принципи міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) у редакції 1994 р., Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати («Інкотермс») – у редакції 2000 р. В Господарському кодексі України, а саме у ст. 32 дається вказівка на торгові та інші чесні звичаї у підприємницькій діяльності, а у ст. 265 – відомі міжнародні звичаї. Крім того, звичай застосовується в договорах перевезення річковим і морським транспортом, зокрема такий його різновид, як звід звичаїв порту (ст. 78 КТМ).

§ 7. Міжнародний договір як джерело цивільного права

Відповідно до ст. 10 ЦК чинний міжнародний договір визнається джерелом цивільного права. **Міжнародний договір** – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо).

Міжнародним договором як джерелом цивільного права визнається не будь-який договір, що укладений у письмовій формі державою Україна з іншою іноземною державою. Правового значення в регулюванні цивільних відносин має лише той міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана саме Верховною Радою України. Враховуючи те, що чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, є частиною національного цивільного законодавства України, він повинен бути доступним для будь-якої людини. Тому, відповідно до ст. 21 Закону України «Про міжнародні договори», чинні міжнародні

договори України публікуються українською мовою в Зібранні діючих міжнародних договорів України та інших офіційних друкованих виданнях України. Офіційний переклад багатосторонніх міжнародних договорів України українською мовою здійснює Міністерство закордонних справ України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Крім того, такі міжнародні договори України включаються в установленому порядку до Єдиного державного реєстру нормативних актів.

До міжнародних договорів, що регулюють цивільні відносини, належать: Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. (набула чинності для України 11 вересня 1997 р.); Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. (набула чинності для України 1 лютого 1991 р.); Всесвітня конвенція про авторське право від 6 вересня 1952 р. (набула чинності для України 17 січня 1994 р.); Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів від 14 червня 1974 р. (набула чинності для України 1 квітня 1994 р.); Конвенція Ліги Націй, якою запроваджено Уніфіко-ваний Закон про переказні векселі та прості векселі від 7 червня 1930 р. (набула чинності для України 6 січня 2000 р.); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Хорватія про міжнародні автомобільні перевезення від 3 грудня 2001 р. (набула чинності для України 17 січня 2005 р.); Конвенція УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг від 28 травня 1988 р. (набула чинності для України 1 липня 2007 р.) тощо.

Застосування положень міжнародних договорів має певні особливості. Так, згідно з ч. 2 ст. 10 ЦК, якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

§ 8. Правове значення судової практики, роз'яснень вищих судових інстанцій

Судова практика – це акти судових інстанцій держави щодо застосування норм цивільного законодавства до конкретного випадку. Такі акти ще називаються судовими актами офіційного тлумачення норм права (інтерпретаційно-правові акти). Вони видаються в порядку, встановленому законом, відповідним державним органом (наприклад, Конституційним Судом України, Верховним Судом тощо).

Відповідно до ЦК судова практика не є джерелом цивільного права. Це зумовлено тим, що відповідно до глави 1 ЦК, яка має назву

«Цивільне законодавство України», система джерел має вичерпний, закритий характер, і судова практика як джерело регулювання цивільних відносин не вказана.

Поряд із цим, відповідно до ст. 13 Закону України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII «Про судоустрій та статус суддів», висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Також висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. На висновки ВС звертає свою увагу і ч. 4 ст. 263 ЦПК та ч. 4 ст. 236 ГПК. Так, при виборі та застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах ВС. Наведене зумовлює, що суд при виборі й застосуванні норми права до спірних правовідносин, обґрунтовуючи своє рішення відповідно до приписів закону (ч. 5 та ч. 6 ст. 13 Закону № 1402-VIII, ч. 4 ст. 263 ЦПК України та ч. 4 ст. 236 ГПК України), має також опиратися на висновки, викладені у постановах ВС.

Так само це стосується і рішень Конституційного Суду України. Головною метою актів офіційного тлумачення норм права (судової практики) є забезпечення стабільності й підвищення ефективності правового регулювання, сприяння правовій визначеності в державі.

Усе це, як зазначає Європейський суд з прав людини, спрямовано на забезпечення єдності судової практики і в такий спосіб підтримання громадської довіри до судової системи.

Юрій Іванович Чалий

Глава 3. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Загальна характеристика цивільних правовідносин дозволяє скласти уявлення про те, як норми цивільного права впорядковують суспільні відносини, що є предметом його регулювання. Тобто таке знання демонструє механізм впливу цивільно-правових норм на суб'єктів суспільних відносин, наслідком чого є встановлення правового порядку в тій чи іншій сфері людського буття. Цим механізмом і є цивільне правовідношення.

Водночас слід наголосити, що вказане регулювання здійснюється не через певну універсальну (загальну) форму цивільного правовідношення, а шляхом закріплення в законодавстві низки різновидів правовідносин (цивільно-правових форм), розрахованих на регулювання конкретних видів соціальних зав'язків: особисті немайнові правовідносини, правовідносини власності, правовідносини інтелектуальної власності, договірні зобов'язальні правовідносини, недоговірні зобов'язальні правовідносини, спадкові правовідносини тощо. Отже, цивільне правовідношення завжди має вигляд не загальної, а конкретної (спеціальної) правової форми. Разом з тим у навчальних цілях можна говорити й про спільні ознаки, притаманні всім видам цивільних правовідносин, що і є метою викладення матеріалу даної глави посібника.

§ 1. Загальне поняття цивільних правовідносин

Під цивільними правовідносинами слід розуміти вид соціальних відносин, що виникає з приводу особистих немайнових та майнових благ і зазнає юридичного впливу шляхом закріплення за учасниками даних відносин відповідних прав та обов'язків.

Соціальними передумовами виникнення цивільних правовідносин є наступне.

Життя людей влаштоване таким чином, що вони задля свого буття цілком природно вступають у соціальні зв'язки з іншими представниками людської спільноти. Однією з основних причин такого становища є об'єктивна цивілізаційна необхідність – організація людського життя через розподіл праці: кожен член людської спільноти професійно здійснює тільки певний вид діяльності, тобто спеціалізується у виробленні окремих благ (товарів, результатів робіт, послуг тощо). У свою чергу, самі виробники згаданих вище благ не в змозі створити своєю працею все те, що їм життєво необхідно, тому вони об'єктивно змушені вступати

в суспільні відносини з обміну виробленого ними продукту на інші потрібні їм блага.

Мотивація до обмінних процесів спричиняє рух майнових благ від одних осіб до інших. Саме ця соціально-економічна основа і є рушійною силою виникнення цивільно-правових відносин, а якщо точніше – майнових цивільно-правових відносин.

Між тим, аби споживання майнових благ було можливим, людина фізично має існувати. Життя, здоров'я, особиста свобода людини та інші немайнові блага, що забезпечують їй природне існування та соціальне буття, є передумовою виникнення майнових відносин. Не випадково при визначенні предмета регулювання цивільного законодавства немайнові відносини поставлені на перше місце (ч. 1 ст. 1 ЦК).

Суспільні відносини з приводу задоволення потреб суб'єктів цих відносин в особистих немайнових благах, а також відносини щодо володіння та обміну майновими благами в державних формах організації суспільства набувають юридично впорядкованого характеру. Упорядкування досягається шляхом надання особистим та майновим відносинам вигляду правових відносин (*правовідносин*), тобто шляхом закріплення за учасниками таких відносин відповідних прав і обов'язків.

У спрощеному вигляді алгоритм правового впливу через конструкцію цивільних правовідносин такий. Спершу норми цивільного права визначають, хто може бути *учасником* цивільних правовідносин, тобто потенційним носієм прав і обов'язків (*учасники* є першим елементом структури цивільних правовідносин). Далі – які блага (*об'єкти*) можуть бути мотивом вступу згаданих учасників у соціальний зв'язок, що підпадає під цивільно-правове регулювання (*об'єкт* є другим елементом цивільних правовідносин). Зрештою – які *права* та *обов'язки* виникатимуть в учасників соціального зв'язку, якщо такий зв'язок набуде якості саме цивільного правовідношення (*права та обов'язки* є третім елементом цивільних правовідносин; цей елемент ще називають «*зміст правовідносин*»). Втім, все наведене вище ще не є проявом цивільних правовідносин – це лише приготування до них. Цивільні права та обов'язки в учасників того чи іншого соціального зв'язку виникнуть лише через наявність певної життєвої обставини, тобто *юридичного факту*. Тож *юридичний факт* спричиняє виникнення та можливість подальшого здійснення учасниками цивільних правовідносин своїх прав і виконання ними обов'язків. Виникнення в учасників соціального зв'язку прав і обов'язків буде вже власне цивільно-правовим регулюванням суспільних відносин через конструкцію правовідношення.

Невиконання обов'язку на користь правомочної особи, тобто особи, яка має право вимагати від іншої (зобов'язаної) особи виконання обов'язку, призводить до можливості застосування до зобов'язаної особи засобів державного примусу (мір відповідальності та інших способів захисту порушених прав). Але більшість цивільних правовідносин реалізуються без цього, оскільки зобов'язані особи найчастіше свої обов'язки виконують добровільно, що утворює загальну картину юридичної впорядкованості суспільних відносин.

Більш детальна характеристика цивільних правовідносин може відбутися через розгляд специфіки їх складових частин, тобто *елементів*.

Учасниками цивільних правовідносин є фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Присутність серед названих учасників цивільних правовідносин навіть суб'єктів публічного права пояснюється тим, що здійснення публічно-правових функцій немислиме без майнового забезпечення відповідних органів і посадових осіб. Незважаючи на забезпечення цих учасників публічно-правових відносин коштами державного бюджету вони, проте, об'єктивно змушені вступати у цивільно-правовий майновий оборот, аби якісно організувати свою функціональну діяльність.

Люди, як учасники цивільних правовідносин, та засновані ними організації іменуються у цивільному праві особами: «фізичні особи» та, відповідно, «юридичні особи». **Категорія «особа»** дозволяє відкинути несуттєві соціальні ознаки цих учасників і встановити для них режим юридичної рівності участі у цивільних правовідносинах. Не впливають на обсяг юридичних можливостей (правоздатність) такі ознаки, як статеві належність людини, її національність, рід занять (у тому числі й професійних), майновий стан, належність до тих чи інших релігійних конфесій, політичних партій тощо. За загальним правилом, не має впливу на визначення обсягу цивільної правоздатності й громадянство людини. Іноземці, особи з подвійним громадянством та особи без громадянства, як правило, користуються цивільними правами нарівні з громадянами України. Такий підхід є загальною ознакою методу приватно-правового регулювання суспільних відносин.

Аби бути учасником приватноправових (цивільно-правових) відносин, необхідно та достатньо відповідати вимогам норм цивільного права щодо правоздатності та дієздатності. Право- та дієздатність є складовими правосуб'єктності, тобто категорії, яка вказує на здатність особи бути суб'єктом цивільних правовідносин. **Правоздатність** – це

юридична здатність особи мати цивільні права та обов'язки. У фізичних осіб вона виникає з моменту народження, у юридичних осіб – внаслідок їх державної реєстрації. **Дієздатність** – це юридична здатність особи своїми діями набувати для себе цивільні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Мінімальний обсяг цивільної дієздатності у фізичних осіб виникає з моменту народження та залежить від здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Дієздатність юридичних осіб виникає, за загальним правилом, у повному обсязі під час державної реєстрації цих суб'єктів як юридичних осіб. Тобто правоздатність і дієздатність юридичних осіб виникають одночасно.

Об'єктами цивільних правовідносин називають усе те, з приводу чого ці відносини виникають. Стаття 177 ЦК дає приблизний перелік матеріальних і нематеріальних благ як об'єктів цивільних прав. Серед них: речі, гроші та цінні папери, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація.

За іншою класифікацією усі об'єкти цивільних правовідносин можна звести до двох груп: 1) майнові блага (майно) та 2) особисті немайнові блага⁶.

Останнім елементом цивільних правовідносин є суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників (**зміст цивільних правовідносин**).

Суб'єктивне право – це визначена законодавством та (або) правомочним міра можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта цивільних правовідносин. Суб'єктивне право визначає межі власної поведінки правомочного суб'єкта або межі вимог правомочного суб'єкта, адресованих зобов'язаним особам, чи межі захисту правомочним суб'єктом порушених прав і законних інтересів.

Суб'єктивний обов'язок – це визначена законодавством та (або) правомочним міра належної (обов'язкової) поведінки суб'єкта. Обов'язки можуть мати активний або пасивний характер. **Обов'язок ак-тивного характеру** вимагає від зобов'язаної особи здійснення визначених нормами права або правомочними певних дій: здійснення дій з перевезення, сплати грошей, виконання роботи тощо. **Обов'язок пасивного характеру** пов'язаний із нездійсненням дій, які могли б порушити права або законні інтереси правомочного суб'єкта. Наприклад, у правовідносинах власності від невластників (зобов'язаних осіб) вимагається не

⁶ Щодо об'єктів цивільних прав див. главу 10 посібника.

створювати перешкод для здійснення власником (правомочним суб'єктом) правових можливостей з володіння, користування та розпорядження належною йому річчю.

§ 2. Особливості цивільних правовідносин

Цивільні правовідносини порівняно з іншими правовими відносинами характеризуються наступними специфічними ознаками.

1. Основні учасники цивільних правовідносин (люди та організації) діють у цих правовідносинах як особливі правові постаті: фізичні особи та юридичні особи. Це дозволяє акцентувати увагу тільки на правовій формі участі цих осіб у цивільних правовідносинах та уникати несуттєвої соціальної характеристики, яка не впливатиме на визначення їх правового становища. Юридично байдужою, з точки зору цивільного права, є, наприклад, інформація про стать людини, її національність, рід занять. Про це вже говорилося вище.

2. Суб'єкти цивільних правовідносин мають рівний обсяг юридичних можливостей. Вони юридично не підкорені один одному, а тому їх відносини налаштовуються, так би мовити, у горизонтальній юридичній площині на засадах взаємної визнаності автономії волі та майнової самостійності. Навіть такі учасники, як держава Україна, Автономна Республіка Крим, владні органи місцевого самоврядування, не можуть скористатись у цивільних правовідносинах своїми очевидними перевагами перед фізичними особами чи іншими особами, які менш потужні у майновому або політичному відношенні. Органи публічної влади беруть участь у приватноправових відносинах як юридично рівні поміж інших юридично рівних суб'єктів.

3. Учасниками цивільних правовідносин є широке коло суб'єктів. Серед них люди, що діють як фізичні особи, організації, які мають статус юридичної особи, органи місцевого самоврядування, Автономна Республіка Крим, держава Україна. Це викликано соціальною необхідністю відкриття доступу до майнових та особистих немайнових благ усім учасникам юридичних відносин, без чого їх існування та функціонування було б просто неможливим.

4. Приватноправові відносини спричиняються специфічними юридичними фактами, серед яких найпомітнішим є договір. Договір породжує правовідношення тільки за умови досягнення компромісної згоди між його сторонами, а тому даний юридичний факт є прикладом, що підтверджує правову незалежність учасників цивільних правовідносин.

5. *Норми, що регулюють цивільні правовідносини, мають переважно диспозитивний характер*, тобто такі правила поведінки, визначені законодавством, можуть бути змінені волею суб'єктів на власний розсуд, аби більш ефективно впорядкувати свої юридичні відносини. Держава втручається у сферу приватних інтересів жорсткими (імперативними) веліннями тільки у винятковому порядку. Інакше це буде обмежувати ініціативність суб'єктів приватного життя, а значить і стримувати його розвиток.

Диспозитивний підхід виявляється також і в тому, що цивільно-правове регулювання не встановлює вичерпного переліку видів цивільних правовідносин. Існує безліч правовідносин, які не зазнали свого поіменування (законодавчого закріплення) у нормативно-правових актах. І таке становище певною мірою можна вважати нормальним, тому що сферу приватного життя неможливо повністю охопити рамками законодавства.

6. *Цивільні правовідносини є «нормальними» правовідносинами.* Тобто основною функцією цивільно-правового регулювання є юридичне впорядкування соціальних відносин, що виникають з приводу доступу суб'єктів до життєво необхідних благ, а не притягнення таких суб'єктів до правової відповідальності (хоча останнє й не виключається). Цивільно-правові відносини ініціюються здебільшого самими їх учасниками. Тож учасники цивільних правовідносин переважно вступають у такі правові зв'язки добровільно, а отже, й добровільно покладають на себе та у подальшому виконують відповідні обов'язки (договірні обов'язки, представницькі тощо).

§ 3. Класифікація цивільних правовідносин та її правове значення

Класифікація (поділ на види) цивільних правовідносин дозволяє виявити специфічні властивості того чи іншого виду відносин і як наслідок – правильно кваліфікувати (юридично оцінити) та обрати відповідні правові норми для їх урегулювання. У цьому полягає практичне значення знання теорії класифікації цивільних правовідносин. Визначальне місце у цьому знанні посідають критерії (або підстави) поділу правовідносин. Саме на них слід зосереджувати основну увагу при засвоєнні даного теоретичного матеріалу.

Обрання певного критерію залежить від того, які саме внутрішні властивості правовідносин необхідно висвітлити. Найбільш поширеними критеріями поділу є такі.

1. За юридичними фактами (підставами) виникнення цивільні правовідносини поділяються на ті, що:

а) *виникають із факту укладення односторонніх правочинів* (наприклад, однією з підстав виникнення спадкових правовідносин може бути вчинення такого одностороннього правочину, як заповіт);

б) *виникають із інших правомірних односторонніх дій, які не є правочинами (юридичні вчинки)*, зокрема до таких можна віднести правовідносини з абсолютної охорони авторських прав, що виникають із факту створення літературних чи інших творів);

в) *виникають із односторонніх неправомірних дій* (наприклад, із факту завдання майнової шкоди виникають так звані деліктні правовідносини);

г) *виникають із дво-, чи багатосторонніх правочинів, тобто договорів*. Відносини, породжувані договорами, йменуються «*договірними правовідносинами*».

2. За соціальним благом, яке є мотивом вступу суб'єктів у правовідношення, розрізняють *особисті немайнові правовідносини* (у них об'єктами виступають особисті немайнові блага, наприклад фізичне життя людини, її ім'я, честь, гідність тощо) та *майнові* (тут об'єктом є майно: речі (речові правовідносини) та права вимоги майнового характеру (наприклад, право позикодавця вимагати повернення грошей позичальником за договором позики)).

3. За характером взаємозв'язку правомочного та зобов'язаного суб'єкта або, інакше кажучи, за *ступенем визначеності кількості правомочних та зобов'язаних суб'єктів* можна поділити цивільні правовідносини на *абсолютні та відносні*.

Специфікою *абсолютних правовідносин* є їх така конструктивна побудова, за якою чітко визначеній кількості правомочних суб'єктів (найчастіше одному) протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. Тобто обов'язок із невтручання (нездійснення небажаних дій) у сферу правових можливостей правомочного суб'єкта покладається в абсолютних правовідносинах на всіх суб'єктів цивільного права, чим досягається стабільний правовий режим для здійснення правомочним суб'єктом своїх юридичних можливостей відносно певного блага (об'єкта). Так, наприклад, у правовідносинах власності правомочному суб'єктові (власнику) протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів (невласників), які мають обов'язок утримуватись від дій, що перешкоджали б власникові здійснювати володіння, користування чи розпорядження належною йому річчю. Ті ж юридико-конструктивні

взаємозв'язки виявляються й в особистих немайнових правовідносинах. Наприклад, будь-яка фізична особа має право на особисте життя. Благам, що підлягає абсолютній правовій охороні, тут виступають обставини особистого життя людини. Будь-хто з інших учасників (зобов'язаних) має обов'язок не ознайомлюватись з обставинами особистого життя правомочного суб'єкта та не розголошувати їх, якщо володілець названого особистого блага сам не встановить можливість інших осіб ознайомлюватись з обставинами свого життя. Таким чином, функцією абсолютних правовідносин є встановлення наперед стабільного правового режиму, який би надавав правомочному суб'єктові юридичні гарантії щодо самостійної реалізації правових можливостей стосовно належного йому об'єкта з одночасним усуненням від таких можливостей усіх інших, хто не має на це права. Виходячи з того, що пасивний обов'язок із нездійснення небажаних для правомочного суб'єкта дій покладається на всіх суб'єктів цивільних правовідносин, вони називаються «абсолютними правовідносинами». Як було показано вище, абсолютними визнаються речові та особисті немайнові правовідносини.

Особливістю *відносних правовідносин* є чітка кількісна визначеність як правомочних, так і зобов'язаних учасників цивільних правовідносин: певній кількості правомочних учасників правовідносин протистоїть чітко встановлена кількість зобов'язаних учасників. Причому специфікою суб'єктивного права правомочного учасника у відносних правовідносинах є його вимога, спрямована до зобов'язаного суб'єкта, про здійснення ним певного акту поведінки (найчастіше активної). Без здійснення відповідної поведінки зобов'язаним суб'єктом відносні правовідносини не досягають реалізації. Прикладом відносних є зобов'язальні правовідносини.

4. За способом задоволення майнового інтересу правомочним суб'єктом розрізняють *речові та зобов'язальні правовідносини*. У *речових правовідносинах* правомочний суб'єкт задовольняє свій правовий інтерес шляхом безпосереднього впливу на річ. Таким чином, право на річ здійснюється правомочним суб'єктом не через дії зобов'язаних суб'єктів, а своїми власними актами поведінки. Так, це відбувається у правовідносинах власності, де власник, як правомочний суб'єкт, задовольняє свої інтереси на належну йому річ шляхом безпосереднього володіння, користування та розпорядження цією річчю. Задоволення інтересів власника не вимагає (як обов'язкової умови) участі інших суб'єктів. Навпаки, невтручання невласників є умовою самореалізації інтересів власника. Така ж схематика задоволення інтересів правомочних

суб'єктів спостерігається в інших речових правовідносинах, зокрема в сервітуті, емфітевзисі, суперфіції, утриманні, в деяких видах правовідносин застави (там де предметом застави є річ, а не інше майнове право).

Умовою задоволення інтересів правомочного суб'єкта у *зобов'язальних правовідносинах* (кредитора) є здійснення визначеної договором або законом певної активної поведінки зобов'язаним суб'єктом (боржником). Таким чином, право кредитора полягає в можливості вимагати від боржника здійснення певної активної або, що рідше, пасивної поведінки. Наприклад, за договірними правовідносинами з найму майна задоволення інтересів наймодавця (кредитора) відбувається шляхом здійснення дії наймачем (боржником) з передання плати (грошей) за користування предметом найму.

Юрій Іванович Чалий

Глава 4. ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ АБО ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ (ЮРИДИЧНІ ФАКТИ)

Суб'єктивні права та обов'язки виникають, змінюються чи припиняються в суб'єктів цивільного права (учасників цивільних правовідносин) тільки через прояв певних життєвих обставин, що мають назву «юридичні факти». Чинне цивільне законодавство України змістовно не визначає поняття «юридичні факти», як, власне, не містить у собі й самого такого термінологічного словосполучення. У ст. 11 ЦК зустрічається лише категорія «підстави виникнення цивільних прав та обов'язків». Втім, словосполучення «юридичні факти» (чи «юридичний факт») укріпилось у науці цивільного права та використовується в правничій лексиці поряд із категорією «підстави виникнення (зміни або припинення) прав та обов'язків» як тотожні поняття.

Таким чином, зміст даної глави посібника ознайомлює з тими проявами життя (фактами), які, за вимогами законодавства, спроможні породжувати певні правові наслідки. Більш розгорнута характеристика практичної значущості застосування в механізмі правового регулювання цивільних відносин категорій «юридичні факти» та «підстави виникнення (зміни або припинення) прав та обов'язків» наводиться в першому параграфі цієї глави посібника.

§ 1. Поняття та значення юридичних фактів. Юридичний склад

Юридичні факти – це обставини реальної дійсності (факти), з якими цивільне законодавство або правочини пов'язують виникнення, зміну чи припинення в суб'єктів цивільних відносин суб'єктивних прав та обов'язків. Отже, значення юридичних фактів полягає в тому, що вони дозволяють установити момент у часі, з якого беруть свій початок ті чи інші правові наслідки. На практиці це дозволяє констатувати наявність (або, навпаки, відсутність) суб'єктивних прав чи обов'язків у конкретно визначених осіб, установити в подальшому порядок та межі здійснення належних їм прав чи виконання ними обов'язків, а в разі необхідності – визначити підстави, способи та порядок захисту порушених прав або законних інтересів. Так, наприклад, право власності, за вимогами норм цивільного законодавства, виникне тільки за наявності щонайменше двох фактів, що мають юридичне значення: укладення договору купівлі-продажу (перший факт) та, за загальним правилом, передання речі набувачеві (другий факт). Таким чином, діяти як власник, у тому числі й захищатись за нормами про право власності, набувач речі

зможе тільки з моменту послідовного проявлення двох вищезгаданих фактів.

Серед юридичних фактів ст. 11 ЦК називає: правочини, у тому числі й договори; факти створення літературних, художніх творів та інших результатів інтелектуальної творчої діяльності; завдання майнової чи моральної шкоди; безпосередньо акти цивільного законодавства, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування; рішення суду; настання або ненастання певної події.

Наведений у ст. 11 ЦК перелік юридичних фактів вважається невичерпним. З огляду на це актуальним є питання про визначення ознак юридичних фактів як таких, що дозволить розпізнавати у правовому просторі навіть ті з них, які безпосередньо цивільним законодавством не названі, але за аналогією також здатні породжувати цивільні права та обов'язки.

Юридичний склад – це сукупність юридичних фактів, яка є необхідною та достатньою для виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Юридичний склад може бути двох різновидів: ***простим*** або ***складним***. ***Простий юридичний склад*** характеризується тим, що правові наслідки виникають незалежно від послідовності проявлення окремих його елементів. Тобто хронологія проявлення фактів, що утворюють цей вид юридичного складу, не впливає на саму можливість виникнення правових наслідків. Такі наслідки будуть виникати при будь-якій комбінації хронологічного прояву складових елементів, тому для встановлення юридичних наслідків вимагається тільки наявність простої суми фактів. Наприклад, особа у віці від 14 до 18 років вчиняє правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Виняток становлять правочини, де така згода не вимагається. За тими правочинами, де згода законних представників є обов'язковою, ця згода може бути надана як на момент укладення правочину, так і після його укладення, тобто шляхом схвалення. Отже, для того аби подібні правочини спричиняли позитивні правові наслідки, вимагається факт укладення неповнолітньою особою самого правочину та факт наявності згоди на укладення правочину законних представників (батьків, усиновлювачів чи піклувальників). Хронологічна послідовність виникнення цих двох фактів, за загальним правилом, юридичного значення не має.

Елементи ***складного юридичного складу*** мають проявлятися у часі у визначеній законом послідовності. Інакше правові наслідки не

виникнуть, а отже, й факти, які проявились не в тій послідовності, що передбачалась законом, не будуть мати значення юридичних. Прикладом прояву складного юридичного складу можна назвати обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, яка зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами чи токсичними речовинами. Правило ч. 2 ст. 36 ЦК зазначає, що суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Таким чином, аби юридичні наслідки настали (обмеження дієздатності), законом вимагаються наступні факти: 1) зловживання спиртними напоями (наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо); 2) наявність скрутного матеріального становища в особи, що зловживає зазначеними речовинами, або в осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати; 3) звернення до суду зацікавлених осіб; 4) рішення суду про обмеження дієздатності, яке набрало чинності. Причому скрутне матеріальне становище має виникати саме через зловживання згаданими законом речовинами (напоями, засобами). Тобто між цими фактами має бути причинно-наслідковий зв'язок, а отже, й проявлятися у часі елементи складного юридичного складу, встановлені ч. 2 ст. 36 ЦК, мають у суворій послідовності.

§ 2. Ознаки юридичних фактів

1. Підставою (юридичним фактом) виникнення юридичних наслідків завжди є певна обставина реальної дійсності, тобто факт. Під фактом, у тому числі юридичним, розуміють, перш за все те, що якимось чином проявляється у житті, стає здатним для сприйняття людьми. Отже, фактами завжди є обставини зовнішньої реальної дійсності. Ними можуть бути акти поведінки людини (дія чи бездіяльність) або ж подія, тобто те, що проявляється у реальній дійсності поза волею людей, поза їх поведінкою. Виходячи зі сказаного, задуми людей, їх внутрішні наміри (мотиви), що зовні ніяк не проявились, не будуть мати характеру юридичного факту через їх нерозпізнанність у зовнішній реальній дійсності.

2. Аби той чи інший факт міг спричинити цивільно-правові наслідки, він має бути прямо чи опосередковано визнаний нормами цивільного права юридичним фактом. Щоправда, це не означає, що такий факт має бути буквально поіменований у нормативних актах цивільного законодавства. Охопити законодавством усі юридичні факти

приватноправового життя просто неможливо. Не випадково законодавець наводить лише приблизний перелік груп юридичних фактів та залишає дозвіл на «інші юридичні факти».

3. Та чи інша обставина (юридичний факт) може породжувати юридичні наслідки й нецивільно-правового характеру, тобто породжувати інші (нецивільно-правові) відносини. Наприклад, порушення правил дорожнього руху щодо швидкісного режиму пересування автомобілів у населених пунктах, коли це не призводить до завдання майнової або моральної шкоди, може тягнути за собою тільки адміністративно-правову відповідальність без спричинення цивільно-правових наслідків. Отже, факти, визнані правом як юридичні, містять у собі інформацію про вид правовідношення, яке спричиняється цим юридичним фактом. Це, з практичної точки зору, дозволяє правильно кваліфікувати правовідносини (здійснити відповідну юридичну оцінку) та як наслідок – обрати дієві юридичні важелі для їх упорядкування.

§ 3. Класифікація юридичних фактів

Значення класифікації юридичних фактів полягає в тому, що групування фактів за видами дозволяє краще розпізнавати їх внутрішні (специфічні) властивості, дозволяє з'ясувати, за яких умов та чи інша обставина приводитиме до виникнення правових наслідків, тобто матиме значення юридичного факту. Усі юридичні факти можна звести до двох груп: юридичні факти – дії та юридичні факти – події.

Дії – це такий різновид юридичних фактів, які проявляються в житті через поведінку людей. При цьому в цивільному праві під діями розуміють як активні акти поведінки (власне дії), так і пасивні (бездіяльність, нездійснення дій, які вимагались від особи нормами законодавства чи договору).

За критерієм відповідності чи, навпаки, невідповідності вимогам законодавства дії поділяються на **правомірні та неправомірні**. Серед неправомірних дій можна назвати завдання майнової чи моральної шкоди (делікти); невиконання умов договору; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи; набуття, збереження майна без достатньої правової підстави; зловживання правом; порушення виключних прав автора твору; здійснення дій у вигляді правочинів, які визнаються недійсними; інші неправомірні дії.

Правомірні дії поділяються, у свою чергу, на дві підгрупи: юридичні акти та юридичні вчинки.

Юридичні акти – правомірні дії суб'єктів цивільно-правових відносин, що спеціально спрямовані на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків. Подальший поділ юридичних актів на більш дрібні підгрупи утворює три підгрупи: правочини, акти суду, акти адміністративних органів (загальнодержавних, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування).

Серед усіх видів цивільно-правових юридичних фактів найбільшу питому вагу мають **правочини**, тобто вольові правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, що спеціально спрямовані на встановлення, зміну чи припинення суб'єктивних прав та суб'єктивних обов'язків. У свою чергу, серед правочинів найбільш поширеним є такий їх загальновідомий різновид, як договір. Поширеність договорів пояснюється тим, що переважна більшість людського життя за своєю юридичною формою протікає у вигляді позитивних (нормальних) правовідносин, пов'язаних з обігом майна, результатів робіт чи послуг. Такий обіг, у свою чергу, оформлюється переважно договорами. Тільки договір може закріпити взаємне бажання суб'єктів обміняти певними благами та врахувати автономію їх волі.

Акти судових органів, як різновид юридичних актів, менш поширені серед інших підстав прояву цивільно-правових наслідків, особливо якщо їх порівнювати з договорами або іншими правочинами. Судові рішення, як і правочини, також є прикладом правомірної вольової дії, спрямованої на породження юридичних наслідків. Але відмінною ознакою винесення судами рішення є те, що вони при цьому діють не як суб'єкти цивільних правовідносин, а як спеціальні державні органи, які реалізують владні (судові) повноваження. Тобто такі суб'єкти (суди) діють не з власної ініціативи, як це відбувається при укладенні правочинів між юридично рівними суб'єктами цивільного права, а несуть своїми рішеннями волю держави, яка вже не враховує автономію волі суб'єктів цивільних правовідносин і підлягає обов'язковому виконанню.

Третім різновидом юридичних актів є **адміністративні акти**. Вони мають таку ж сутнісну характеристику, як і судові акти. Відмінним є тільки те, що органом, який реалізує владні повноваження, виступає вже не суд, а адміністративний орган загальнодержавної виконавчої влади, Автономної Республіки Крим або місцевого самоврядування.

Важливу роль органи загальнодержавної виконавчої влади відіграють у здійсненні реєстраційних дій, що як елементи юридичного складу також спричиняють цивільно-правові наслідки. Наприклад, державна

реєстрація є необхідним фактом для виникнення права власності на жило, придбане за договором купівлі-продажу.

Друга підгрупа правомірних дій – це **юридичні вчинки**. Від юридичних актів їх відрізняють за суб'єктивним волевим моментом. На відміну від юридичних актів юридичні вчинки є різновидом таких правомірних дій, які приводять до виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків незалежно від наявності у суб'єктів цивільно-правових відносин такої мети. Тобто здійснення юридичного вчинку автоматично породжує певні юридичні наслідки. Наприклад, автор, який створює літературний художній твір, може й не здогадуватись про існування цілого комплексу правових норм, що будуть захищати його права та законні інтереси як автора. Надання творові об'єктивної форми (форми, здатної для сприйняття твору іншими особами) автоматично зумовить до виникнення у творця виключних авторських прав, навіть якщо він не переслідував такої правової цілі, а мав на меті тільки здійснення певного творчого задуму. Рятування життя іншої особи, коли такі дії не є юридичним обов'язком того, хто рятує, також є прикладом юридичного вчинку. Шкода, що виникає під час рятування у самого рятівника, відшкодовується державою у повному обсязі без огляду на те, чи знала про таку можливість особа, яка рятувала, чи ні.

Події характеризуються повною або частковою незалежністю свого прояву від волі людей. За ступенем незалежності від волі людей події поділяються на *абсолютні та відносні*.

Абсолютні події – це такі явища, що і виникають, і тривають, і припиняються виключно через об'єктивні причини, на які людина не в змозі вплинути. Серед них стихійні природні явища. Наприклад, знищення посівів пшениці градом може бути елементом юридичного складу, що в сукупності з іншими фактами призводитиме за договором страхування до виплати страховою організацією виробникові пшениці, який страхував цей ризик, певного відшкодування. Або, наприклад, виконання договору повітряного перевезення сторони пов'язують із нормалізацією погодних умов. У цьому випадку настання юридичних наслідків (початок виконання обов'язку перевізником) також залежить від зовнішнього для сторін договору явища, на яке вони вплинути не можуть.

Відносні події – це такі явища, що виникають за волею суб'єктів цивільно-правових відносин, але подальша їх динаміка та припинення вже не залежать від їх волі. Прикладом відносних подій як юридичних фактів можна назвати строки. Під строками цивільне право розуміє встановлений законодавством чи договором певний період у часі (відрізок часу),

перебіг або сплив якого спричиняє настання юридичних наслідків. Волею суб'єктів цивільно-правових відносин (у договорі) або волею законодавця (у нормативно-правових актах) визначається тільки сам період часу, з яким пов'язуються юридичні наслідки. Перебіг же часу та його сплив підпорядковуються вже не волі зазначених суб'єктів, а об'єктивним законам природи. Так, договором може бути встановлено строк його виконання, а отже, належним виконанням вважатиметься здійснення відповідних дій зобов'язаною особою (боржником) тільки протягом зазначеного договором проміжку часу. Прикладом строків, що встановлюються законодавством, можна назвати строк набувальної давності. Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном (тобто не знала про те, що це майно є чужим) і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом 10 років або рухомим майном – протягом 5 років, набуває право власності на це майно.

Святослав Олександрович Сліпченко

**Глава 5. ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ.
ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ І ОХОРОНЮВАНИХ
ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ**

Категорії «здійснення цивільних прав і виконання обов'язків», «захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів», по суті, пронизують всі інститути цивільного права. Поряд із загальним поняттям права вони розкривають саму ідею права як такого, його сутність. Адже від них залежить, чи буде процес досягнення мети учасників цивільних відносин проходити в правовому полі, з дотриманням існуючих нормативних правил. Більше того, здійснення прав (обов'язків) є актами правореалізації, а захист прав (законних інтересів) – актами правозастосування, і становлять два з п'яти елементів всього механізму правового регулювання цивільних відносин. Тому вони є сполучною ланкою між такими правовими явищами, як: суб'єктивне цивільне право (обов'язок), реалізація норми цивільного права, принципи, межі та мета здійснення суб'єктивного цивільного права.

§ 1. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків

Здійснення цивільних прав – це вчинення тих дій, які становлять зміст суб'єктивних прав. Інакше кажучи, це реалізація уповноваженою особою юридично забезпечених можливостей, що становлять зміст певного суб'єктивного права. Такими правовими можливостями, у загальному вигляді, є права на свої дії, права на чужі дії. Наприклад, користування, розпорядження власним житлом – реалізація правової можливості через свої дії; вимога повернення наданої позики або усунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи – реалізація правової можливості через чужі дії.

Усі питання, що пов'язані з обсягом, способом здійснення суб'єктивного права, відмовою від суб'єктивних прав шляхом передачі їх іншим особам тощо, вирішуються уповноваженою особою вільно та на власний розсуд. Наприклад, власник, здійснюючи право власності, проживає у своєму будинку (ст. 383 ЦК) або продає його; автор виданого твору може вимагати від видавництва виплати йому авторського гонорару (ст. 445 ЦК); особа, якій завдано збитків невиконанням зобов'язання, має право вимагати їх відшкодування (ст. 611 ЦК).

За видом реалізації юридично забезпечених можливостей виділяють *фактичні та юридичні способи здійснення суб'єктивних цивільних прав.*

Під **фактичними способами** розуміються дії уповноваженої особи, які не мають ознаки правочину або іншої юридично значущої поведінки. Наприклад, використання власником будинку для власного проживання, споживання палива для обігріву будинку.

Під **юридичними способами** розуміються дії уповноваженої особи, які мають ознаки правочину або іншої юридично значущої поведінки. Наприклад, продаж власного автомобіля або передача його у користування за договором оренди.

Здійснення суб'єктивних прав може відбуватися шляхом вчинення активних або пасивних дій, безпосередньо або через представника.

Нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, установлених законом. Наприклад, автор художнього твору може так нікому і не надати дозволу на його використання, що ніяк не впливає на існування самого суб'єктивного авторського права. Позикодавець може так і не пред'явити вимогу про повернення позики.

Здійсненням права є і відмова уповноваженого суб'єкта від свого майнового права або його передача іншому. Відмова від права власності на транспортні засоби, тварин, нерухомі речі здійснюється у порядку, встановленому актами цивільного законодавства (ст. 12 ЦК). Це пов'язано зі спеціальним правовим режимом таких речей.

Важливим є те, що закон вказує на презумпцію добросовісності та розумності здійснення суб'єктивного цивільного права. **Добросовісність** вказує на необхідність поважати права і законні інтереси інших учасників цивільних правовідносин, дбати про їх дотримання, поводитись у цивільному обороті сумлінно і чесно. Тобто діяти в межах «доброї совісті». Добросовісність відображає її вольову спрямованість здійснення. **Розумність** – це відповідність дій особи можливій поведінці розумної особи, тобто особи з середнім рівнем інтелекту, життєвого досвіду, нормальними, середніми здібностями. Розумність відображає інтелектуальну спрямованість здійснення. Наприклад, особа, яка діє без відповідного доручення (гестор) має вчиняти необхідні і виправдані (тобто розумні) за даних обставин дії у майнових інтересах іншої особи (домінуса)⁷.

⁷ Більш детально про добросовісність та розумність див. у § 5 «Принципи цивільного права» глави 1 посібника.

Виконання цивільних обов'язків – це вчинення тих дій, які становлять зміст суб'єктивного обов'язку. Так, в абсолютних правовідносинах обов'язок має *пасивний характер*, тобто зобов'язана особа повинна утримуватись від вчинення заборонених дій⁸. Навпаки, у відносних правовідносинах виконання обов'язку має *активний (позитивний) характер*, тобто зобов'язана особа повинна вчиняти активні дії. Наприклад, коли юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватись від дій, якими ці права можуть бути порушені, продавець зобов'язується передати майно у власність покупцеві (ст. 655 ЦК) – обов'язок має пасивний характер; а коли фізична особа, яка завдала шкоди каліцтвом іншій фізичній особі, повинна її відшкодувати (ст. 1195 ЦК) – обов'язок має активний характер⁹.

§ 2. Межі здійснення цивільних прав та виконання обов'язків

Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав – це окреслені договором або законодавством межі діяльності уповноважених осіб з реалізації можливостей, що становлять зміст цих прав.

Учасники цивільних правовідносин можуть вільно на власний розсуд здійснювати свої суб'єктивні цивільні права. Разом з тим свобода власного розсуду не безмежна. Вона має межі, окреслені конкретними нормами, що знайшли відображення в законодавстві або договорі.

Поведінка суб'єкта не повинна виходити за рамки нормативно визначених меж. Останні можуть бути розширені чи звужені, але вони в будь-якому разі існують і є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного права.

Установлення меж здійснення суб'єктивних прав розпочинається з принципів цивільного права. Серед них: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законодавством; судовий захист цивільного права та інтересу;

⁸ Додатково див.: Сліпченко С. О. Обов'язок в абсолютних немайнових правовідносинах. *Право і Безпека*. 2011. № 5 (42). С. 228–230.

⁹ Додатково про обов'язки активного та пасивного характеру див. у § 1 «Загальне поняття цивільних правовідносин» глави 3 посібника.

справедливість, добросовісність та розумність; юридична рівність суб'єктів цивільного права¹⁰.

Принципи містять у собі загальні вимоги до здійснення суб'єктивних прав, до поведінки уповноваженого суб'єкта, а тому на загальному рівні окреслюють межі можливої поведінки. Наприклад, порушення принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини буде мати місце тоді, коли одна особа, здійснюючи своє право на інформацію, протиправно вторглася в чуже житло й ознайомилася з особистими паперами іншої особи.

У ст. 13 ЦК межі здійснення цивільних прав окреслені наступним чином. Особа: здійснює їх у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства; повинна утримуватись при їх здійсненні від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині; повинна додержуватися моральних засад суспільства; не може вчиняти дії, що вчинені з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживати правом в інших формах; не може здійснювати суб'єктивні права з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополієм становитим на ринку, а також використовувати методи недобросовісної конкуренції.

Здійснення суб'єктивних прав може бути обмежено часом. Наприклад, право вимоги кредитора до поручителя припиняється, якщо протягом шести місяців воно не буде здійснене за договором поруки, в якому не встановлено строк його дії (ч. 4 ст. 559 ЦК).

Межі можуть визначатися правилами про допустимість способів здійснення. Так, підприємцям забороняється використовувати методи недобросовісної конкуренції. Обмежується здійснення суб'єктивного права і їх призначенням. Наприклад, власник житлового будинку, квартири не має право використовувати це помешкання для промислового виробництва (ст. 383 ЦК).

Здійснення суб'єктивних цивільних прав для задоволення власних потреб управомоченої особи є природним явищем, тоді як здійснення права, щоб завдати шкоди іншій особі – є правопорушенням та іменується зловживанням права.

Зловживання правом – це особливе цивільне правопорушення, що вчиняється управомоченою особою при здійсненні нею свого права, пов'язаного з використанням недозволених засобів його

¹⁰ Більш детально про принципи див. у § 5 «Принципи цивільного права» глави 1 посібника.

реалізації, але в межах звичайного типу поведінки, що визначається змістом цього права.

Законодавче закріплення принципу неприпустимості зловживання цивільними правами є необхідним доповненням правових гарантій реальності та здійсненності суб'єктивних цивільних прав, своєрідною формою правового забезпечення правильного сполучення суспільних і особистих інтересів громадян.

Крім цього, можна виділити й **умови виконання цивільних обов'язків. Вони повинні виконуватись у межах, установлених договором або актом цивільного законодавства, та належним чином.** Виконання обов'язку має бути належним і реальним. **Належність** передбачає виконання в належному місці, належним боржником, перед належним кредитором, належним способом, в установлений строк, щодо належного предмета, в належному порядку. **Реальність** передбачає виконання обов'язку в натурі, наприклад передати певну річ, виконати певну роботу або надати послуги тощо.

Особа не може бути змушена здійснювати дії, які вона не зобов'язана вчиняти, але не може й відмовитися від уже прийнятого обов'язку.

Виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальності, які встановлюються договором чи актом цивільного законодавства. В договірних зобов'язаннях належне виконання обов'язку може бути забезпечено спеціальними способами, такими, наприклад, як: неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток, право довірчої власності або інші види забезпечення належного виконання зобов'язання, встановлені договором чи законом.

Особа може бути звільнена від цивільно-правового обов'язку чи його виконання у випадках, передбачених договором або актом цивільного законодавства. Наприклад, у результаті прощення кредитором боргу.

§ 3. Поняття права на захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів

Право на захист – це юридично забезпечена можливість управомоченої особи застосовувати заходи правоохоронного характеру для попередження, припинення дій, що порушують суб'єктивне цивільне право, або його відновлення. Право на захист є самостійним суб'єктивним правом, яке існує в межах охоронних правовідносин.

Законодавче закріплення широкого спектру цивільних прав не становить істотної цінності без вирішення питання їх охорони та захисту

(забезпечення цих прав). Тому, закріплюючи за суб'єктом визначені цивільні права, законодавство надає управомоченій особі цілий арсенал необхідних форм, способів і засобів захисту.

Суб'єктивне право, надане особі, але не забезпечене від його порушення необхідним захистом, є лише декларативним правом. Воно хоча і проголошено в законі, але не будучи забезпеченим правоохоронними заходами, може розраховувати лише на добровільну повагу його з боку третіх осіб і набуває характеру лише морально забезпеченої норми, що ґрунтується тільки на свідомості членів суспільства.

Цивільне законодавство передбачає презумпцію розумності та добросовісності здійснення цивільних прав та виконання обов'язків. Ця презумпція вказує на те, що у випадках, коли закон ставить захист цивільних прав у залежність від того, здійснювались права суб'єктами розумно чи добросовісно, розумність і добросовісність суб'єктів передбачається. Без спростування даної презумпції в установленому законом порядку не можна вимагати покладення на суб'єктів будь-яких правових наслідків: відшкодування збитків, стягнення неустойки, витребування майна як недобросовісно набутого тощо.

Так, якщо сторона не довела обман з боку контрагента у правочині, вимагати визнання правочину недійсним за даною підставою та вимагати застосування до контрагента правових санкцій не можна.

Право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, установлених законом.

Подібно до суб'єктивних прав захищаються і законні інтереси особи.

§ 4. Форми захисту цивільних прав та інтересів. Способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів

Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється в передбаченому законом порядку, тобто через застосування належних форм, способів і засобів.

Форма захисту – це комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів для захисту суб'єктивного права.

Розрізняють дві основні форми захисту – **юрисдикційну** та **неюрисдикційну**.

Юрисдикційна форма – це діяльність уповноважених державних органів, що спрямована на захист порушених, невизнаних, оспорюваних суб'єктивних прав. Суть її полягає в тому, що особа, права якої порушуються або оспорюються (не визнаються), звертається за захистом до

державних або інших компетентних органів (до суду загальної юрисдикції, господарського суду тощо), які уповноважені застосувати необхідні заходи для захисту цивільного права.

Особливості органу, який розглядає справу, і характер його компетенції, накладають свій відбиток на порядок захисту права, порядок розгляду спорів. Так, у рамках юрисдикційної форми виділяють загальний та спеціальний порядок.

У загальному порядку захист цивільних прав здійснюється через суд. Цей порядок ще називають судовим. **Засобом судового захисту**, як правило, є **позов**, тобто звернена до суду вимога про відправлення правосуддя, з одного боку, та звернена до відповідача матеріально-правова вимога про виконання обов'язку, що лежить на ньому, або про визнання наявності чи відсутності правовідношення, – з іншого. В окремих випадках засобом судового захисту є **заява**, зокрема щодо справ у порядку окремого провадження, чи скарга, зокрема при зверненні до Конституційного Суду України.

Спеціальний порядок захисту передбачено для захисту цивільних прав та інтересів президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, нотаріусом тощо. Цей порядок пропонується називати адміністративним. **Засобом захисту** цивільних прав в **адміністративному порядку** є **скарга**, що подається до відповідного органу. Наприклад, скарга, подана до Ради приватних виконавців на рішення, дії чи бездіяльність рад приватних виконавців регіонів, їх голів.

Неюрисдикційна форма – це самостійна, без звернення за допомогою до державних чи інших компетентних органів, але правомірна діяльність уповноваженої особи, що спрямована на протидію порушенню або відновлення порушених суб'єктивних прав. Така діяльність з протидії (відновлення) має бути не заборонена законом і не суперечити моральним засадам суспільства. Відповідно до ст. 19 ЦК окреслені дії об'єднані в поняття «самозахист цивільних прав». Наприклад, необхідна оборона, притримання тощо.

Спосіб захисту суб'єктивного цивільного права – це матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на порушника.

Вибір способу захисту порушеного права залежить від обраної потерпілим форми, порядку захисту, порушеного права та правопорушення.

Так, відповідно до ст. 16 ЦК, передбачено такі **способи захисту цивільних прав та інтересів**:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Наведений інструментарій способів захисту цивільних прав не є вичерпним. Суд може захистити цивільне право чи інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, а також може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи у випадках, передбачених законом.

Стаття 18 ЦК вказує на такий спосіб юрисдикційної форми захисту, як вчинення нотаріусом виконавчого напису на борговому документі у випадках і порядку, встановлених законом.

У рамках **неюрисдикційної форми захисту** особа, право якої порушене чи оспорується, також може використати різноманітні способи самозахисту, якщо вони відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. До таких належать: дії у стані необхідної оборони або крайньої необхідності, застосування до порушника заходів оперативного впливу, притримання речі боржника, інші дії.

Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Ольга Володимирівна Мороз (§ 1–4)

Наталія Вадимівна Ходєєва (§ 5–7)

Глава 6. ФІЗИЧНА ОСОБА

У цивільному праві суб'єкти, які виступають учасниками майнових і особистих немайнових відносин, іменуються особами. Поняття «особа» є узагальнюючим. Воно охоплює всіх суб'єктів цивільних правовідносин. Фізична особа – це людина. Але слово «людина» є найбільш загальним і, окрім поняття «фізична особа», вбирає в себе і такі поняття, як: біологічна істота, громадянин, особистість, індивід, член соціуму тощо. Тобто термін «людина» вказує на біопсихосоціальну сутність того, що воно позначає, і є родовим поняттям. Термін «фізична особа» є спеціальним та застосовується для позначення людини в її особливій сфері суспільного життя, пов'язаної, перш за все, з цивільними відносинами. Воно має окреме від інших змістовне навантаження, виокремлюючи людину як учасника саме цивільних відносин. Тому зміст даної глави посібника спрямовано на формування цілісного уявлення людини як фізичної особи, як суб'єкта цивільних прав, ознайомлює з юридично значущими умовами та передумовами, які дозволяють розглядати її учасником цивільних відносин та відмежовувати від інших учасників таких же відносин.

§ 1. Поняття фізичної особи

Фізичною особою, як учасником цивільних відносин, є людина.

До фізичних осіб належать громадяни України (тобто люди, що перебувають у правовому зв'язку з державою Україна і тому наділяються особливими правами та обов'язками), іноземці (громадяни чи піддані інших країн), біженці – громадяни інших країн, які за політичні, релігійні чи інші погляди переслідуються і вимушені перебувати поза юрисдикцією своєї країни, особи без громадянства (апатриди). Особливу категорію становлять особи з подвійним громадянством.

За загальним правилом, усі фізичні особи на території України у приватній сфері мають рівні права з громадянами України, крім випадків обмеження в правах іноземців на підставі спеціального закону у відповідь на обмеження в таких же правах громадян України на території цих країн. Проте дані випадки у цивільному праві є доволі рідким явищем.

Індивідуалізація фізичної особи як учасника цивільних правовідносин забезпечується, передусім, її ім'ям. Адже фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям (ч. 1 ст. 28 ЦК). Навіть у тих випадках, коли особа здійснює свої права через інших осіб

(представників), наслідки (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) настають для певної конкретної фізичної особи.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Перше правило відображає традицію, ментальність, а друге – виняток із загального правила. Воно пояснюється тим, що для деяких національностей нема такого поняття, як по батькові, і для них воно в їх офіційних документах не вказується. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Зокрема, таке право належить автору або виконавцю твору.

У разі зміни імені фізична особа повинна повідомити про це своїх боржників та кредиторів.

§ 2. Цивільна правоздатність: поняття та зміст

Правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки. Ця здатність є абстрактною, оскільки вказує на потенційну можливість людини виступати носієм цивільних прав та обов'язків. Вона може бути реалізована, а може так і залишитися правовою можливістю і не залежить від наявності чи відсутності у конкретної особи тих чи інших цивільних суб'єктивних прав або обов'язків. Цивільна правоздатність виникає в момент народження дитини живою та припиняється з її смертю.

Народження дитини живою – це відділення від організму матері плода, який дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів. Хоча цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження, у випадках, установлених законом, можуть охоронятися інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Наприклад, при спадкуванні.

Померла особа (померлий) – це особа, стан якої визначено як незворотна смерть, тобто смерть мозку, або біологічна смерть.

Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Адже згідно зі ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Тому будь-яка фізична особа має усі особисті немайнові та майнові права, встановлені Конституцією України, ЦК, іншими законами, або

хоча і не встановлені, але такі, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

Характерними ознаками правоздатності є:

- природна здатність людини мати цивільні права та обов'язки;
- виникнення в момент народження та припинення у момент смерті;
- є рівною для фізичних осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

– невідчужуваність та неможливість обмеження фізичної особи у правоздатності, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України. Фізична особа не може відмовитися від правоздатності або самостійно чи на підставі правочину з іншими особами її обмежити. Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Правовий акт Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не може обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України.

§ 3. Цивільна дієздатність: поняття та види

Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦК цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати.

Усвідомлення значення своїх дій означає, що фізична особа розуміє характер власних дій та передбачає їх наслідки.

Керування діями означає здатність фізичної особи своєю волею вирішувати питання про здійснення певних дій чи утримання від них.

Цивільна дієздатність поділяється на дві складові: правочиноздатність та деліктоздатність. *Правочиноздатність* – це здатність особи своїми діями самостійно укладати правочини. *Деліктоздатність* – це

здатність особи нести самостійну цивільну відповідальність за свої дії (бездіяльність).

Залежно від обсягу правочиноздатності та деліктоздатності встановлено наступні **види цивільної дієздатності**: часткова, неповна, повна, обмежена дієздатність та абсолютна недієздатність.

Часткова дієздатність визнається за особами у віці до 14 років (малолітні особи). Відповідно до обсягу їх правочиноздатності вони можуть самостійно:

1. Вчиняти дрібні побутові правочини. Ознаками такого правочину є: спрямованість на задоволення побутових потреб особи; відповідність фізичному, духовному чи соціальному розвитку особи; стосується предмета, який має невисоку вартість.

2. Здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Наприклад, право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності, право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності тощо.

Щодо деліктоздатності, то малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Неповна цивільна дієздатність визнається за особами у віці від 14 до 18 років (неповнолітні особи). Відповідно до обсягу їх правочиноздатності вони можуть самостійно:

1. Вчиняти дрібні побутові правочини.
2. Здійснювати як особисті немайнові, так і майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.
3. Розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами.
4. Бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи.
5. Укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним ними на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку);
6. Обирати місце свого проживання, якщо законом не встановлено обмежень.
7. Надавати згоду на надання медичної допомоги, вибір лікаря та методів лікування відповідно до його рекомендацій.

8. Вільно пересуватися по території України та вибирати місце перебування.

9. Подавати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника.

10. З досягненням шістнадцяти років на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я та (або) по батькові.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

Щодо деліктоздатності, то неповнолітня особа особисто несе повну майнову відповідальність. Якщо ж у неповнолітньої особи недостатньо свого майна для відшкодування збитків (шкоди), то додаткову (субсидіарну) відповідальність, в частці, якої не вистачає, несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, за умови, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Повна цивільна дієздатність, за загальним правилом, визнається за фізичними особами, які досягли 18 років (повноліття), а також за особами, які до досягнення повноліття уклали шлюб або емансиповані. Виникнення повної цивільної дієздатності пов'язано зі здатністю особи повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Таким чином, повна цивільна дієздатність фізичної особи виникає з:

- досягненням 18 років (повноліття);
- реєстрацією шлюбу, якщо шлюб укладається до досягнення 18 років. Такий шлюб може бути укладено, якщо суд, за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, своїм рішенням надає їй право на шлюб, за умови, що це відповідає інтересам заявника. У разі подальшого припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття або визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається;

- емансипацією. **Емансипація** – це надання неповнолітнім особа повної дієздатності, якщо:

1. Вони записані матір'ю (батьком) дитини або досягли шістнадцяти років і працюють за трудовим договором. За наявності вказаних умов *емансипація відбувається за рішенням* органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

2. Вони досягли шістнадцяти років і бажають займатися підприємницькою діяльністю. За наявності вказаних умов *емансипація відбувається за наявності письмової згоди* на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Набута повна цивільна дієздатність зберігається за емансипованими особами навіть у разі подальшого припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності.

Відповідно до обсягу правочиноздатності особи, які мають повну цивільну дієздатність, можуть самостійно набувати для себе будь-які цивільні права і самостійно їх здійснювати, створювати для себе будь-які цивільні обов'язки та виконувати їх, вчиняти будь-які правочини.

Щодо деліктоздатності, то фізична особа з повною дієздатністю особисто несе повну майнову відповідальність.

Обмежена цивільна дієздатність встановлюється для фізичних осіб, які хоч і набули повну дієздатність, але, за певних причин, не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Підставами обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб є:

– психічний розлад, який істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

– зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо за умови, що тим самим особа, яка зловживає, ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Обмеження цивільної дієздатності відбувається у судовому порядку.

Відповідно до обсягу правочиноздатності обмежено дієздатні особи можуть самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Правочини, що виходять за межі дрібних побутових, одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи здійснюються за згодою (щодо

отримання доходів – письмового дозволу) піклувальника. У разі відсутності дозволу доходи обмежено дієздатної особи отримує її піклувальник.

Щодо деліктоздатності, то особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе повну відповідальність за свої дії (бездіяльність).

У разі: видужання фізичної особи або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо суд поновлює її цивільну дієздатність.

Абсолютна недієздатність встановлюється судом для фізичних осіб, які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Вона виникає з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Проте, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Відповідно до обсягу правочиноздатності абсолютно недієздатна особа не може самостійно вчиняти будь-які правочини. Останні від її імені та в її інтересах вчиняє її опікун.

Щодо деліктоздатності, то абсолютно недієздатна особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Така шкода відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатним, якщо вони не доведуть, що шкода була завдана не з їх вини.

За заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

§ 4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою

Визнання безвісної відсутності – це встановлення в судовому порядку факту тривалої відсутності фізичної особи в місці її постійного проживання, коли місцезнаходження її та причини відсутності невідомі. Таке визнання вчиняється для усунення невизначеності у цивільних відносинах, учасником яких є відсутня особа.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування. У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи, початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року. Ці справи за заявою заінтересованих осіб розглядаються судом у порядку окремого провадження.

Правові наслідки визнання особи безвісно відсутньою:

1. На підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус за останнім місцем її проживання описує належне їй майно та встановлює над ним опіку. За заявою заінтересованої особи або органу опіки та піклування над майном особи, зниклої безвісти, опіка може бути встановлена нотаріусом до ухвалення судом рішення про визнання її безвісно відсутньою.

2. Опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах.

3. За заявою заінтересованої особи опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, надає за рахунок цього майна утримання особам, яких вони за законом зобов'язані утримувати.

4. Припиняються зобов'язання, які мають особистий характер і тісно пов'язані з особистістю визнаної безвісно відсутньою фізичної особи, зокрема представництво за довіреністю.

5. Шлюб може бути розірвано у спрощеному порядку, тобто органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя.

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

На підставі скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою опіка над майном припиняється, а сама особа поновлюється у тих правах, поновлення яких можливе.

§ 5. Оголошення фізичної особи померлою

Оголошення фізичної особи померлою – це судове припущення настання смерті особи, яка відсутня у місці свого постійного проживання протягом встановленого строку та відсутні будь-які відомості про місце її перебування та причини відсутності. Оголошення фізичної особи померлою, як визнання її безвісно відсутньою, вчиняється для усунення невизначеності у цивільних відносинах, учасником яких є відсутня особа. При цьому не вимагається, щоб попередньо така особа була визнана безвісно відсутньою. Суд розглядає заяву заінтересованих осіб про оголошення фізичної особи померлою в порядку окремого провадження.

Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо:

– у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування *протягом трьох років*;

– вона зникла безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати загибель від певного нещасного випадку, – *протягом шести місяців*;

– є велика ймовірність, що вона скоріше всього загинула від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – *протягом одного місяця* після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

– вона зникла безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, – *після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій*. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Якщо ж особа зникла безвісти за обставин, що загрожували їй смертю, або є підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, то оголошення померлою може бути встановлено від дня настання вірогідної смерті.

Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті.

1. Орган державної реєстрації актів цивільного стану складає відповідний актовий запис та видає свідоцтво про смерть.

2. Її майно успадковується. Але спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років

нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Для цього нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

3. Шлюб з особою, оголошеною померлою, припиняється.

4. Припиняється представництво за участю оголошено померлою.

5. Припиняються зобов'язання, що мають особистий характер і могли бути виконані тільки оголошеною померлою особою або тільки на користь оголошеної померлою.

6. Припиняється участь особи, оголошеної померлою, у господарських товариствах, об'єднаннях громадян тощо.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

У разі скасування рішення суду про оголошення фізичної особи померлою, незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника. Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна.

Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави, Автономної Республіки Крим або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

§ 6 Фізична особа – підприємець

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних та соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємцем є фізична особа, яка безпосередньо і легально займається підприємницькою діяльністю і зареєстрована в якості такого в установленому порядку.

Право на здійснення підприємницької діяльності належить фізичним особам з повною цивільною дієздатністю. При цьому слід мати на увазі, що до таких осіб належать не тільки особи, які досягли 18 років, а й особи емансиповані або які уклали шлюб до досягнення повноліття.

Фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом. Такий підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення. При цьому фізична особа-підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яка належатиме їй при поділі цього майна. Якщо ж такий суб'єкт неспроможний задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані зі здійсненням ним підприємницької діяльності, то він може бути визнаний банкрутом у порядку, встановленому законом.

Якщо фізична особа-підприємець визнана безвісно відсутньою, недієздатною чи її цивільна дієздатність обмежена, або якщо власником майна, яке використовувалося у підприємницькій діяльності, стала неповнолітня чи малолітня особа, орган опіки та піклування може призначити управителя цього майна. Для цього орган опіки та піклування укладає з управителем договір про управління цим майном.

При здійсненні повноважень щодо управління майном управитель діє від свого імені в інтересах особи, яка є власником майна. У договорі про управління майном встановлюються права та обов'язки управителя, за діяльністю якого здійснює контроль орган опіки та піклування.

§ 7. Акти цивільного стану

Акти цивільного стану – це події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків.

Акти цивільного стану є одним із засобів індивідуалізації фізичної особи через процедуру їх формальної фіксації. До таких належать:

- 1) народження фізичної особи;
- 2) встановлення її походження;

- 3) набуття громадянства;
- 4) вихід з громадянства та його втрата;
- 5) досягнення відповідного віку;
- 6) надання повної цивільної дієздатності;
- 7) обмеження цивільної дієздатності;
- 8) визнання особи недієздатною;
- 9) шлюб;
- 10) розірвання шлюбу;
- 11) усиновлення;
- 12) зміна імені;
- 13) інвалідність;
- 14) смерть та інші.

Таким чином, певним діям і подіям у житті людини законодавцем надається значення юридичних фактів.

Акти цивільного стану можна розділити на дві великі групи:

1) Акти цивільного стану, які підлягають державній реєстрації: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть.

Перелік актів, що підлягає державній реєстрації, є вичерпним і розширювального тлумачення не потребує.

2) Акти цивільного стану, які не підлягають державній реєстрації (досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, усиновлення, інвалідність тощо).

Органами державної реєстрації актів цивільного стану є:

1) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації актів цивільного стану;

2) відділи державної реєстрації актів цивільного стану Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних управлінь юстиції;

3) виконавчі органи сільських, селищних і міських (крім міст обласного значення) рад.

Державну реєстрацію актів цивільного стану громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном, проводять дипломатичні представництва і консульські установи України. Для державної реєстрації актів цивільного стану подається паспорт або паспортний

документ заявника та документи, які підтверджують факти, що підлягають державній реєстрації.

Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться шляхом складення актових записів цивільного стану. Інформація, що міститься в актовому записі цивільного стану, є конфіденційною і не підлягає розголошенню. Юридичне значення державної реєстрації актів цивільного стану полягає в тому, що закон визнає за відповідними записами силу безспірною доказу. У зв'язку з цим законодавство України виходить з презумпції достовірності актів цивільного стану, зареєстрованих у встановленому порядку.

Вікторія Юрївна Євко

Глава 7. ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ

Українське законодавство визначає різні форми турботи про соціально незахищені верстви населення, які за віком або станом здоров'я неспроможні самостійно реалізувати свої законні права, свободи та інтереси. Найбільш поширеними формами захисту цих категорій осіб є опіка та піклування. Даний інститут має міжгалузевий характер, оскільки при опіці (піклуванні) складаються три групи відносин: адміністративні, сімейні та цивільні.

На опанування опіки та піклування як приватно-правового інституту і спрямована дана глава. Публічні відносини розглядаються лише в частині, необхідній для завершення формування уявлення про функціонування опіки та піклування як правового інституту. Зміст даної глави посібника дозволяє не тільки сформувати повне уявлення про фізичну особу як учасника цивільних відносин, а й про такі способи здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав, як безпосереднє здійснення (захист) та опосередковане.

Вивчення положень про опіку та піклування також надасть можливість у подальшому оволодіти і темою представництва у цивільному праві, з'ясувати спільні ознаки та відмінності цих інститутів.

§ 1. Поняття, цілі та значення опіки та піклування. Види опіки та піклування

Опіка та піклування – це система відносин, спрямованих на забезпечення особам, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, належних умов для життя та виховання, захисту їх прав та інтересів.

Метою опіки та піклування є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Опіка встановлюється над малолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, які визнані недієздатними. ***Опікуни*** замінюють собою особистість підопічного у правовідносинах та діють від його імені, є його законними представниками.

Піклування встановлюється над неповнолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена. ***Піклувальники*** на відміну

від опікунів *лише доповнюють* дієздатність підопічних, якої не вистає. Вони діють не замість підопічного, а разом із ним. Тому піклувальники не вчиняють юридичних дій замість підопічних, а надають підопічним згоду або дозвіл на вчинення правочинів і сприяють їм у здійсненні прав та виконанні обов'язків. Отже, піклувальник не є законним представником свого підопічного при вчиненні ним правочинів, хоча згода його на вчинення цих правочинів є необхідною.

У передбачених законом випадках опіка може встановлюватись і над майном фізичних осіб.

Значення опіки (піклування) полягає в тому, що вона встановлюється для забезпечення виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, хвороби батьків або позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишились без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. Опіка (піклування) встановлюється також для захисту особистих і майнових прав та інтересів повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки.

Сучасний інститут опіки та піклування в праві України має комплексний характер, його норми регулюють наступні **види опіки та піклування**:

- *залежно від галузевої належності*: підпорядковані регулюванню цивільного законодавства та сімейного законодавства;
- *за встановленням опіки та піклування*: може встановлюватись судом та органом опіки та піклування;
- *за об'єктами правової охорони*: опіка (піклування) над особою підопічного та опіка над майном;
- *за суб'єктами, які здійснюють опіку (піклування)*: опіка (піклування), яка здійснюється фізичними особами, та виконання опікунських функцій юридичними особами – навчальні заклади, заклади охорони здоров'я або заклади соціального захисту населення;
- *за суб'єктами, щодо яких встановлюється опіка (піклування)*: над дітьми та над повнолітніми особами;
- *залежно від мети встановлення*: для забезпечення виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, хвороби батьків або позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишились без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей та для захисту особистих і майнових прав та інтересів повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки.

§ 2. Органи опіки та піклування

Органами опіки та піклування є районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад (далі – органи опіки та піклування), які провадять діяльність із соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі забезпечення їх права на виховання у сім'ї, надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових і житлових прав дітей, запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дітей та за участю дітей.

Безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування покладається у межах їх компетенції на відповідні відділи й управління місцевої державної адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад. У селищах і селах справами опіки і піклування безпосередньо відають виконавчі комітети сільських і селищних рад.

Органи освіти здійснюють діяльність з питань виявлення, обліку та передачі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних профілів, на усиновлення, під опіку (піклування) та з інших питань, що належать до їх компетенції.

Органи в справах сім'ї та молоді, служби в справах дітей здійснюють діяльність з питань виявлення, обліку та тимчасового влаштування безпритульних дітей, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що утримуються в державних дитячих закладах, на виховання в сім'ї (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) та з інших питань, що належать до їх компетенції.

Органи соціального захисту населення здійснюють діяльність щодо забезпечення догляду, надання соціально-побутового та медичного обслуговування громадянам похилого віку, особам з інвалідністю, дітям з вадами фізичного та розумового розвитку, які цього потребують.

Органи охорони здоров'я здійснюють діяльність (діагностичну, лікувальну, експертну) щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок психічних захворювань або визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними

речовинами, а також щодо утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком до трьох років у будинках дитини.

Для допомоги в роботі при органах опіки та піклування створюються опікунські ради, що мають дорадчі функції і до складу яких входять депутати, представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і громадськості. При цьому опікунська рада не вправі підмінити собою органи опіки та піклування, здійснюючи повноваження останнього. Дії опікунських рад оскаржуються в порядку загальної, а не адміністративної юрисдикції.

Орган опіки та піклування – спеціально уповноважений орган, створений державною владою, на який покладено функції з опіки та піклування.

Виділяють три основні завдання органів опіки та піклування (проте, даний перелік завдань не є закритим).

Першим завданням є захист прав і законних інтересів осіб, які потребують встановлення над ними опіки чи піклування, і осіб, які перебувають під опікою чи піклуванням.

Другим завданням закон ставить перед органами опіки та піклування нагляд за діяльністю опікунів і піклувальників, а також організацій, в які поміщені недієздатні або не повністю дієздатні громадяни.

Третім завданням органів опіки та піклування є контроль за збереженням майна і управлінням майном осіб, які перебувають під опікою чи піклуванням або поміщених під нагляд в освітні організації, медичні організації, організації, які надають соціальні послуги, або інші організації, у тому числі для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків.

Органи опіки та піклування наділені широкими повноваженнями щодо забезпечення інтересів осіб, які за станом здоров'я чи віком не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Ці повноваження включають в себе як права, так і обов'язки, що покладаються на орган опіки та піклування.

Правосуб'єктність органу опіки та піклування визначається не цивільним чи сімейним, а адміністративним законодавством. Так, відповідно до п. 9 ч. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», місцева державна адміністрація вирішує питання щодо встановлення опіки і піклування, створення передбачених законодавством умов для виховання та/або влаштування дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, щодо захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей, а також вживає інших заходів щодо

соціального захисту дітей, віднесених до її компетенції законом. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування», органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону. Отже, наявність статусу юридичної особи надає право органам опіки та піклування самостійно укласти різноманітні цивільно-правові договори, виступати в суді, відповідати за зобов'язаннями тощо.

Перелік повноважень органів опіки та піклування, як і перелік їхніх завдань, не є вичерпним. У рамках своїх повноважень органи опіки та піклування видають акти, які можуть бути оскаржені зацікавленими особами в судовому порядку.

§ 3. Встановлення опіки та піклування

Встановлення опіки (піклування) – це юридичний факт, через який виникають складні правові відносини. Суб'єктами цих відносин є: *опікун (піклувальник)*, тобто особа, на яку покладається обов'язок із догляду та виховання підопічного; *підопічний* – фізична особа, над якою встановлюється опіка (піклування); *орган опіки та піклування*, який встановлює опіку та здійснює контроль за належним виконанням опікуном (піклувальником) своїх прав та обов'язків.

Опіка встановлюється над двома категоріями фізичних осіб:

– над малолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування;

– над фізичними особами, які визнані недієздатними.

У випадках, встановлених законом, опіка може встановлюватися також над майном фізичної особи.

Піклування встановлюється:

– над неповнолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування;

– над фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена.

Дітьми-сиротами вважаються діти, в яких померли чи загинули батьки; *дітьми, позбавленими батьківського піклування вважаються* діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх

місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти.

Суд встановлює:

- опіку над фізичною особою у разі визнання її недієздатною;
- піклування над фізичною особою у разі обмеження її цивільної дієздатності;
- опіку над малолітньою особою або піклування над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування.

В усіх інших випадках опіку над малолітніми особами та піклування над неповнолітніми особами встановлює орган опіки та піклування.

Опіка або піклування встановлюються за місцем проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або за місцем проживання опікуна чи піклувальника.

Для безпосереднього здійснення опіки та піклування органами опіки та піклування призначається опікун чи піклувальник. Закон встановлює низку обов'язкових умов, яким має відповідати опікун (піклувальник). Ці умови можна поділити на негативні та позитивні. *Позитивні* – це ті вимоги, яким має відповідати особа, що призначається опікуном (піклувальником). До таких належать: досягнення кандидатом у опікуни (піклувальники) повноліття; наявність повної цивільної дієздатності; наявність письмової згоди кандидата в опікуни (піклувальники); бажання підопічного (при призначенні опікуна для малолітньої особи та при призначенні піклувальника для неповнолітньої особи); наявність сімейних, родинних відносин з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними; можливості особи виконувати обов'язки опікуна (піклувальника). *Негативні* – це ті обставини, за яких особа в жодному разі не може набути статусу опікуна (піклувальника). До таких належать: позбавлення батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; поведінка та інтереси особи, яка є кандидатом у опікуни (піклувальники), суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки або піклування; обмеження у дієздатності; визнання особи недієздатною; особа була

усиновлювачем (опікуном, піклувальником, прийомним батьком, батьком-вихователем) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з її вини; перебування на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами; відсутність постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); наявність хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини; засудження за кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 КК України, або наявність непогашеної чи не знятої в установленому законом порядку судимості за вчинення інших кримінальних правопорушень; потреба за станом здоров'я постійного стороннього догляду; відсутність будь-якого громадянства.

На встановлення опіки (піклування) над дитиною не вимагається згода батьків. Разом із тим встановлення опіки (піклування) не припиняє правового зв'язку дитини з батьками та іншими родичами. Зокрема, батьки, а не опікун (піклувальник), зобов'язані утримувати дитину.

До встановлення опіки або піклування і призначення опікуна чи піклувальника опіку або піклування над фізичною особою здійснює відповідний орган опіки та піклування. Якщо над повнолітньою фізичною особою, яка перебуває у навчальному закладі, закладі охорони здоров'я або закладі соціального захисту населення, не встановлено опіку чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника, опіку або піклування над нею здійснює цей заклад. Те ж саме стосується і дітей, які постійно проживають у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі. Функції опікуна та піклувальника щодо таких дітей покладаються на адміністрацію цих закладів.

Фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів чи піклувальників.

§ 4. Права та обов'язки опікунів та піклувальників

Права та обов'язки опікунів та піклувальників становлять зміст правовідносин з опіки (піклування) та встановлені нормами ЦК та СК України з урахуванням цілей та завдань опіки та піклування.

Опіка (піклування) над дітьми істотно відрізняється від інших видів опіки (піклування), оскільки у цих випадках основним завданням опікунів (піклувальників) є виховання підопічних. Опікуни та піклувальники над повнолітніми особами перш за все зобов'язані забезпечувати своїх підопічних доглядом та лікуванням.

Права та обов'язки опікунів та піклувальників дещо відрізняються залежно від віку та стану здоров'я підопічних. Так, опікуни (піклувальники) над дітьми зобов'язані: виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, психічний стан, фізичний і духовний розвиток, готувати до самостійного життя, забезпечувати її догляд і лікування; створити належні побутові умови та умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти; вживати заходів до захисту цивільних прав та інтересів підопічного; щороку з моменту призначення подавати службі у справах дітей за місцем свого проживання (перебування) висновок про стан здоров'я опікуна, піклувальника.

Опікун (піклувальник) над повнолітньою особою зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням. Опікун (піклувальник) зобов'язаний вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного, раз на рік здійснювати його повне медичне обстеження. Якщо підопічний є психічно хворим та небезпечним для себе або для оточуючих, то опікун повинен сповістити про це районний (міський) відділ внутрішніх справ і вжити заходів щодо направлення підопічного в психіатричну лікарню для лікування.

Опікун (піклувальник) дитини має право: самостійно визначати способи виховання з урахуванням думки дитини і рекомендацій органу опіки та піклування; на інформацію про стан здоров'я дитини; вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду; давати згоду на усиновлення підопічного; давати письмову згоду на госпіталізацію підопічного до закладу з надання психіатричної допомоги; самостійно здійснювати витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок призначеної державної допомоги, пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного; представляти інтереси підопічного в установах, організаціях і закладах; захищати права, свободи та інтереси дітей у суді.

Схожі права має також опікун (піклувальник) повнолітньої особи.

Опікуни, піклувальники здійснюють особисті немайнові права в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно їх здійснювати.

§ 5. Припинення опіки та піклування

Припинення опіки (піклування) – це юридичний факт, з настанням якого припиняються правовідносини, що виникли між опікуном (піклувальником) та підопічним за рішенням суду або органу опіки та піклування про встановлення опіки (піклування) над дитиною або повнолітньою особою, яка за віком або за станом здоров'я неспроможна самостійно реалізувати свої законні права, свободи та інтереси. Залежно від того, який саме орган приймав рішення про встановлення опіки (піклування), припинення опіки (піклування) оформлюється рішенням суду або органу опіки та піклування.

Існує три способи припинення опіки та піклування, які відрізняються порядком та підставами припинення прав та обов'язків між опікуном (піклувальником) та підопічним.

1. **Автоматичне припинення** правовідносин опіки та піклування, яке відбувається за наявності певних умов, прямо зазначених у законі. До таких належать: досягнення підопічним 14 років (у цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього); досягнення фізичною особою повноліття; реєстрація шлюбу неповнолітньою особою; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; смерть опікуна (піклувальника) чи підопічного.

2. **Звільнення** опікуна чи піклувальника **від виконання** ними **обов'язків** через зміну обставин, внаслідок чого відпадає необхідність у опіці (піклуванні) чи можливість її здійснення. До таких обставин належать: повернення дітей на виховання батькам (у разі поновлення батьків у батьківських правах, повернення їх з місць позбавлення волі, видужання від тяжкої хвороби тощо); передання дитини на усиновлення або обрання іншої форми влаштування дитини до сім'ї, якщо опікун (піклувальник) дав на це згоду; заява опікуна (піклувальника) (найчастіше це може статися через хворобу опікуна чи піклувальника, суттєву зміну сімейного стану, відсутність взаєморозуміння з підопічним тощо); заява особи, над якою встановлено піклування (цьому може сприяти відсутність взаєморозуміння з піклувальником); поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка

була визнана недієздатною; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

3. **Відсторонення** опікуна чи піклувальника від виконання покладених на нього обов'язків у випадках їх неналежного виконання. Рішення про це приймає суд за заявою органу опіки та піклування. Підставою для такого рішення є винна поведінка опікуна (піклувальника), яка може полягати у зловживанні правами, невиконанні опікуном (піклувальником) своїх обов'язків, коли між опікуном (піклувальником) та підопічним склалася стосунки, які перешкоджають здійсненню опіки, піклування; залишення підопічного без нагляду та необхідної допомоги; при виявленні органами опіки та піклування фактів суттєвого порушення прав та інтересів підопічного або при істотному порушенні встановлених законом правил охорони майна підопічного і (або) розпорядження його майном.

Різниця правових наслідків звільнення та відсторонення опікунів і піклувальників від виконання ними своїх обов'язків полягає в тому, що при звільненні опікуна або піклувальника від обов'язків у подальшому він знову може прийняти на себе такі обов'язки щодо того ж самого або іншого підопічного. Ждних несприятливих наслідків у цьому випадку не виникає. Якщо ж опікун (піклувальник) відсторонюється від виконання покладених на нього обов'язків, то актом органу опіки та піклування про таке відсторонення фактично обмежується його сімейна правоздатність: він не може надалі прийняти на виховання у свою сім'ю дитину.

§ 6. Опіка над майном фізичної особи

Опіка над майном фізичної особи – це комплекс фактичних та юридичних дій, інших правових засобів, спрямованих на забезпечення і реалізацію майнових прав осіб, які за віком або за станом здоров'я неспроможні самотійно реалізувати свої права, свободи та інтереси, та осіб, які через тривалу відсутність у місці свого проживання не можуть самотійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, а також на забезпечення відновлення прав та інтересів у випадку їх порушення.

У випадках, передбачених законом, опіка може встановлюватися і над майном фізичної особи. Застосування положень інституту опіки та піклування над особистістю до регулювання правовідносин щодо опіки над майном не є допустимим, оскільки об'єкти правовідносин мають суттєві відмінності.

Передбачено встановлення опіки:

- над майном особи, яка визнана безвісно відсутньою;
- над майном особи, зниклої безвісти;
- над майном особи, над якою встановлено опіку чи піклування, що знаходиться в іншій місцевості.

Над майном особи, яка визнана безвісно відсутньою, опіка встановлюється нотаріусом на підставі рішення суду. Над майном особи, яка зникла безвісти, опіка встановлюється нотаріусом за заявою заінтересованої особи або органу опіки та піклування. Над майном особи, над якою встановлено опіку чи піклування, що знаходиться в іншій місцевості, опіка встановлюється органом опіки та піклування за місцем знаходження цього майна.

Опікун майна уповноважується:

- приймати виконання цивільних обов'язків на користь власника майна;
- погашати за рахунок майна борги власника;
- управляти цим майном в інтересах власника;
- надавати за рахунок цього майна утримання особам, яких власник за законом зобов'язаний утримувати.

Юрій Михайлович Жорнокуй

Глава 8. ЮРИДИЧНІ ОСОБИ

Життя сучасного суспільства немислиме без об'єднання людей у групи, союзи різних видів, без з'єднання їх особистих зусиль і капіталів для досягнення тієї чи іншої мети. Основною правовою формою такої колективної участі осіб у цивільному обороті і є конструкція юридичної особи. Юридична особа – це спеціальні об'єднання людей, які надають можливість виражати колективний інтерес фізичних осіб від імені однієї особи і тим персоніфікувати цивільні відносини. Разом із тим конструкція юридичної особи є більш складним правовим явищем, ніж просто об'єднання людей. Сучасне цивільне право містить розвинену систему норм про даний вид суб'єктів. У ній закріплено поняття юридичної особи, виділені ознаки, наявність яких дозволяє організаціям (об'єднанням людей) розглядатися як суб'єкти права, розроблені організаційно-правові форми юридичних осіб. Більше того, така система дозволяє розглядати як юридичну особу і так звані «компанії однієї особи».

На опанування загальних положень, що стосуються поняття, функцій та ознак юридичної особи, її правосуб'єктності, а також видів юридичних осіб, характеристики їх органів, способів індивідуалізації, порядки утворення та припинення, сформовано дану главу посібника. Вивчення цього матеріалу дозволить сформулювати уявлення про такого специфічного учасника цивільних відносин, як організація (юридична особа).

§ 1. Поняття та ознаки юридичної особи

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Вона створюється шляхом об'єднання осіб та/або майна; наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, тобто здатна бути носієм майнових і особистих немайнових прав, а також покладених на неї цивільних обов'язків.

Для того щоб організація, об'єднання людей визнавались юридичними особами, вони повинні мати наступні ознаки:

а) **організаційна єдність.** Ця ознака вказує на внутрішню структуру організації, тобто вона складається з окремих структурних підрозділів, які характеризуються наявністю певної системи істотних соціальних взаємозв'язків її членів, органів та функціональною диференціацією.

Внутрішня структура юридичної особи може змінюватися, але зовні вона завжди виступає як єдине ціле.

Терміном «організація» законодавець підкреслює, що структура юридичної особи певним чином є внутрішньо організованою. Організаційна єдність дає можливість волю засновників (учасників) перетворити на волю окремого суб'єкта, яка виступає як єдине ціле. Вона вказує на: 1) наявність в організації системи істотних соціальних зв'язків, через які люди об'єднуються в єдине ціле; 2) наявність в організації внутрішньої структурної функціональної диференціації; 3) наявність в організації визначеної мети створення та диференціації.

Організаційна єдність є характерною і для компаній однієї особи.

б) виступ у цивільному обороті від свого імені. Ця ознака вказує на те, що організація набуває суб'єктивні права та несе обов'язки, вступаючи в різноманітні цивільно-правові та інші відносини з іншими учасниками цивільного обороту від свого імені.

Відповідно до цієї ознаки кожна юридична особа має своє найменування, яке містить інформацію про її назву та організаційно-правову форму. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування. Позначення в установчих документах юридичної особи її найменування пов'язує таку особу необхідністю набувати цивільні права, створювати обов'язки і виступати в суді виключно під цим найменуванням, а не під яким-небудь іншим або не анонімно.

в) майнова відокремленість. Ця ознака вказує на відокремленість певного майна однієї особи, як основи для її конкретної діяльності, від майна інших учасників цивільних відносин. Зокрема, відокремлення майна юридичної особи від майна її засновників свідчить про появу нового приватного власника – повноцінного суб'єкта економічних відносин товарообміну і відповідних їм відносин цивільного (майнового) обороту. Практичне значення такої ознаки юридичної особи полягає в тому, що: 1) юридична особа стає суб'єктом права, а це дозволяє їй виступати в цивільному обороті та 2) це тягне за собою розподіл відповідальності засновників (учасників) і юридичної особи за своїми зобов'язаннями.

Майнова відокремленість юридичної особи – це, перш за все, її здатність потенційно мати відособлене майно. Вона властива всім без виключення юридичним особам з самого моменту їх створення незалежно від наявності такого майна в натурі.

г) **здатність нести самостійну майнову відповідальність.** Ця ознака вказує на те, що юридична особа як суб'єкт цивільно-правових відносин відповідає за невиконання чи неналежне виконання взятих на себе обов'язків та відшкодовує заподіяну шкоду іншим особам усім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за її зобов'язаннями, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, передбачених законом і установчими документами. Наприклад, це відповідальність учасників повного товариства за боргами товариства або учасників командитного товариства чи учасників товариства з додатковою відповідальністю.

Повноцінного учасника цивільного обороту, який не несе самостійної майнової відповідальності, немає і бути не може.

д) **здатність бути позивачем і відповідачем у суді.** Ця ознака вказує на те, що юридична особа може бути самостійною стороною у цивільному та у господарському процесах. Також юридична особа може бути стороною в спорах, що розглядаються в третейських судах у межах їх повноважень.

У юридичній літературі інколи виділяють й інші ознаки юридичної особи¹¹.

§ 2. Вчення про юридичні особи

З'ясування сутності такого «явища», як юридична особа, зумовлено існуванням двох базових теорій щодо її природи – *теорій фікції та реальності*.

Теорія фікції заперечує існування реальності юридичної особи. Відповідно до даної теорії юридична особа визначається як щось штучне, існуюче як абстрактне поняття, лише за волею і в межах закону та остільки, оскільки вони ним регламентовані. Подібне розуміння такого суб'єкта виявилось цілком придатним для потреб суспільного життя. Законодавець і правозастосовна практика отримали науково обґрунтовані критерії для визначення статусу будь-якого соціального утворення, яке набуло якості юридичної особистості внаслідок її санкціонування правом порядком. Теорія фікції намагається примирити дві тези: 1) суб'єктивне право (обов'язок) не може існувати без суб'єкта; 2) майно, права та обов'язки не завжди мають власника в особі окремої людини.

¹¹ Більш детально див.: Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. С. 136–138.

Залежно від аргументів, що зазначаються різними вченими, можна виокремити такі концепції фікційного походження юридичної особи: 1) власне *теорія фікції*, за якою юридична особа є творінням закону, юридично-технічним засобом, використаним для того, щоб певна сукупність людей могла розглядатися як одна особа (Ф. К. фон Савіньї); 2) *теорія інтересу*, прихильники якої стверджують, що під ширмою штучного суб'єкта приховуються реальні люди, заради яких й існує будь-яке право (Р. фон Іеринг, Л. Ж. Морандьєр, М. М. Коркунов); 3) *теорія посадового і товариського майна*, прихильники якої вважають, що суб'єктом прав так званої юридичної особи є її керівники (Е. Гельдер, Ю. Біндер, М. Г. Александров, С. Ф. Кечекьян); 4) *теорія персоніфікованого (цільового) майна*, за якою відокремлене майно вважається основною сутнісною ознакою юридичної особи (А. ф. Бринц, Е. Беккер, С. М. Ландкоф та ін.); 5) *теорія директора*, за якою за фігурою юридичної особи стоїть її директор, який виражає назовні волю такої особи (Ю. К. Толстой); 6) *теорія держави*, за якою державна юридична особа – це і є держава, яка діє на конкретній ділянці системи господарських відносин, тобто у юридичних осіб не існує інтересів, відмінних від держави (А. С. Аскназій); 7) *теорія колективної власності*, сутність якої полягає в тому, що юридична особа є формою колективного володіння майном (П. Планиоль, Ю. С. Гамбаров); 8) *теорія колективу*, за якою юридична особа є певним чином організований колектив працівників (робітників і службовців) (А. В. Венедіктов, С. М. Братусь, О. С. Йоффе та ін.).

Сутність фікційних теорій полягає в тому, що ми допускаємо наперед неправильне припущення (фікцію), начебто юридична особа, інститут, установа чи інше юридичне утворення є окремою особою, яку слід вважати суб'єктом права. Прихильники цієї теорії стверджували, що законодавець, користуючись фікцією як прийомом юридичної техніки, визнає або створює штучного суб'єкта права, який допускається лише для юридичної мети і лише у приватному праві для досягнення поставлених людьми цілей.

Теорії фікції традиційно протиставляється *теорія реальності* юридичної особи як волездатного та дієздатного суб'єкта, який проявляє себе через органи, представлені фізичними особами, що розглядаються як частина юридичної особи і дії яких у межах установлених повноважень вважаються діями самої юридичної особи. Сутність цього теоретичного напрямку зводиться до того, що природу юридичної особи вбачають не у фікції правового мислення, а в реальності її існування. Причому реальність розуміють не у фізичному значенні, а в особливому –

юридичному. Логічним наслідком уявлення про юридичну особу як реально існуючого суб'єкта права є погляд про те, що вона має власні (не похідні від засновників або учасників) правоздатність і дієздатність, може мати як майнові, так і особисті немайнові права та здійснювати їх від свого імені¹².

У рамках *теорії реальності* юридичної особи виділяють два основні підходи: 1) *органічна теорія* (К. Г. ф. Безелер, О. ф. Гірке та ін.) і 2) *теорія соціальної реальності* (Е. Цительман, Л. Мішу, Р. Салейль та ін.). Спільним для реалістичних теорій є визнання юридичної особи соціальною реальністю, яка має самостійну волю та інтереси, відмінні від волі та інтересів тих осіб, які її утворюють. Однак реалістичні теорії юридичної особи, визнаючи її реально існуючим явищем, по-різному оцінюють природу і характер цього явища.

Представники «органічної теорії» виходили з того, що реальна воля існує лише у людини, тому тільки вона і може виражати волю юридичної особи, будучи її органом, транслюючи волю колективного суб'єкта. Причому між органом і юридичною особою не існує жодних юридичних відносин, або це одне юридичне ціле.

Основу теорії соціальної реальності становить уявлення про юридичну особу як реально існуючого суб'єкта права, який на відміну від фізичної особи – «тілесної» особи – є особою «безтілесною». Відповідно, для такої реально існуючої юридичної особи характерним є специфічна внутрішня будова, заснована на специфічних відносинах між її учасниками. Юридична особа є суспільним утворенням (*соціальною реальністю*), що має власну волю і діє з метою забезпечення деяких спільних інтересів, які пов'язують між собою певну групу людей. Наприклад, Л. Мішу та Р. Салейль виходили з визнання реальності юридичної особи як людського колективу, який має волю та інтерес, відмінні від волі та інтересів індивідів, які її утворюють.

Реалістичні теорії юридичної особи отримали свій розвиток і деталізацію у багатьох наукових пошуках учених-цивілістів. У цілому, визнаючи реальність існування юридичної особи, вчені-цивілісти обґрунтовували різні концептуальні підходи до аргументації відповідної теорії: 1) *нормативна теорія*, за якою юридична особа – реальність, але не жива, як людина, а нормативна, створена згідно з приписами закону

¹² Більш детально див.: Жорнокуй Ю. М. Методология исследования в развитии учения о юридических лицах // Методология исследования проблем цивилистики : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 224–250.

(Є. М. Трубецкой); 2) *теорія соціальних зв'язків*, за якою юридична особа – певне соціальне утворення, система існуючих соціальних взаємозв'язків, завдяки яким люди (чи їх групи) об'єднуються для досягнення поставлених цілей в єдине структурно і функціонально диференційоване соціальне ціле (О. О. Красавчиков, Я. М. Шевченко); 3) *теорія організації*, сутність якої полягає у твердженні про те, що організація – це завжди форма суб'єктивізації волі та інтересів певного колективу людей, що має одночасно відому самостійність і незалежність від колективу цих людей. Організація – соціальна істота, це друге «я» людського колективу (О. А. Пушкін, В. І. Борисова, А. С. Довгерт).

Логічним наслідком уявлення про юридичну особу як реально існуючого суб'єкта права є розуміння того, що вона має власні (не похідні від засновників чи учасників) правоздатність і дієздатність, наділяється як майновими, так і особистими немайновими правами та здійснює їх від свого імені. Як наслідок, правоздатність юридичної особи, як і правоздатність людини, виникає незалежно від волі держави, яка має лише визнати межі тієї діяльності, що може здійснювати та чи інша юридична особа.

Сприйняття тієї чи іншої теорії юридичної особи залежить від рівня економічного розвитку суспільства. З огляду на це, цивілістична доктрина має відштовхуватися від економічних та соціальних потреб та закладати у визначення такої особи ті ознаки, які б максимально відповідали суспільним потребам.

§ 3. Види юридичних осіб

З урахуванням формальних ознак (критеріїв поділу) можна виділити різні види юридичних осіб.

Залежно від порядку створення розрізняють: 1) юридичні особи приватного права та 2) юридичні особи публічного права.

Юридична особа приватного права створюється за волевиявленням засновників на підставі статуту або засновницького договору – для товариства чи індивідуального або спільного установчого акта – для установи. Юридична особа приватного права може створюватися та діяти на підставі модельного статуту в порядку, визначеному законом.

Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування. Порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом.

Хоча у ЦК встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб приватного права, слід зауважити, що на юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено законом.

Залежно від мети діяльності юридичні особи поділяються на: 1) **підприємницькі** та 2) **непідприємницькі**. Організації, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (*підприємницькі* юридичні особи), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють з метою одержання прибутку. *Непідприємницькі* – це товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (наприклад, благодійні організації, творчі спілки, політичні партії, релігійні організації тощо). Правовий статус окремих видів непідприємницьких товариств встановлюється законом.

Залежно від організаційних ознак юридичні особи поділяються на: 1) **прості** та 2) **складні**. До простих слід відносити ті юридичні особи, які не містять у своєму складі інших юридичних осіб. Так, прості юридичні особи виникають на основі власності фізичних осіб, або власності фізичних та юридичних осіб, або держави, за умови, що учасник цивільних правових зв'язків виділяє частку зі свого майна для створення такого суб'єкта. Складні юридичні особи представлені об'єднаннями декількох юридичних осіб (наприклад, асоціація міст України, корпорація Укртрансбуд тощо).

Залежно від форми власності розрізняють: 1) юридичні особи, **створені фізичними та/або юридичними особами на основі їх приватної власності**; 2) державні юридичні особи, тобто юридичні особи, **створені державою на основі державної власності**; 3) комунальні юридичні особи – юридичні особи, **створені органами місцевого самоврядування на основі власності органів місцевого самоврядування**.

Залежно від прав, які засновники (учасники, члени) можуть мати щодо юридичної особи або її майна, юридичні особи поділяють на: 1) юридичних осіб, щодо яких їх **учасники мають корпоративні права** (господарські товариства, виробничі кооперативи); 2) юридичних осіб, щодо яких **засновники не мають майнових прав, але мають членські**

права (творчі спілки, релігійні та благодійні організації); 3) юридичних осіб, на майно яких **засновники мають інші речові права** (державні акціонерні товариства).

Залежно від правового режиму майна юридичні особи поділяються на: 1) юридичні особи, як **власники майна** (всі приватні юридичні особи) та 2) юридичні особи, як **невласники майна, які мають** щодо нього **інше речове право** (комунальні заклади, державні АТ тощо). Невласники майна – це юридичні особи публічного права, для яких майнова ознака має дещо формальний характер, оскільки вони не є суб'єктами права власності (не визнаються власниками майна, що їм передається засновниками). Запровадження конструкції юридичної особи публічного права – невідомо обумовлюється тим, що державна та комунальна власність є цінністю не як такі, а лише у зв'язку з тим, що вони мають використовуватися з метою задоволення потреб суспільства і держави в цілому.

Наведені класифікації можуть існувати поряд з іншими, в основу яких можуть бути покладені інші критерії. Отже, вищенаведений перелік видів юридичних осіб не є вичерпним.

§ 4. Створення юридичної особи

Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації. Наведене свідчить про те, що хоча юридична особа й створюється за рішенням засновників, але між відповідним юридичним фактом і створенням юридичної особи, за вимогами законодавства, минає певний строк, протягом якого не лише засновники, а й повноважні органи вчиняють конкретні фактичні та юридичні дії, спрямовані на визнання за юридичною особою статусу учасника цивільних відносин.

Про *створення юридичної особи* можна говорити як про встановлений законодавством багатостадійний процес, що містить систему фактичних та юридичних дій засновників (учасників) та повноважних органів.

Загалом прийнято виділяти *декілька порядків (способів) створення юридичних осіб*: 1) розпорядчий; 2) нормативно-явочний (реєстраційний); 3) дозвільний.

Розпорядчий порядок характеризується тим, що необхідним і водночас достатнім є саме розпорядження засновника юридичної особи. У такому випадку рішення засновника повинно мати нормативну силу, що є характерним для створення юридичних осіб публічного права, засновником яких, як правило, є держава (наприклад, на підставі спільного наказу Міністерства вищої та спеціальної освіти України і МВС України

від 9 січня 1992 р. № 8/7 створено Харківський інститут внутрішніх справ, який з часом набув статусу Харківського національного університету внутрішніх справ).

Нормативно-явочний порядок передбачає подання до органу державної реєстрації необхідних для створення юридичної особи документів, що відповідають закону. Таке подання є достатнім для того, щоб провести державну реєстрацію створюваної організації. Отже, за умови дотримання всіх вимог, передбачених законом, державний орган лише перевіряє вчинені дії на відповідність законодавству. Такий орган не може відмовити у проведенні державної реєстрації юридичної особи з формальних або особистих підстав (наприклад, на підставі недоцільності її існування). Тобто держава, застосовуючи таку форму, як реєстрація, визнає організацію суб'єктом права.

Дозвільний порядок передбачає наявність обов'язкового попереднього отримання дозволу від уповноваженого органу на створення юридичної особи (наприклад, отримання дозволу НБУ на створення комерційного банку). Отримання такого дозволу можна вважати правосуб'єктною передумовою для законного створення певної організаційно-правової форми особи.

Інколи в юридичній літературі виділяють й інші порядки (способи) створення юридичних осіб.

Державна реєстрація юридичних осіб на підставі документів, поданих у паперовій формі, проводиться в межах АРК, області, міст Києва та Севастополя *за місцезнаходженням* юридичної особи. *Реєстрація на підставі документів, поданих в електронній формі, проводиться незалежно від їх місця знаходження* (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»). Відповідно до ч. 2 ст. 3 цим Законом може бути встановлено особливості державної реєстрації громадських формувань, релігійних організацій тощо.

Державна реєстрація організації є її офіційним визнанням шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи. Порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи або невідповідність її установчих документів законодавству є підставою для відмови у її державній реєстрації. Відмова з інших підстав не допускається.

§ 5. Цивільна правоздатність та дієздатність юридичної особи

Цивільна правосуб'єктність визначається як соціально-правова можливість особи бути учасником цивільних правовідносин, основними частинами якої є *правоздатність і дієздатність*¹³.

Цивільна правоздатність юридичної особи – це її здатність мати цивільні права та обов'язки.

У ЦК закладена концепція *загальної правоздатності* юридичної особи, тому юридична особа здатна мати такі ж майнові та особисті немайнові цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Наприклад, на відміну від фізичних осіб, юридичні особи не можуть бути спадкодавцями, оскільки спадок відкривається лише зі смертю фізичної особи, не можуть заповідати майно, оскільки заповіт вчиняється особисто фізичною особою, не можуть бути спадкоємцями за законом, хоча можуть спадкувати за заповітом.

Цивільна правоздатність юридичної особи *виникає* з моменту її створення (внесення запису про її створення до Єдиного державного реєстру) і *припиняється* з дня припинення особи (внесення запису про її припинення до Єдиного державного реєстру). Вона може бути *добровільно обмежена* самою юридичною особою або стати наслідком *примусового обмеження* у випадках, передбачених законом. Прикладом добровільного обмеження правоздатності є умова агентського договору, за яким юридична особа – агент прийняла зобов'язання не укладати з іншими принципалами аналогічних агентських договорів, які мають виконуватися на території, що повністю або частково співпадає з територією, вказаною у договорі. Як приклад *примусового обмеження* правоздатності можна навести рішення суду, яким встановлена заборона на здійснення певної діяльності. Така заборона застосовується як санкція за неправомірну поведінку тощо.

Цивільна дієздатність юридичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, брати на себе обов'язки і самостійно їх виконувати та нести відповідальність за свої дії (бездіяльність).

¹³ Додатково див.: Цивільне право України. Курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. Харків : Еспада, 2008. Т. 1. С. 345.

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

За загальним правилом, цивільна дієздатність юридичної особи виникає з моменту її створення, тобто з моменту державної реєстрації. Проте щодо окремих видів діяльності законодавством передбачено ліцензування, патентування, акредитацію чи квотування¹⁴, тому здатність займатися такими видами діяльності виникає з моменту отримання відповідних дозволів (ліцензій)¹⁵.

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. **Орган юридичної особи** – це юридична конструкція, що створюється правом з метою дати можливість сформувати і виразити волю юридичної особи, представляти та відстоювати її інтереси. Тобто під органом юридичної особи слід розуміти особу (фізичну чи юридичну) або групу осіб, дії яких внаслідок закону або установчих документів породжують правові наслідки безпосередньо для самої юридичної особи. Їх значення полягає в тому, що вони виробляють, формулюють і виражають волю юридичної особи. Між юридичною особою та її органами жодних цивільних правовідносин представництва не існує, а дії органу є діями самої юридичної особи.

Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень.

Органи юридичної особи можуть бути: а) *за складом* – одноосібними (директор) або колегіальними (правління, дирекція тощо); б) *за призначенням* – волеутворюючими та волевиявляючими (виконавчими).

¹⁴ Без отримання необхідних дозволів з боку уповноважених державних органів цією діяльністю займатися не можна. Отже, дієздатність юридичної особи в цьому випадку виникає лише з отриманням таких дозволів. Посиланням для цього твердження слугує ч. 3 ст. 91 ЦК, де встановлено, що окремими видами діяльності, перелік яких визначається законом, юридична особа може займатися тільки після одержання спеціального дозволу (ліцензії). Згідно із цим важко уявити, що після отримання свідоцтва про державну реєстрацію юридична особа через створений нею магазин починає торгівлю алкогольними напоями, і це є правомірним (див.: Цивільне право України. Курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. Харків : Еспада, 2008. Т. 1. С. 343–344.

Юридична особа може мати як один орган (правління), так і одночасно кілька органів (загальні збори учасників (акціонерів, членів), наглядову раду, правління тощо), серед яких завжди виділяється орган, який очолює юридичну особу і представляє її у зовнішніх відносинах. Саме його має на увазі законодавець, зазначаючи, що юридична особа набуває цивільні права і обов'язки та здійснює їх через свої органи, що діють відповідно до установчих документів і закону (ч. 1 ст. 92 ЦК).

Проте законодавство виходить з того, що у випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків, здійснювати їх і через своїх учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК). У цьому випадку в процесі формування волі юридичної особи братиме участь воля кожного з її учасників. Так, за ст. 122 ЦК кожний учасник повного товариства має право діяти від імені товариства, якщо засновницьким договором не визначено, що всі учасники ведуть справи спільно або що ведення справ доручено окремим учасникам. У разі спільного ведення учасниками справ товариства для вчинення кожного правочину є необхідною згода всіх учасників товариства. Якщо ведення справ доручено окремим учасникам повного товариства, інші учасники можуть вчиняти правочини від імені товариства за наявності у них довіреності, виданої учасниками, яким доручено ведення справ товариств.

Отже, законодавством передбачається декілька моделей реалізації власної правосуб'єктності юридичною особою – або через її органи, або через учасників, у випадках, передбачених законодавством. При цьому, незалежно від того, яка б модель реалізації правосуб'єктності юридичною особою не застосовувалася, закон вимагає і від органів, і від осіб, які виступають від її імені (відповідно до закону чи установчих документів), здійснювати такі повноваження добросовісно і розумно¹⁵. За допомогою категорій «добросовісність» і «розумність», законодавець встановлює межі здійснення повноважень указаних представників юридичних осіб, не допускаючи можливість зловживання ними належними їм правами.

Право- та дієздатність юридичних осіб приватного і публічного права є різною. Оскільки для набуття дієздатності перших потрібні дозволи, то вона виникає в момент отримання таких дозволів і припиняється в разі припинення їх дії. Отже, їх дієздатність є перманентною і може то розширюватися, то звужуватися. Навпаки, дієздатність

¹⁵ Щодо добросовісності та розумності більш детально див. § 5 «Принципи цивільного права» глави 1 посібника.

юридичних осіб публічного права визначена безпосередньо законом і виникає у момент їх створення¹⁶. Так, права НБУ закріплені у Законі України «Про Національний банк України».

§ 6. Індивідуалізація юридичної особи

Засоби індивідуалізації юридичної особи – це притаманні конкретній юридичній особі особисті ідентифікаційні елементи, які вирізняють її з-поміж інших осіб і мають правове значення, персоналізують правовідносини або зумовлюють певні суб'єктивні права і юридичні обов'язки, підлягають охороні та захисту в установленому законом порядку¹⁷. По суті, індивідуалізацією юридичної особи є порядок надання їй певних специфічних ознак, що слугують відокремленню однієї особи у цивільних відносинах від інших юридичних осіб. До таких *ознак* належать:

1) **найменування юридичної особи**. Юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її *організаційно-правову форму* (крім державних органів, органів місцевого самоврядування, органів влади АРК, державних, комунальних організацій, закладів, установ, а також випадку, передбаченого абзацом другим цієї частини) та власне – *назву*. Слід зауважити, що такий підхід законодавця передбачає обов'язковість включення до найменування юридичної особи її організаційно-правової форми та назви, проте не виключає можливості закріплення й іншої інформації про юридичну особу (наприклад, про вид або сферу діяльності). Так, засновники можуть назвати юридичну особу ТОВ «Світанок», де ТОВ – організаційно-правова форма, а «Світанок» – назва, а можуть уточнити – сільськогосподарське ТОВ «Світанок», де, крім раніше вказаних організаційно-правової форми та назви, додається вказівка на сферу виробництва (діяльності). Отже, найменування юридичної особи, крім обов'язкових елементів, може містити деякі факультативні відомості про такого учасника цивільних відносин.

Щодо найменування установи, то законодавець закріплює допустимість того, що воно може містити інформацію про характер її діяльності. Найменування релігійної організації може містити інформацію про її

¹⁶ Додатково див.: Цивільне право України. Курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Харків : Еспада, 2008. Т. 1. С. 344.

¹⁷ Там само.

організаційно-правову форму виключно за бажанням такої юридичної особи.

Найменування юридичної особи вказується в її установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру. При цьому юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи (крім органів місцевого самоврядування).

Крім повного найменування, юридична особа може мати скорочене найменування. Наприклад, скорочене найменування сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Світанок» може визначатися як СТОВ «Світанок». Однак у разі застосування такого найменування це має бути вказано в установчих документах.

Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування, яке може бути зареєстроване у порядку, встановленому законом. Так, відповідно до ч. 1 ст. 489 ЦК правова охорона надається комерційному найменуванню, якщо воно дає можливість вирізнити одну особу з-поміж інших та не вводить в оману споживачів щодо справжньої її діяльності;

2) **місцезнаходження юридичної особи.** Місцезнаходженням юридичної особи є *фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу*, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку;

3) **публічні ознаки** (ідентифікаційний код у Єдиному державному реєстрі, ідентифікаційний код платника податку, код статистичної звітності). При проведенні реєстраційних процедур щодо юридичної особи державними органами вона отримує низку умовних (зазвичай, цифрових) індивідуальних ознак, що дозволяють відокремити її від подібних і не повторюються у інших юридичних осіб (наприклад, код у Єдиному державному реєстрі, код у Державному пенсійному фонді України, код платника податків);

4) **комунікаційні ознаки** (адреса, доменне ім'я, електронний підпис керівника, електронна адреса, поштова скринька). Так, поштова кореспонденція юридичної особи може надходити на поштову скриньку, що має певний номер. У соціальній комунікації в глобальній мережі «Інтернет» юридична особа може мати власний сайт, електронну поштову скриньку з власним умовним найменуванням, доменне ім'я, що здатне вказати на цю особу. Так, доменне ім'я – ім'я, що використовується для адресації комп'ютерів і ресурсів в інтернеті (ст. 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг»);

5) **майнові ознаки** (номер рахунку в комерційному банку, володілець акцій чи інших цінних паперів, місцезнаходження нерухомого майна тощо);

6) **знаки для товарів і послуг** – це позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від однорідних товарів і послуг інших осіб. Об'єктом знака можуть бути словесні, зображувальні, об'ємні та інші позначення або їх комбінації, виконані у будь-якому кольорі чи поєднанні кольорів;

7) **печатка юридичної особи**. Печатка юридичної особи є одним із засобів її індивідуалізації. Печатка юридичної особи також сприяє належному документообігу, оскільки її існування на документі підтверджує, що він був емітований цією організацією. Зазвичай у документообігу необхідним, крім печатки юридичної особи, є підпис тієї особи, що діє (за законом, статутними документами чи довіреністю) від імені організації.

§ 7. Організаційно-правові форми юридичних осіб

Організаційно-правова форма юридичної особи – певний тип організації, в якій повинна створюватися і діяти юридична особа того чи іншого виду¹⁸.

Відповідно до ст. 83 ЦК юридичні особи можуть створюватися у формі *товариств, установ та в інших формах*, встановлених законом. Кожна з організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права може мати свої види, особливості правового статусу яких також встановлюються законодавством. При цьому законодавець закріплює, що положення глави 7 ЦК «Загальні положення про юридичну особу» застосовуються до всіх товариств та установ, якщо інші правила для окремих видів товариств або установ не встановлені законом (ч. 4 ст. 83 ЦК).

Види організаційно-правових форм юридичних осіб

Товариство – це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариства, наприклад, поділяються на підприємницькі (господарські товариства, виробничі кооперативи, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють з метою одержання прибутку) та непідприємницькі (сільськогосподарські кооперативи та сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють без мети

¹⁸ Додатково див.: Гражданское право Украины : учеб. : в 2 ч. / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. ; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков : Основа, 1996. Ч. 1. С. 137.

одержання прибутку, інші кооперативи, крім виробничих тощо). Для підприємницьких товариств законодавство встановлює виключний перелік їх видів, для непідприємницьких такого переліку не існує.

Установа – це організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Установи, наприклад, поділяються на органи влади й управління (правоохоронні органи, виконавчі комітети, міністерства й відомства тощо) та організації, які виконують соціально-культурні функції (благодійні фонди, релігійні організації, професійні творчі колективи, музеї, бібліотеки, архіви, наукові установи тощо).

Установи повинні мати наступні ознаки: 1) мета, яка має суспільно значущі цілі залежно від сфери діяльності й окреслюється її засновником (-ами), який може бути як фізичною, так і юридичною особою (-ами); 2) створення без наміру отримати прибуток, хоча можливість здійснення підприємницької діяльності, яка щодо основної мети має підпорядкований характер, не виключається. При цьому прибуток, який одержує установа від цієї діяльності, не може розподілятися між її засновниками, а має бути спрямований на досягнення цілей, встановлених для неї засновником (-ами); 3) наявність особливого установчого документа – установчого акта; 4) відсутність членства; 5) особливий порядок формування майна, перелік якого наводиться в установчому акті й передача якого засновником (у разі його смерті – зобов'язаною особою) здійснюється вже після державної реєстрації установи; 6) цільове призначення майна; 7) заборона на управління установи засновником (-ами); 8) правовідносини участі, які виникають між установою та її учасниками і мають суто організаційний характер; 10) особливий порядок зміни цілей діяльності установи, а також структури її органів.

§ 8. Філії та представництва юридичної особи

Юридичні особи мають право створювати у своєму складі відокремлені підрозділи у вигляді філій і представництв, правове становище яких визначене у ст. 95 ЦК.

Філія – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій (всі або частину її видів діяльності). Наприклад, філії комерційних банків.

Представництво – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи. Отже, представництва не здійснюють основної діяльності юридичної особи, а лише спрямовані на її обслуговування (представництво). Так, юридична особа може розмістити поза місцем свого знаходження представництво, що буде розповсюджувати інформацію про його продукцію, збирати та аналізувати матеріал про потенційні ринки збуту тощо.

Філії та представництва не є юридичними особами. Це лише частина цілого (частина юридичної особи). Вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила, і діють на підставі затвердженого нею положення. Сутність філій та представництв полягає в тому, що вони:

1) *не є юридичними особами.* Вони завжди виступають у правових відносинах як частина юридичної особи. Отже, у цивільних правовідносинах не може бути філій та представництв як самостійного суб'єкта взагалі, безвідносно до юридичної особи, що їх створила. Це означає, що права та обов'язки, що є результатом їх дій, створюються для самої юридичної особи;

2) *повністю підпорядковані юридичним особам,* що їх створили, зокрема це стосується організаційної підпорядкованості юридичним особам. Керівники філій та представництв призначаються юридичною особою і діють на підставі виданої нею довіреності;

3) *наділяються майном юридичної особи,* що їх створила, і діють на підставі затвердженого нею положення, користуються майном юридичної особи, оскільки не мають власного. Тобто майно філій та представництв – це майно юридичної особи, підрозділами якої вони є.

Відомості про філії та представництва юридичної особи включаються до єдиного державного реєстру.

§ 9. Відповідальність юридичних осіб

Елементом дієздатності юридичної особи є і її здатність нести цивільно-правову відповідальність, що іменується деліктоздатністю. **Цивільно-правова відповідальність юридичної особи – це її обов'язок у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання нести несприятливі майнові санкції, що передбачені правовими нормами**¹⁹.

¹⁹ Додатково див.: Сліпченко С. О. Визначення поняття цивільно-правової відповідальності // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі,

Юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Отже, даний суб'єкт несе майнову відповідальність. Якщо виходити з того, що юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном, то у такий спосіб окреслюються й межі такої відповідальності – її майнові активи. З урахуванням того, що однією з ознак юридичної особи є відокремлене майно, то воно є передумовою участі юридичної особи в цивільних правовідносинах, зокрема передумовою покладення на неї цивільної відповідальності. В іншому ж випадку, юридична особа звільняється від майнової відповідальності, а у випадках, передбачених законом, до такої відповідальності притягуються її учасники (засновники).

Так, наприклад, «класичним» варіантом є відповідальність товариства з обмеженою відповідальністю, яке відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном. Відповідальність учасників за боргами товариства обмежена їх вкладом у його статутний капітал, тобто учасники не відповідають за боргами товариства своїм власним майном. Проте з указаного правила є виключення. Так, засновники юридичної особи можуть нести відповідальність за боргами юридичної особи ще й часткою свого майна. Це відбувається у разі, коли власного майна юридичної особи не вистачає для задоволення вимог кредиторів за її зобов'язаннями. Наприклад, у товаристві з додатковою відповідальністю учасники несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу.

Найбільший тягар відповідальності учасників юридичної особи за її боргами бачимо у випадку, коли вони відповідають усім своїм власним майном, що їм належить. Така відповідальність покладена на учасників повного товариства.

Законодавство передбачає й випадки так званої «змішаної» відповідальності учасників юридичної особи, коли окремі з них відповідають усім своїм майном за боргами товариства, а інші – лише часткою свого майна, розмір якої встановлено установчими документами (наприклад,

здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 18 груд. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. С. 19–22; Сліпченко С. О. Межі застосування поняття «цивільно-правова відповідальність» // Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 жовт. 2019 р.) / відп. ред. Р. А. Майданик. Київ, 2019. С. 267–271.

відповідальність повних учасників та вкладників у командитному товаристві).

Особи, які створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникла до її державної реєстрації. Юридична особа відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), що пов'язані з її створенням, тільки у разі наступного схвалення їхніх дій відповідним органом юридичної особи.

§ 10. Припинення юридичних осіб

Юридична особа вважається такою, що припинила своє існування, після внесення про це запису до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України. Причини для припинення юридичної особи можуть бути різними: досягнення мети діяльності; закінчення терміну, на який вона була створена; припинення державної реєстрації через заняття забороненими видами діяльності; майнова неплатоспроможність тощо.

Юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі *реорганізації* юридичних осіб їх права та обов'язки переходять до правонаступників.

Юридична особа, яка не вправі розподіляти майно, зокрема у разі ліквідації, або прибуток між учасниками, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. Якщо серед правонаступників є юридична особа, яка не вправі розподіляти прибуток (майно) між учасниками, рішення про реорганізацію товариства, наділеного таким правом, приймається одностайно загальними зборами учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства.

Юридична особа, яка не вправі розподіляти прибуток між учасниками, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. Якщо серед правонаступників є юридична особа, яка не вправі розподіляти прибуток між учасниками, рішення про реорганізацію товариства, наділеного таким правом, приймається одностайно загальними зборами учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства (ч. 2 ст. 104 ЦК України).

Юридична особа, яка не вправі розподіляти майно між учасниками, зокрема у разі ліквідації, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. Якщо серед правонаступників є юридична особа, яка не вправі розподіляти майно між учасниками, рішення про реорганізацію товариства, наділеного таким правом, приймається одностайно загальними зборами учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства.

Ліквідація передбачає повне припинення юридичної особи, яке не передбачає перехід її прав і обов'язків у порядку правонаступництва. Залежно від того, наскільки ліквідація юридичної особи залежить від волі її засновників, розрізняють *самоліквідацію та примусову ліквідацію.*

Самоліквідація відбувається за рішенням засновників за їх власною волею (наприклад, унаслідок досягнення цілей організації, які ставилися при її створенні).

При самоліквідації комісію щодо припинення юридичної особи призначають її учасники (загальні збори учасників, збори уповноважених учасників тощо). Рішення про створення комісії щодо припинення юридичної особи оформлюється протоколом загальних зборів, зборів уповноважених учасників, рішенням засновника. Призначення вказаної комісії відбувається за погодженням з органом, який здійснює державну реєстрацію юридичних осіб.

Примусова ліквідація проводиться за рішенням суду, господарського суду незалежно від волі засновників. Наприклад, примусова ліквідація може бути наслідком визнання юридичної особи неплатоспроможною за позовом кредиторів до суду. Інша підстава для примусової ліквідації – заняття юридичної особи забороненими видами діяльності.

Реорганізація – це перехід прав та обов'язків діючої юридичної особи-правопопередника або декількох юридичних осіб-правопопередників до юридичних осіб- правонаступників у порядку правонаступництва. Залежно від того, припиняється організація-правопопередник чи ні, виділяють реорганізацію, яка тягне за собою її припинення і яка не тягне за собою такого припинення.

Види реорганізації, які тягнуть за собою припинення юридичної особи

Злиття – це припинення двох чи більше юридичних осіб із наступною передачею всіх їхніх прав та обов'язків створеній на їхній основі юридичній особі. Наведеному кореспондує формула: $A+B=C$. Тобто були юридичні особи «А» та «В», а внаслідок їх злиття створена нова юридична особа «С». При цьому «А» та «В» припиняють своє існування, а їх права та обов'язки переходять до «С».

Приєднання – це припинення однієї юридичної особи з наступною передачею всіх її прав та обов'язків іншій юридичній особі. Приєднанню відповідає така формула: $A=A+B$. Тобто за умови існування організації «А» та приєднання до неї «В» залишається існувати лише «А», до якої повністю переходять права та обов'язки, які належали «В». При цьому «В» припиняє своє існування.

Поділ – це припинення однієї юридичної особи з наступною передачею всіх прав та обов’язків у певних частках кільком новоствореним на її основі юридичним особам- правонаступникам. Поділу кореспондують такі формули: $V=A-C$, тоді як $C=A-B$, а $A-(B+C) = 0$. Тобто на майновій основі юридичної особи «А» створено дві майново самостійні юридичні особи «В» та «С». При цьому «А» припиняє своє існування, а її права та обов’язки, у відповідних частках, переходять до новостворених.

Перетворення – це зміна організаційно-правової форми юридичної особи, коли до новоствореної юридичної особи переходять права та обов’язки попередньої. Перетворенню відповідає така формула: $A=B$. Тобто була організація «А», а через перетворення на її основі створено організацію «В». При цьому «А», припиняє своє існування, а її права та обов’язки переходять до новоствореної «В».

У праві існує ще один вид реорганізації юридичної особи – це *виділ*, який не тягне за собою припинення юридичної особи-правопосередника, але його розгляд охоплюється предметом глави 8 (Юридичні особи) та дозволяє сформулювати більш повне уявлення про реорганізацію юридичної особи. Через незначний обсяг матеріалу про виділ та пов’язаність його з іншими видами реорганізації положення про виділ недоцільно виносити в окремий параграф, а тому його буде розглянуто в межах даного параграфу.

Виділ – це перехід за розподільчим балансом частини прав та обов’язків юридичної особи до однієї або кількох новостворюваних юридичних осіб. Виділу відповідає така формула: $A-B = (\text{окремо } A) \text{ та } (\text{окремо } B)$. Тобто юридична особа «А» яка існувала, так і продовжує існувати, але через виділ частини її майна додатково створюється нова юридична особа «В» або декілька нових.

Після прийняття рішення про виділ учасники юридичної особи або орган, що прийняв рішення про виділ, складають та затверджують розподільчий баланс. Суд, що прийняв рішення про виділ, у своєму рішенні визначає учасника юридичної особи або вищий орган юридичної особи (власника), який зобов’язаний скласти та затвердити розподільчий баланс.

Злиття, приєднання, поділ та перетворення юридичної особи передбачають перехід до юридичних осіб- правонаступників усіх прав та обов’язків після припинення юридичної особи-правопосередника. Таке правонаступництво в праві традиційно називається повним (універсальним). При виділі має місце не повне, а сингулярне правонаступництво. Для останнього характерним є те, що лише частина прав і обов’язків юридичної особи-правопосередника переходять до правонаступників.

**Валентина Григорівна Жорнокуй
Наталія Віталіївна Шишка**

Глава 9. УЧАСТЬ ДЕРЖАВИ, АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ, ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Глава присвячена питанням участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах, основним формам та особливостям такої участі.

Вивчення наведених аспектів надасть можливість у подальшому вірно розуміти, коли відповідні суб'єкти публічного права є безпосередніми учасниками цивільних відносин, а коли їх участь є опосередкованою, тобто відбувається через їх органи, які мають статус юридичної особи. Розуміння вказаного допоможе під час подання позову до суду правильно оцінювати правове становище відповідних суб'єктів публічного права та їх представників, що безпосередньо залежить від того, хто є належним відповідачем, а хто ні у справах щодо відповідальності за цивільно-правовими зобов'язаннями.

§ 1. Участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних правовідносинах

Учасниками цивільних відносин, окрім фізичних та юридичних осіб, є держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади.

Незважаючи на те, що держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади є суб'єктами публічного права, їх участь у цивільних відносинах має відбуватися з урахуванням загальних ознак цих відносин, а саме: юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників²⁰.

Форми участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних правовідносинах

Модель участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад (далі – суб'єкти публічного права) у тих чи інших цивільних відносинах є різною та залежить від суті відносин, у яких вони беруть участь. Від моделі участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах залежить і модель участі їх органів у цивільних відносинах: або вони (органи) беруть участь від свого імені (переважно як юридичні особи публічного права) та набувають для себе цивільних прав та обов'язків, або

²⁰ Додатково див.: Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Крайської. Харків : Право, 2017. С. 156–164.

є частиною цілого – суб'єкта публічного права, тобто органом, де останній хоча й може мати статус юридичної особи, але така властивість не має значення.

Відповідно існують дві форми (моделі) участі таких учасників у цивільних відносинах: безпосередня та опосередкована²¹.

Безпосередня участь суб'єктів публічного права в цивільних відносинах полягає в тому, що основним та головним учасником цивільних відносин є безпосередньо ці учасники. Саме вони своїми діями набувають для себе цивільні права та обов'язки. Така модель полягає в тому, що держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади поряд з фізичними та юридичним особами визнаються повноцінними та безпосередніми учасниками цивільних відносин, є юридично рівними порівняно з іншими учасниками цивільних відносин.

Опосередкована модель передбачає, що від імені та в інтересах держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад права та обов'язки набувають та здійснюють відповідні її органи. Тобто опосередкована участь держави у цивільних відносинах досягається шляхом участі у відносинах спеціально створених для цього юридичних осіб публічного чи приватного права. Така модель, наприклад, передбачена ст.ст. 170–172 ЦК. Так, держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Автономна Республіка Крим набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи влади Автономної Республіки Крим у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Територіальні громади набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

Тобто опосередкована форма участі суб'єктів публічного права має місце тоді, коли її органи не діють у межах їх публічної компетенції, а дії здійснюються *в межах правосуб'єктності* відповідного учасника цивільних правовідносин, зокрема юридичної особи публічного права²², з урахуванням особливостей та меж їх участі у цивільних відносинах.

Особливості участі суб'єктів публічного права у цивільних правовідносинах

²¹ Додатково див.: Шишка Н. В. Цивільно-правовий статус органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2014. 244 с.

²² Більш детально див.: Жорнокуй Ю. М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права». *Право та інновації*. 2016. № 4. С. 41–48.

Серед цивільних правовідносин, в яких суб'єкти публічного права беруть участь, слід назвати правовідносини власності, спадкові, зобов'язальні, корпоративні правовідносини тощо. Наприклад, основна відмінність правовідносин публічної власності від правовідносин приватної власності полягає в тому, що об'єкти першої можуть і мають використовуватися виключно за цільовим призначенням – для матеріального забезпечення виконання публічно-правовими утвореннями своїх публічних функцій.

Однією із правових форм участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах є створення юридичних осіб публічного та приватного права. Так, держава може створювати, наприклад, такі юридичні особи публічного права, як міністерства, відомства тощо. До створених юридичних осіб приватного права можна, наприклад, віднести підприємницькі товариства тощо та брати участь у їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом. Автономна Республіка Крим також може створювати: юридичні особи публічного права у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом; юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь у їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом. Подібним чином беруть участь у цивільних відносинах і територіальні громади.

Крім цього, права держави як суб'єкта публічного права передбачені Конституцією України, ЦК України та законами:

- право на реквізицію та конфіскацію майна;
- право на здійснення певних видів діяльності, а саме експорт та імпорт озброєння, боєприпасів, військової техніки та спеціальних комплектуючих виробів для їх виробництва, вибухових речовин, ядерних матеріалів та інше (Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність»), які не можуть здійснювати інші учасники правовідносин;
- держава може бути носієм особистих немайнових правовідносин, причому Україна може бути наділена лише тими особистими немайновими правами, які не суперечать її правовій природі. До них належать, наприклад, право на найменування, репутацію тощо;
- суб'єктом права загальнодержавної власності є держава. Законодавством встановлено види об'єктів цивільних прав, які не можуть перебувати у власності іншій, ніж державній. Так, ч. 1 ст. 84 Земельного кодексу встановлює певну категорію земель, які не можуть передаватися в комунальну і приватну власність;

– у державній власності також перебуває статутний капітал Національного банку України та капітали інших державних банків, які створюються державою;

– право бути стороною зобов'язальних та заставних правовідносин;

– держава в окремих випадках набуває прав інтелектуальної власності, може бути спадкоємцем за заповітом.

– Права Автономної Республіки Крим:

– управління майном, що їй належить;

– розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України (ст. 138 Конституції України);

– виступати у цивільному обороті. Матеріальною основою участі Автономної Республіки Крим у цивільному обороті є майно, яке належить Автономній Республіці Крим і не закріплене за юридичними особами публічного та приватного права, створеними у встановленому порядку Автономною Республікою Крим. Такими коштами є видаткова частина бюджету та інші матеріальні кошти;

– бути суб'єктом особистих немайнових прав, зовнішньоекономічної діяльності.

Автономна Республіка Крим як учасник цивільно-правових відносин не може самостійного встановлювати власну цивільну правосуб'єктність; не може бути набувачем конфіскованого, реквізованого майна і скарбу в тих випадках, у яких набувачем виступає держава; не може бути набувачем тих видів майна, при яких власником стає територіальна громада.

Щодо територіальної громади, то ст. 140 Конституції України встановлює, що сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Крім того, територіальної громади:

– мають право бути суб'єктом речових правовідносин. Територіальні громади наділені правом комунальної власності, яке від її імені

реалізують органи місцевого самоврядування, які здійснюють управління майном, що перебуває в комунальній власності;

- мають право набувати права власності на безхазяйну річ, знахідку, бездоглядну домашню тварину, набувати право власності на спадщину, яка визнана судом відумерлою, тощо.

- мають право набувати у власність об'єкти, які їй передані з державної власності;

- можуть створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи, виступати гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад. Розміщувати належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримувати відсотки від їх доходів відповідно до закону із зарахуванням їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету (ст. 70 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

§ 2. Відповідальність за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад

Деліктоздатність держави, Автономної Республіки Крим і територіальних громад – це здатність нести відповідальність у цивільних відносинах.

Держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Отже, держава є учасником цивільних відносин, що може не лише набувати цивільні права, покладати на себе обов'язки, але й нести відповідальність.

Територіальні громади, Автономна Республіка Крим також відповідають за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення.

При цьому держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади не відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом та інших суб'єктів.

Наприклад, держава не відповідає за зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад, а Автономна Республіка Крим не відповідає за зобов'язаннями держави і територіальних громад. Територіальна громада не відповідає за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим та інших територіальних громад.

Святослав Олександрович Сліпченко (§ 1)
Анатолій Святославович Сліпченко (§ 2–4, 6, 8)
Володимир Андрійович Кройтор (§ 5)
Наталія Олександрівна Горобець (§ 7)
Глава 10. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Відомо, що об'єктами цивільних прав вважається все те, з виводу чого виникають цивільні права та обов'язки. Тому для встановлення факту наявності правовідносин у тому числі необхідно чітко розуміти, що собою являє «все те...» та чи є воно в наявності, адже безоб'єктних правовідносин не існує. Більше того, правовий механізм регулювання цивільних відносин перебуває в прямій залежності від характеристики їх об'єкта. Тому знання ознак об'єкта дозволяє юристу визначати: вид та зміст правовідносин, які можуть щодо нього виникати; здатність залучатися до цивільного обороту; коло обставин реальної дієвості, які є підставами для динаміки (руху) тих чи інших правовідносин; способи захисту відповідних прав на певні об'єкти.

Також категорія «об'єкти цивільних прав», разом із категоріями «учасники цивільних відносин» та «зміст цивільних правовідносин» дозволяє сформулювати правильне і повне розуміння структури цивільних правовідносин і логічного зв'язку між його елементами.

§ 1. Поняття об'єктів цивільних прав

Об'єктами цивільних прав є матеріальні та нематеріальні блага, як об'єктивна реальність, щодо яких виникають цивільні правовідносини²³. У свою чергу, благо – це все те, що завдяки своїм корисним властивостям здатне задовольняти потреби та є доступним для обладнання²⁴.

До об'єктів цивільних прав належать: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. І цей перелік не є вичерпним (відкритий).

²³ Додатково див. Сліпченко С. О. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України. *Право України*. 2007. № 12. С. 80–84.

²⁴ Додатково див.: Сліпченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков : ФОРМ Мичурина Н. А., 2011. С. 40–69; Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. С. 72–100.

Об'єкт цивільного права характеризується як об'єктивна дійсність, наділена корисними властивостями, які відкриті та усвідомлені людиною. При цьому користь розуміється як полегшення, допомога, підтримка, поліпшення, вигода, благополуччя. У свою чергу, явище об'єктивної дійсності може бути використане для задоволення потреб лише тоді, коли воно вже **належить чи доступне особі, перебуває у межах її досяжності.**

Загальною та зовнішньо найбільш характерною ознакою для всіх об'єктів цивільних прав є **їх визначеність (відособленість)**, де відособленість – це відділення одного блага від іншого, найближчого, суміжного або навіть аналогічного. Іншими словами, йдеться про відмінності кожного з кількох подібних об'єктів. Визначеність дозволяє індивідуалізувати кожний об'єкт чи навіть групу об'єктів. Саме визначеність об'єкта вказує на здатність до панування над ним, до монополії, до конкретизації.

Об'єктами правовідносин ті чи інші блага стають тому, що **норми права, враховуючи ці ознаки, забезпечують можливість здійснювати або вимагати здійснення певних дій чи утримуватися від них стосовно цих благ.**

§ 2. Оборотоzdатність об'єктів цивільних прав

Оборотоzdатність – це здатність об'єкта цивільного права бути допущеним до цивільного обороту, бути введеним у нього.

Розрізняють натуральну оборотоzdатність та цивільну. **Цивільна оборотоzdатність** являє собою допуск блага до цивільного обороту²⁵, тобто вказує на те, що об'єкт має бути допущений до цивільного обороту правомпорядком. Тільки у межах цивільної оборотоzdатності об'єкти можуть бути розділені на вилучені з обороту, обмежені в обороті та перебувати у вільному обороті.

Передумовою цивільної оборотоzdатності є **натуральна оборотоzdатність**, яка вказує на принципову можливість того чи іншого блага перебувати в цивільному обороті. Тому для встановлення або визначення спроможності об'єктів цивільного права брати участь у цивільному обороті необхідно спочатку визначити їх природні властивості, тобто

²⁵Додатково див.: Сліпченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції. Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 1 (88). С. 201–210; Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 129–132; Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2019. 252 с.

встановити, чи можуть вони бути надані однією особою іншій (відчужуватись²⁶, переходити²⁷), а це залежить від їх від'ємності (невід'ємності).

Традиційно об'єкти поділяються²⁸ на матеріальні та нематеріальні, майнові та немайнові. **Матеріальність** вказує на те, що благо має фізичну субстанцію, належить до предметів матеріального світу, має властивості форми, розміру, кольору, структури. Наприклад: річ, тварина. **Нематеріальність** вказує на те, що таке благо не має фізичної субстанції, не належить до предметів матеріального світу, не окреслюється властивостями форми, розміру, кольору, структури. Наприклад: послуга, результат інтелектуальної, творчої діяльності, честь, гідність, життя, здоров'я людини. **Майнові** – це ті об'єкти, які можуть оцінюватися у грошовому еквіваленті й здатні бути об'єктом майнового права. Відповідно, **немайнові** – це ті, які не можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті, ті, що не можуть розглядатися як майно, не здатні бути об'єктом майнового права²⁹.

У юридичній літературі виділяють і об'єкти, які мають подвійну природу. Наприклад, об'єкти права інтелектуальної власності, охороноздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин являють собою і майнову, і особисту немайнову цінність. Причому це можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні блага.

²⁶ Додатково див.: Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

²⁷ Додатково див.: Сліпченко А. С. Отчуждение и переход объектов гражданского оборота в Украине: соотношение понятий. *Legea și Viața*. 2018. № 10/2. С. 100–104; Сліпченко А. С. Співвідношення у цивільному обігу понять «відчуження» та «перехід» // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 365–368.

²⁸ Додатково див.: Сліпченко С. О. Щодо системи об'єктів цивільного права України // Приватне право України і європейська інтеграція: тенденції та перспективи : матеріали VI Міжнар. цивілістичного форуму (м. Київ, 14–15 квіт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 82–84.

²⁹ Щодо співвідношення понять «матеріальні» – «нематеріальні», «майнові» – «немайнові», вживаних для характеристики об'єктів цивільного права, додатково див.: Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових правовідносин у системі об'єктів цивільного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 87–92; Сліпченко С. О. Річ як матеріальне благо // Речове право: пріоритети та перспективи : матеріали Київських правових читань (м. Київ, 22 березня 2019 р.) / відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Алерта, 2019. С. 114–118; Сліпченко С. О. Матеріальні блага як об'єкти цивільних правовідносин // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення каф. цив. права (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.). Харків : Право, 2019. № 2. С. 56–58.

§ 3. Цивільний оборот об'єктів цивільних прав

Цивільний оборот – це відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи правовстановлення³⁰. Поняття цивільного обороту дозволяє не тільки більш повно сформулювати уявлення оборотоздатності об'єктів, а й те, куди допускаються ті чи інші блага, куди вони вводяться, для чого та що і як з ними відбувається в результаті такого введення (допуску)³¹.

Відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої – це способи цивільного обороту³². правонаступництво чи правовстановлення – це юридичні форми цивільного обороту, тобто юридичне оформлення відчуження або переходу об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої³³. У зв'язку з наведеними поняттями існують наступні види цивільного обороту:

- відчуження у порядку правонаступництва;
- відчуження у порядку правовстановлення;
- перехід об'єктів у порядку правонаступництва;
- перехід об'єктів у порядку правовстановлення.

Мета цивільного обороту – зміна стану присвоєності об'єкта цивільних прав, яку забезпечують більшість норм чинного законодавства України³⁴.

³⁰ Додатково див.: Сліпченко А. С. Поняття «цивільний оборот» // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 330–332; Цивільний кодекс : наук.-практ. комент. : у 12 т. / за ред. І. В. Спасиво-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2021. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи. С. 20–34.

³¹ Більш детально див.: Сліпченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції. Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 1 (88). С. 201–210; Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of «Civil Turnover». Eurasian Academic Research Journal. 2018. No. 3 (21). Pp. 46–52.

³² Більш детально див.: Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2019. С. 72–146; Сліпченко А. С. Способи цивільного обороту // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 21 трав. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. гро-мад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2021. С. 244–246.

³³ Більш детально див.: Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2019. С. 147–210.

³⁴ Додатково див.: Сліпченко А. С. Правові принципи цивільного обороту // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 27 трав. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 284–286.

Способи цивільного обороту

Термін «*відчуження об'єкта*» може вживатися у цивільному праві у декількох значеннях: як підстава, що спрямована на виникнення певних правових наслідків, як процес, що породжується такою підставою, і, наприкінці кінців, сам результат процесу, на досягнення якого була спрямована підстава. Це не різні прояви одного явища, а, незважаючи на взаємообумовленість, різні явища. Елементом структури цивільного обороту є відчуження як процес.

Відчуження як процес – це зміна стану присвоєності, в результаті якої об'єкт цивільних прав перестає бути своїм для особи, належати їй, стає для неї чужим³⁵. Наприклад, відчуження в результаті купівлі-продажу, дарування, конфіскації тощо.

Стан відчуженості (присвоєності) тих чи інших благ правопорядок визнає через монополію, яка закріплюється за допомогою речових прав. Це не тільки право власності, а й володіння. Саме тому в юридичній літературі справедливо зазначається, що чужим для особи є те майно, на яке вона не має ні права власності, ні права володіння.

Термін «*перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої*», як і відчуження, має три різні сутності. Вони взаємозалежні та взаємообумовлені. Адже перехід об'єктів від однієї особи (адресанта) до іншої (адресата), як підстава, породжує процес переходу, а нормальний розвиток та завершення останнього неминуче приводить до такого результату, як зміна стану присвоєності об'єкта стосовно певного суб'єкта.

Перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої як процес – це зміна стану присвоєності, в результаті якої певне благо перестає бути чужим для тієї особи, до якої переходить³⁶. Наприклад: перехід у результаті спадкування, оренди, зберігання тощо. Перехід об'єкта завжди має адресний характер та вказує на його рух від адресанта до адресата. По суті, на відміну від відчуження, в результаті переходу адресат отримує доступ до об'єкта цивільного права, але сам об'єкт не

³⁵ Додатково див.: Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

³⁶ Додатково див.: Сліпченко А. С. Отчуждение и переход объектов гражданского оборота в Украине: соотношение понятий. *Leges și Viața*. 2018. № 10/2. С. 100–104; Сліпченко А. С. Співвідношення у цивільному обігу понять «відчуження» та «перехід» // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.) / МВС України. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 365–368.

перетворюється на чужий для адресанта, і це є істотною відмінністю його та відчуження.

Відчуження та перехід об'єктів цивільного права – це два альтернативні способи цивільного обороту. Їх альтернативність може бути сформульована твердженням: «У цивільному обороті динаміка об'єктів зумовлюється або їх переходом від однієї особи до іншої, або відчуженням. Третього способу немає».

Форми цивільного обороту

Правонаступництво – це похідне правонабуття, в результаті якого права та обов'язки правопередника переносяться до правонаступника. Незважаючи на протиставлення трьох різних учень про правонаступництво: переміни осіб, перенесення чи переміни прав (обов'язків), вони не являють собою центробіжні сили. Навпаки, кожна з них відображає правонаступництво як явище. Адже, незважаючи на припинення прав та обов'язків для однієї особи та виникнення їх в іншій, мова повинна йти саме про зміну існуючого правовідношення. І така зміна є ні чим іншим, як правонаступництвом, у результаті якого відбувається перенесення прав та обов'язків від правопередника до правонаступника.

Правонаступництво, залежно від обсягу тих прав та обов'язків, які переносяться до правонаступника, поділяють на транслятивне та конститутивне. Відмінність між ними полягає в тотожності чи нетотожності обсягу правомочностей, які виникають в останнього. У першому випадку правонабувач отримує всі правомочності правопередника. Наприклад, таке правонаступництво має місце при спадкуванні, купівлі-продажу. У другому – обсяг змісту права (обов'язку), яке виникає у правонаступника, не є тотожним обсягу змісту права (обов'язку) правопередника. Наприклад, таке правонаступництво має місце при укладенні договорів оренди, зберігання. Ще одна відмінність полягає у тому що при транслятивному правонаступництві правопередник вибуває з правовідносин, а на його місце стає правонаступник. При конститутивному правонабутті правонадавач, на підставі свого права та зберігаючи за собою правовий титул, створює нові, інші за змістом, правовідносини³⁷.

Правовстановлення – це один із видів первісного правонабуття, яке юридично оформлює відчуження або перехід об'єктів цивільних прав від однієї особи до іншої. Воно, як і правонаступництво, забезпечує правомірну зміну стану присвоєності благ (досягнення мети цивільного

³⁷ Додатково див.: Сліпченко А. С. Конститутивне правонабуття у цивільному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 4, т. 1. С. 95–100.

обороту). Наприклад, відчуження в порядку правовстановлення буде мати місце при набутті добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права, або при привласненні загальнодоступних речей, або при набутті права власності на знахідку. А перехід речей від однієї особи до іншої, в порядку правовстановлення, буде мати місце, наприклад, при заволодінні безхазяйною річчю – до моменту виникнення на неї права власності у набувача або повернення її власнику. Перехід речей від однієї особи до іншої, в порядку правовстановлення, буде мати місце і при набутті права власності на рухому річ, від якої власник відмовився, або при добросовісному заволодінні чужим майном і подальшому відкритому, безперервному володінні, до моменту виникнення права власності на нього³⁸.

Об'єктом переходу від однієї особи до іншої або відчуження у цивільному обороті є об'єкти цивільних прав. Об'єктом правонаступництва або правовстановлення у цивільному обороті є суб'єктивні права та обов'язки.

§ 4. Речі як об'єкти цивільних прав

Речі – це предмети зовнішнього по відношенню до людини матеріального світу, які, завдяки своїм корисним властивостям, здатні задовольняти потреби учасників цивільних відносин та можуть знаходитись у їх володінні. Це можуть бути предмети як створені природою, так і створені в результаті діяльності людини. Наприклад, плоди рослин, одяг, автомобіль, житло, земельна ділянка тощо.

Речі, як об'єкти цивільного права, мають містити наступні **ознаки**³⁹:

1. **Зовнішній характер** по відношенню до учасника цивільних правовідносин. Указана ознака дозволяє виключити фізичну особу з категорії об'єктів як біологічну істоту не лише в цілому, а й окремих її частин, за умови, що вони не відокремлені від тіла. Виключається з поняття блага з цієї ж причини і таке соціальне утворення, як юридична особа.

2. **Матеріальна природа**, тобто ці блага мають фізичну субстанцію, а отже, сприймаються лише органами людського чуття. Вказана ознака, з одного боку, дозволяє виключити з поняття «річ» усі нематеріальні блага, тобто ті, що не мають фізичної субстанції, сприймаються

³⁸ Більш детально див.: Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2019. С. 178–206.

³⁹ Додатково див.: Сліпченко С. О. Річ як матеріальне благо // Речове право: пріоритети та перспективи : матеріали Київських правових читань (м. Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ : Алерта, 2019. С. 114–118.

не органами людського чуття, а свідомістю. Наприклад: інформація, результат інтелектуальної, творчої діяльності, майнове право тощо. З іншого боку, поняттям «речі» охоплюються ті предмети матеріального світу, які у повсякденному житті річчю не називаються. Наприклад, земельні ділянки, видобуті корисні копалини, рослини, відособлені вода, газ, нафта, енергія (теплова, електрична, атомна тощо), енергоносії, звукова хвиля, повітря, промислові будівлі тощо.

3. **Корисність**, яка має бути не тільки об'єктивною дійсністю чогось матеріального та відкрита (виявлена, встановлена), а й повинно існувати усвідомлення того, як саме встановлена властивість здатна задовольняти потреби учасників цивільних відносин.

Вказана ознака дозволяє виключити із поняття речі ті предмети зовнішнього матеріального світу, які, незважаючи на доступність до володіння, не мають корисних властивостей, або останні ще не виявлені, або виявлені, але не настало усвідомлення того, як відкриті властивості можна обертати на свою користь. Наприклад, ядерні відходи, зіпсовані продукти харчування.

4. **Визначеність (відособленість)**, що має розглядатися у двох аспектах.

У першому аспекті визначеність (відособленість) повинна створювати можливість встановити просторові межі об'єкта. Це необхідно для того, щоб чітко розуміти, з приводу чого саме виникають правовідносини, на що поширюється суб'єктивне право й де воно закінчується, право на що підлягає захисту, де його межі. Вказана ознака дозволяє виключити із поняття речі усе те, що хоча й має фізичну субстанцію (належить до матеріального світу), корисні властивості та є доступним суб'єкту, внаслідок нездатності до монополії не є благом, з точки зору цивільного права. Наприклад, повітря, вода в морі, в річці, сонячна енергія, хоч і мають зовнішній характер, корисні властивості та доступні людині, але не є об'єктами цивільного права, якщо тільки спеціально для цього не відособлені. Адже панувати, встановити монополію над чимось загальнодоступним, безмежним, невизначеним, неконкретним неможливо, а задоволення людських потреб відбувається за рахунок того, що не належить нікому та доступно всім. В цьому випадку цивільні правовідносини не виникають щодо таких благ у зв'язку з відсутністю необхідності.

У другому аспекті визначеність (відособленість) повинна створювати можливість відокремлювати одне благо від іншого, найближчого, суміжного або навіть аналогічного. Іншими словами, йдеться про

відмінності кожного з кількох подібних об'єктів. Визначеність (відособленість) дозволяє індивідуалізувати кожну річ чи навіть групу речей.

5. **Майновий характер**, оскільки речі входять до такої групи об'єктів цивільного права, як майно (ст. 190 ЦК). А майном є ті блага, які здатні оцінюватися у грошах, тобто мають майнову цінність. Вказана ознака дозволяє виключити із поняття речі усі ті зовнішні матеріальні блага, які хоч і мають корисні властивості та належать особі, але не мають майнової цінності (мають виключно немайнову цінність або майнова цінність яких байдужа, або не настільки важлива). Наприклад: камінець, мушля, земля з батьківщини, оберіг тощо.

6. **Доступність до володіння**, тобто предмети зовнішнього матеріального світу мають або вже знаходиться у володінні учасників цивільних відносин, або знаходиться в межах досягнення на даному етапі розвитку науки та техніки. Вказана ознака дозволяє виключити із поняття речей ті предмети зовнішнього матеріального світу, які хоча й мають усвідомлені людиною корисні властивості, але на даному етапі розвитку людства не доступні до володіння. Наприклад: злиток золота, що знаходиться на планеті Марс або наручний годинник на дні Маріанської западини.

Через природні якості речі наділені натуральною оборотоздатністю. В межах цивільної оборотоздатності законодавство встановлює три ступені оборотоздатності речей: *здатність до вільного обороту, здатність до обмеженого обороту та вилучення з обороту*.

Особливим матеріальним об'єктом цивільного права є **тварини** (180 ЦК). Вони хоч і не охоплюються поняттям «речі», проте на них поширюється правовий режим речей, крім випадків, встановлених законом. Більше того, тварини, занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом. Тобто тварини є об'єктами цивільного права, які обмежені в обороті.

§ 5. Класифікація речей

Класифікація речей у цивільному праві має важливе практичне значення і визначає можливі права та обов'язки їхніх володільців, порядок їх набуття та припинення.

• *Залежно від можливості переміщення у просторі речі поділяються на нерухомі та рухомі.*

Нерухомі речі (нерухоме майно, нерухомість) – це земельна ділянка, а також об'єкт, розташований на земельній ділянці та нерозривно

пов'язаний із нею настільки, що переміщення його є неможливим без знецінення та зміни призначення. До таких, наприклад, належать будівлі, споруди, об'єкти незавершеного будівництва, багаторічні насадження, майнові комплекси (підприємства) тощо.

Рухомі – це речі, які можна вільно переміщувати у просторі. До таких, наприклад, належать канцелярські товари, меблі, автомобілі, одяг тощо.

Практичне значення даної класифікації полягає в тому, що для нерухомих речей встановлюється спеціальний режим. Для них передбачається особливий порядок укладення правочинів, наприклад нотаріальне посвідчення; необхідність державної реєстрації прав. За місцем знаходження нерухомих речей може визначатися місце відкриття спадщини тощо. Для рухомих речей такий режим, як правило, не застосовується.

В окремих випадках **на рухомі речі**, у зв'язку з їх великою економічною цінністю, соціальним значенням, **правопорядок може поширити режим нерухомої речі**. До таких, наприклад, можуть бути віднесені повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, штучні космічні об'єкти. При цьому необхідно звернути увагу, що такі рухомі блага не перетворюються на нерухомі, а на них лише поширюється режим нерухомої речі.

• *Залежно від здатності речей зберігати своє призначення після їх поділу вони класифікуються на **подільні та неподільні**.*

Подільні – це речі, які можна поділити без втрати їх цільового призначення. Наприклад, цемент, пісок, паливо, продукти харчування. Особливість подільних речей полягає в тому, що в результаті поділу вони являють собою попереднє ціле, але в меншому об'ємі, і будь-яка їх частина й надалі здатна виконувати ту ж функцію, що й до поділу, хоча, можливо, і в меншому масштабі.

Неподільні – це речі, які не можна поділити без втрати їх цільового призначення. Наприклад, неподільними є телевизор, автомобіль, перстень, однокімнатна квартира. Особливість неподільних речей полягає в тому, що в результаті їх поділу в натурі вони або зникають (знищуються) зовсім, наприклад кришталева ваза, або істотно втрачають свою цінність та призначення.

Практичне значення дана класифікація набуває при виділі або поділі речей, що знаходяться в спільній власності декількох осіб. Якщо подільні речі можуть бути розподілені між співвласниками з виділом кожному його частини в натурі, то неподільна річ не підлягає поділу в натурі,

а передається одному з них, але він зобов'язується сплатити іншому співвласнику вартість його частини.

В окремих випадках неподільною рччю виступає сукупність однорідних або різнорідних речей, об'єднаних загальним призначенням, назвою. Фактично їх можна поділити в натурі як фізично, так і юридично. Більше того, частини такої сукупності можуть розглядатися самостійними об'єктами цивільних прав та навіть використовуватись самостійно за тим же призначенням, що і всі інші частини, але саме в своїй сукупності такі речі забезпечують можливість повною мірою задовольняти певні потреби учасників цивільних відносин або мають значну цінність. Наприклад: меблевий гарнітур, бібліотека, колекція, автомобіль, стіл тощо. Така неподільна сукупність – це **складна річ**.

• *Залежно від характеру внутрішніх зв'язків між об'єктами всередині означеної сукупності виділяють складені та збиральні речі.*

Складена – це сукупність різнорідних штучно поєднаних речей, що мають між собою матеріальний зв'язок та носять спільну назву. До таких, наприклад, належать корабель, автомобіль, стіл, будівля.

Збиральна – це сукупність розділених, матеріально не пов'язаних між собою речей, поєднаних тільки спільним призначенням та іменем. До таких, наприклад, належать меблевий гарнітур, столовий сервіз, колекція, підприємство.

До складних належать і **парні речі**, наприклад взуття, рукавички, лижі.

Практичне значення складних речей полягає в тому, що вони, як правило, розглядаються єдиним об'єктом цивільних відносин. Тому правочини, укладені щодо таких речей, поширюють свою дію на всі їх частини, якщо інше прямо не передбачене законом. При виділі частки в натурі, наприклад в успадкованому спадковому майні або майні подружжя, набутому за час шлюбу, складні речі розглядаються одним цілим та передаються одному із співвласників, а інший отримує майнову компенсацію своєї частки, якщо інше не передбачене домовленістю сторін.

Складним речам протиставляються **прості**. **Прості** – це однорідні, монолітні речі.

• *Залежно від способів індивідуалізації об'єктів цивільних прав, тобто ознак, за допомогою яких характеризуються ті чи інші речі, вони поділяються на індивідуально визначені та родові.*

Індивідуально визначені – це речі, охарактеризовані за допомогою тих індивідуальних ознак, які властиві тільки цим об'єктам, що дозволяє відрізнити їх від інших, їм подібних. По суті, індивідуальні ознаки

вказують на неповторність та унікальність того чи іншого блага, що воно існує в єдиному екземплярі. Наприклад, грошова банкнота може індивідуалізуватися за допомогою серії та номера або певних позначок, автомобіль – за допомогою марки, року випуску та серійного номера, земельна ділянка – за допомогою кадастрового номера або точного опису місцезнаходження її меж.

Родові – це речі, охарактеризовані за допомогою вказівки на їх родову належність (тип, вид) та кількісну міру (кількість, вага, об'єм). Наприклад: кілограм цукру, літр молока, два кубічні метри дров, три метри тканини, 20 пар взуття.

Речі поділяються на індивідуально визначені та родові не у зв'язку з їх природними (фізичними, хімічними, іншими) властивостями (особливостями, відмінностями), а завдяки тим ознакам, за допомогою яких вони характеризуються. Тому одна й та ж річ, визначена за допомогою її родових чи індивідуальних ознак, може бути віднесена або до родових, або до індивідуально визначених. Наприклад, якщо повірений за договором доручення прийняв на себе обов'язок набути для довірителя якусь із картин І. К. Айвазовського, то об'єкт правочину буде визначено родовими ознаками. Якщо ж за таким договором прийнято обов'язок набути картину І. К. Айвазовського «Дев'ятий вал», то об'єкт правочину є індивідуально визначеним.

Практичне значення даної класифікації полягає в наступному:

1. Щодо кожного з видів речей може бути передбачено лише певний вид договорів. Наприклад, об'єктом договору оренди можуть бути тільки індивідуально визначені речі, тоді як об'єктом договору позики – тільки родові;

2. Залежно від виду речі передбачено той чи інший спосіб захисту прав на нього. Наприклад: віндикації підлягають тільки індивідуально визначені речі.

3. Юристи Давнього Риму стверджували: «рід не гине». Інакше кажучи, **родові речі** не гинуть, не знищуються, оскільки вони є **замінними**, тобто можуть бути замінені такою ж кількістю таких же речей. Знищені ж **індивідуально визначені речі** не можуть бути замінені такими ж речами, оскільки таких (подібних) речей не існує, адже індивідуально визначені речі неповторні, унікальні та існують в єдиному екземплярі, тому **незамінні**.

• *Залежно від того, чи зберігають речі свої первинні якості та властивості після їх однократного або нетривалого використання за прямим призначенням, вони поділяються на **споживні та неспоживні**.*

Споживні – це речі, які внаслідок одноразового або нетривалого їх використання знищуються або припиняють існувати в первісному вигляді. Наприклад: пальне, сировина, продукти харчування тощо.

Неспоживні – це речі, призначені для неодноразового використання, які зберігають при цьому свій первісний вигляд та корисні властивості протягом тривалого часу. Серед таких об'єктів є як ті, що взагалі не підлягають зносу, наприклад ювелірні прикраси, так і ті, що, хоча підлягають зносу, але протягом дуже тривалого строку, наприклад будівлі, посуд, транспортні засоби, одяг.

Практичне значення даної класифікації полягає в тому, що зазначені речі можуть бути предметом виключно певних правочинів. Наприклад: за договором позики можуть передаватися споживні речі і неможливо передати за договором майнового найму споживну річ.

• *Залежно від функціонального підпорядкування речі поділяються на головні та приналежності.*

Головні – це такі речі, які мають самостійне значення, можуть використовуватись за призначенням без допомоги приналежності.

Приналежність – це річ, призначення якої обслуговувати головну річ, підвищуючи її цінність.

Головна річ та приналежність являють собою два окремі, завершені об'єкти цивільних прав, не пов'язані між собою фізично. Разом із тим саме у їх поєднанні досягається максимальний ефект. Прикладом головної речі та приналежності є: скрипка і футляр до неї, пістолет і кобура, ноутбук і сумка до нього.

Практичне значення наведеної класифікації полягає в тому, що, за загальним правилом, приналежність завжди слідує за головною річчю, тобто повторює її долю, якщо інше не встановлено договором або законом. Тобто якщо, наприклад, за договором передається головна річ, то з нею має передаватися і приналежність без установаження окремого обов'язку щодо цієї дії. Але учасники можуть змінити правову долю приналежності шляхом спеціальної вказівки щодо того, які саме речі мають бути передані за договором – тільки головна річ або тільки приналежність.

*Залежно від того, є річ джерелом появи нових об'єктів у результаті її використання (органічного розвитку) чи результатом такого використання (розвитку), виділяють такі речі, як **плодоносні та продукція, плоди, доходи.***

Плодоносні (основні) – це речі, які в результаті їх органічного розвитку або використання є джерелом появи нових об'єктів. Прикладом

плодоносних речей є: плодіві дерева, продуктивні домашні тварини, банківський вклад, приміщення як об'єкт оренди тощо.

Продукція – це технічне прирощення майна, отримане в результаті виробничого використання плодоносної (основної) речі. Наприклад: станок на заводі, який використовується для виробництва цвяхів, є плодоносною (основною) річчю, а вироблені на ньому цвяхи – продукцією.

Плоди – це нові речі, які постійно та регулярно з'являються в результаті органічного розвитку плодоносної речі, без зміни господарського призначення останньої. Наприклад: урожай плодоносних дерев, молоко, яйця, приплід птахів, вовна овець або верблюдів. При цьому плоди, як самостійні об'єкти, з'являються в момент їх відділення від плодоносної речі, оскільки до відділення вони являють собою складову частину плодоносної речі і не є самостійним благом.

Доходи – це грошові або інші майнові надходження, в тому числі і в натуральній формі, які приносить плодоносна (основна) річ, введена у цивільний оборот. До таких, наприклад, належать надходження у вигляді: процентів по банківському вкладу; дивідендів по акціям; орендної плати за майно, передане в оренду; вигоди, яку отримує установник управління від управління його майном.

Практичне значення наведеної класифікації полягає в тому, що, за загальним правилом, продукція, плоди та доходи належать власникові плодоносної (основної) речі, якщо інше не встановлено договором або законом. Наприклад, інше передбачено ст. 775 ЦК, в якій зазначено, що право власності на плоди, продукцію, доходи, одержані наймачем у результаті користування річчю, переданою йому у найм, належать саме наймачу, а не наймодавцю (власнику орендованої речі).

• *Залежно від ступеня цивільної оборотоздатності⁴⁰ речі поділяються на три види: необмежено оборотоздатні, обмежено оборотоздатні, абсолютно необротоздатні.*

Необмежено оборотоздатні – це речі, які вільно залучаються (вводяться) до цивільного обороту⁴¹. Такі об'єкти можуть безперешкодно відчужуватися або переходити від однієї особи до будь-якої іншої на основі різноманітних юридичних фактів. До таких, наприклад, належать канцелярські товари, художня література, продукти харчування, придатні для споживання.

⁴⁰ Щодо оборотоздатності об'єктів цивільних прав більш детально див. § 2 «Оборотоздатність об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника.

⁴¹ Щодо поняття та ознак цивільного обороту більш детально див. § 3 «Цивільний оборот об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника.

Обмежено оборотоздатні – це речі, для цивільного обороту яких, з міркувань державної і громадської безпеки, охорони економічних інтересів держави, забезпечення здоров'я населення тощо, передбачено спеціальний порядок та спеціальний суб'єктний склад. Наприклад: продавати готівкову іноземну валюту фізичним особам, як і купувати її у них, можуть лише уповноважені установи, які отримали на це спеціальний дозвіл (ліцензію). Спеціальний порядок та спеціальний суб'єктний склад передбачає і цивільний оборот мисливської вогнепальної зброї, газових пістолетів, наркотичних засобів, спиртних напоїв тощо.

Перелік обмежено оборотоздатних речей встановлюється законом.

Абсолютно необоротоздатні – це речі, які за жодних умов не можуть знаходитись у цивільному обороті, тобто їх відчуження або перехід⁴² від однієї особи до іншої, через економічне, соціальне, загальнодержавне значення заборонено. Разом із тим вилучення певних речей із цивільного обороту не припиняє їх існування як об'єктів цивільних прав, а означає, що права на них належать тільки певним категоріям суб'єктів. Наприклад, майно, що є загальнонаціональною власністю, великі проїжджі дороги, річки належать державі. Об'єкти, вилучені з цивільного обороту, мають бути прямо встановлені законом.

Практичне значення наведеної класифікації полягає в тому, що вона дозволяє визначити коло об'єктів, які не тільки здатні залучатися до цивільного обороту, а й ступінь такого обороту.

§ 6. Гроші як об'єкт цивільних прав

Гроші (грошові кошти) – це *нормативно визначена та виражена у вигляді умовного майна одиниця, що виконує функцію законного платіжного засобу*. Окрім основної функції – засобу платежу, вони можуть використовуватися, як: засіб накопичення; універсальний еквівалент, тобто замінити собою будь-яке майно, слугувати відшкодуванням будь-якої шкоди; міра майнової цінності всіх інших об'єктів цивільних прав, тобто виражати та вимірювати вартість будь-якого майна, надаючи їй форму ціни; самостійне майно, тобто передаватись на зберігання, в позику, в кредит тощо.

Грошима визнається національна або іноземна валюта.

Національна валюта України – це:

⁴² Більш детально про відчуження та перехід об'єктів цивільного обороту див. § 3 «Цивільний оборот об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника.

а) грошові знаки грошової одиниці України – гривні у вигляді банкнот, монет, у тому числі обігових, пам'ятних та ювілейних монет, і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

б) кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у гривні;

в) електронні гроші, номіновані у гривні.

Національна грошова одиниця України є не тільки законним платіжним засобом, а й обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України (ч. 1 ст. 192 ЦК). Випуск та обіг на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів як засобу платежу забороняється.

Іноземна валюта – це:

а) грошові знаки грошових одиниць іноземних держав у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави або групи іноземних держав, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

б) кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях (зокрема у спеціальних правах запозичення), що належать до виплати в іноземній валюті;

в) електронні гроші, номіновані у грошових одиницях іноземних держав та (або) банківських металах.

Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом (ч. 1 ст. 192 ЦК).

• *Залежно від форми виділяють: готівкові, безготівкові та електронні гроші.*

Готівкові гроші – це грошові знаки, що випускаються у формі банкнот і монет. Вони мають зазначену на них номінальну вартість. Готівкові гроші зазвичай характеризуються як рухомі, подільні та родові речі. Водночас вони можуть розглядатися і як речі з індивідуально визначеними ознаками (наприклад, за допомогою серії, номеру спеціальних позначок тощо). Готівкові гроші вважаються споживними у розумінні споживання вартості при прямому їх використанні.

Безготівкові гроші – це правові вимоги клієнта та кореспондуючі правам обов'язки, які фіксуються та обліковуються шляхом записів на рахунках у банках. При цьому необхідно акцентувати увагу на тому, що

безготівкові гроші – це не будь-які грошові зобов’язання, не будь-яка грошова вимога, не адресована до будь-якого учасника цивільних відносин, а лише та, яка, за допомогою банківської системи, виникла в результаті трансформації готівкових грошей. Безготівкові гроші не є речами, а отже, на них не може виникнути право власності⁴³.

Електронні гроші – це одиниці вартості, які зберігаються на електронному пристрої, приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж особа, яка їх випускає, і є грошовим зобов’язанням цієї особи, що виконується в готівковій або безготівковій формі. Випуск електронних грошей може здійснювати виключно банк. Банк, що здійснює випуск електронних грошей, бере на себе зобов’язання з їх погашення (п. 15.1 ст. 15 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні»). Електронні гроші не є речами, а отже, на них не може виникнути право власності.

§ 7. Цінні папери як об’єкти цивільних прав. Види цінних паперів

Цінний папір – це документ установленної форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного паперу (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, та передбачає виконання зобов’язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам. Отже, цінний папір закріплює у собі певні майнові права, а передача цього об’єкта іншій особі тягне за собою і перенесення до набувача закріплених прав.

Ознаки цінних паперів:

- 1) оборотоздатність як здатність залучатися до цивільного обороту;
- 2) майновий характер цінних паперів, оскільки в них засвідчується майнове право або комплекс таких прав; засвідчують право власності, право володіння або інші майнові права; необхідність пред’явлення цінного паперу для реалізації майнового права, засвідченого в ньому;
- 3) нормативна визначеність, оскільки види та групи цінних паперів визначені законом.

Обов’язкові реквізити цінних паперів, вимоги щодо форми цінного паперу та інші необхідні вимоги встановлюються законом. Документ,

⁴³ Додатково див.: Сліпченко С. О. Цивільно-правовий режим безготівкових грошей. *Форум права*. 2018. № 2. С. 133–141. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_18.pdf.

який не містить обов'язкових реквізитів цінних паперів і не відповідає формі, встановленій для цінних паперів, не є цінним папером.

Виділяють наступні **види** цінних паперів:

1) **пайові цінні папери** засвідчують участь власника таких цінних паперів (інвестора) у статутному капіталі та/або активах емітента (у тому числі активах, які знаходяться в управлінні емітента) та надають власнику зазначених цінних паперів (інвестору) право на отримання частини прибутку (доходу), зокрема у вигляді дивідендів, та інші права, встановлені законодавством, а також проспектом цінних паперів або рішенням про емісію цінних паперів (*акції, інвестиційні сертифікати, сертифікати ФОН тощо*);

2) **боргові цінні папери** засвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти, передати товари або надати послуги відповідно до зобов'язання (*казначейські зобов'язання України, ощадні сертифікати банків, депозитні сертифікати банків, векселі тощо*);

3) **деривативні цінні папери** посвідчують право власника у визначених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) випадках та порядку вимагати від емітента придбання або продажу базового активу та/або реалізації встановлених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) прав щодо базового активу та/або здійснення платежу (платежів) залежно від значення базового показника (*опціонні сертифікати, фондові варанти, кредитні ноти, депозитарні розписки тощо*);

4) **товаророзпорядчі цінні папери** надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, указаним у цих документах (*складські свідоцтва тощо*).

Виділяють й інші види цінних паперів. Зокрема:

- *Залежно від порядку розміщення (видачі) цінні папери поділяються на* **емісійні та неемісійні**.

Емісійні – це цінні папери, що посвідчують однакові права їх власників у межах одного випуску цінних паперів стосовно особи, яка бере на себе відповідні зобов'язання (емітента). До емісійних цінних паперів належать: акції, корпоративні облігації, державні облігації України, депозитні сертифікати банків тощо.

Неемісійні – це цінні папери, що видаються конкретному набувачу. При випуску неемісійних цінних паперів не вимагається здійснювати реєстрацію емісії. На відміну від емісійних цінних паперів, неемісійні

передбачають одного боржника і, як правило, одного кредитора. До неемісійних цінних паперів належать: вексель, коносамент, закладна тощо.

- *Залежно від форми існування цінні папери поділяються на документарні та бездокументарні.*

Документарні – це цінні папери, виготовлені на паперовому носії як документ, що містить найменування виду цінного паперу та реквізити, визначені законодавством. Наприклад: ощадний сертифікат, вексель тощо.

Бездокументарні – це цінні папери, що існують в електронній формі та відображаються у вигляді облікового запису на рахунках у системі депозитарного обліку цінних паперів. Наприклад: акції, облігації, фондові варанти тощо.

- *Залежно від ступеня індивідуалізації управомоченої особи виділяють цінні папери: на пред'явника, іменні або ордерні.*

На пред'явника – це такі цінні папери, які підтверджують управомочену особу одним лише фактом їх пред'явлення.

Іменні – це цінні папери, в яких чітко зазначено управомочену особу.

Ордерні – це цінні папери, в яких чітко зазначено управомочену особу, яка може здійснювати свої права особисто або передати їх третім особам шляхом вчинення передавальних написів. При цьому такий напис (індосамент) може бути повним (із зазначенням імені особи, якій передаються права за таким ордерним цінним папером) або бланковим (без зазначення імені особи, якій передаються права за таким ордерним цінним папером).

§ 8. Інші об'єкти цивільних прав

Майно – це окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Поняття «майно» є збірним і може охоплювати як окремі складові, так і всю вищенаведену сукупність об'єктів. Наприклад: автомобіль як майно – окрема річ, готова продукція, як предмет застави майна в обороті – сукупність речей, безготівкові гроші – майнові права, борг, при його переведенні, являє собою такий вид майна, як обов'язок. Водночас **підприємство як єдиний майновий комплекс** є сукупністю усіх видів майна. До складу підприємства можуть входити: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги (обов'язки), а також право на торговельну марку або інше позначення, інші майнові права.

Наведене поняття майна переважно збігається за своїм змістом із тим, яке надає йому Європейський суд з прав людини у розумінні статті 1 першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁴.

Тварини, незважаючи на те, що на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом, є особливим матеріальним об'єктом цивільних прав (ст. 180 ЦК). Це біологічні об'єкти, що належать до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові.

Майнове право як елемент змісту в одних правовідносинах може набувати функціональної самостійності об'єкта лише в інших правовідносинах, тобто при виникненні конструкції «право на право». Наприклад: у зобов'язанні про відступлення клієнтом фактору свого права грошової вимоги до третьої особи (боржника) об'єктом є майнове право, а саме право грошової вимоги до боржника. Об'єктом майнові права є і при заставі майнових прав.

Правомірні (законні) очікування – це наявне майно, яке пов'язане з майбутніми майновими вигодами. Даний вид майна привнесено у вітчизняну цивілістику практикою Європейського суду з прав людини, якою встановлено і його істотні ознаки. Зокрема, поява очікуваних вигод має підтверджуватися національним законодавством або усталеною судовою практикою, або умовами укладеного договору, а не бути надуманими, що, власне, і відрізняє законні очікування від звичайних очікувань – у значенні надій, бажань, прагнень психологічного чи етичного характеру. На відміну від наслідків (економічних вигод), виникнення яких очікується, законні очікування становлять не майбутній, а завжди наявний (існуючий) об'єкт, тому слово «очікування», яке використано у назві даного різновиду майна, має сприйматися не буквально, а як елемент умовної назви.

Виявлені ознаки дозволяють виключити з поняття законних очікувань майбутні (неіснуючі, ті, що мають виникнути у майбутньому) блага та ті блага, що не мають майнової цінності. Цим поняттям не охоплюються й обов'язки (пасив). Аналогом законних очікувань у вітчизняному праві є майнові права (в конструкції «право на право») та речі, за умови, що останні пов'язані з майбутніми майновими вигодами, призначені

⁴⁴ Додатково див.: Сліпченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Форум права*. 2020. № 2. С. 122–130. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>; Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Legal, Economic Science and Praxis*. 2021. No. 1. Pp. 32–36.

для цільового використання, яке призведе (має призвести) до отримання майнових вигод у майбутньому. Без такого цільового призначення вказані види благ залишаються майном, але не є правомірними очікуваннями⁴⁵.

Результат робіт – це створене в результаті діяльності боржника на замовлення кредитора нове матеріальне благо у вигляді нової речі або нова якість вже існуючого матеріального блага (речі). Наприклад: побудований будинок, пошитий костюм – нові речі, відремонтований годинник або автомобіль – нова якість вже існуючих речей. Поява результату є наслідком належно виконаної роботи, тому завжди виникає після завершення роботи. Він має бути уречевленим – у вигляді нового предмета матеріального світу або нової якості такого предмета. Результат робіт завжди віддільний від особи, яка його створила, та має індивідуальні ознаки. Індивідуальність указує на те, що результат створено: саме на замовлення кредитора; не ким-небудь, а боржником; у спосіб і з відповідними властивостями, що замовляв замовник.

Незважаючи на те, що сама по собі робота як вид діяльності не є об'єктом цивільного права, її нерозривний причинно-наслідковий зв'язок з досягнутим результатом вказує на існування такого специфічного матеріального блага, як результат робіт, та відрізняє останній від звичайних речей.

Послуга – це нематеріальне майнове благо, яке створене діяльністю послугодавця і одночасно спожите послугоотримувачем. Той факт, що послуга як благо є наслідком діяльності зобов'язаної особи, наближає її до результату робіт. Обидва об'єкти мають потенційну здатність задовольняти потреби особи, якій надаються (передаються), тобто мають ефект корисності. Разом із тим між цими благами існує низка істотних відмінностей. На відміну від результату робіт послуга завжди нематеріальна. Якщо перший з'являється лише після завершення діяльності і тільки тоді може бути переданий кредитору, то остання «створюється» та споживається в момент її надання. Результат роботи завжди віддільний і від діяльності, спрямованої на її створення, і від особи, яка її вчиняє. Послуга завжди невіддільна від діяльності з її надання. Якість уречевленого результату залежить від суб'єкта, який виконує роботу.

⁴⁵ Додатково див.: Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020. № 3. С. 66–76. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>; Сліпченко С. О., Жорнокуй Ю. М. Правомірні очікування як об'єкт корпоративних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. Вип. 3 (90). С. 50–62.

Водночас якість послуги залежить не тільки від послугонадавача, а й від послугоотримувача. Тому очікуваний корисний ефект послуги може і не настати. Наприклад: медична послуга може так і не привести до одужання, оскільки хвороба є невиліковною або хворий не дотримувався вказівок лікаря. Однак послуга буде вважатися наданою.

Нематеріальні блага є поняттям збірним, що використовується у двох значеннях. У широкому розумінні – це всі об'єкти що не мають фізичної субстанції, не належать до предметів матеріального світу, незалежно від того, майнові вони чи немайнові. Наприклад: результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага, послуги, майнові права, бездокументарні цінні папери, безготівкові гроші тощо. У вузькому (спеціальному) розумінні – це лише результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага (глава 15 ЦК)⁴⁶.

Результати інтелектуальної, творчої діяльності (об'єкти права інтелектуальної власності) – це нематеріальні блага, створені активною цілеспрямованою розумовою діяльністю людини. До таких належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці.

У зв'язку зі своєю нематеріальністю результати інтелектуальної, творчої діяльності необмежені у просторі, їх використання не пов'язане з фізичним володінням. Вони здатні множитися, тому можуть бути одночасно у невизначеного кола осіб та використовуватися ними одночасно. Наприклад: твір може друкуватися різними, незалежними видавництвами або перекладатися різними мовами різними перекладачами. Об'єкти права інтелектуальної власності можуть використовуватися також багато разів і для цього нічого нового знову виготовляти, набувати, творити не потрібно. Перешкодою для такого використання можуть бути не натуральні властивості результатів інтелектуальної, творчої діяльності, а тільки правопорядок, встановлюючи на них монополію, заборону на використання без дозволу уповноваженої особи. Саме так

⁴⁶ Додатково див.: Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових праводносин у системі об'єктів цивільного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 87–92.

об'єкти права інтелектуальної власності залучаються до цивільного обороту⁴⁷.

Інформація – це відомості про властивості об'єктів, обставин, явищ, переведені у знакову форму для їх подальшого повідомлення іншим особам. У свою чергу, відомості є результатом відображення свідомістю людини навколишньої дійсності, а точніше, усвідомлення (пізнання) властивостей подій, явищ, об'єктів. Переведення отриманих відомостей у знакову форму перетворює їх із суб'єктивної реальності, коли вони існують тільки у свідомості людини, яка їх сприйняла безпосередньо, у реальність об'єктивну. Знакова форма має бути зафіксована на матеріальних носіях. Останні можуть бути досить різними: листи, документи, книги, нотатки, ілюстрації, карти, діаграми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем, пояснення, розповіді осіб тощо. *Через матеріальний носій інформація об'єктивується і стає оборотоздатною*⁴⁸. Разом із тим, на відміну від свого носія, вона *нематеріальна*, а тому *необмежена у просторі, здатна множитися, може бути одночасно у невизначеного кола осіб та використовуватися ними одночасно і багато разів*.

Законодавчо інформація поділяється на види: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації. Вона може являти собою як майнову, так і немайнову цінність (ст. 10 Закону України «Про інформацію»). Тому, залежно від виду, їй може надаватися різний правовий режим. Наприклад: комерційній таємниці – режим об'єкта права інтелектуальної власності; інформації про стан свого здоров'я – об'єкта особистих немайнових прав.

Особисті немайнові блага – це нематеріальні, невідчужувані від особи об'єкти. *Нематеріальність* означає відсутність у них фізичної субстанції, вони не окреслюються властивостями форми, розміру, кольору,

⁴⁷ Додатково див.: Слипченко С. А. Гражданский оборот объектов авторского права: точка зрения, альтернативная общепринятой // Очерки права интеллектуальной собственности : сб. ст. / И. В. Спасибо-Фатеева, С. А. Глотов и др. ; отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева. Харьков : Право, 2018. С. 155–169.

⁴⁸ Додатково див.: Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков : ФОРМ Мичурина Н. А., 2011. С. 161–163, 188–189, 206–211.

структури. *Невідчужуваність* означає нездатність того чи іншого блага стати чужим для особи, яка його має⁴⁹.

Особистими немайновими благами є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування) ; зображення ; індивідуальність ; особисте життя⁵⁰; житловий простір ; ділова репутація; особисті папери; кореспонденція; авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством.

Залежно від суб'єкта особисті немайнові блага поділяються на ті, які можуть належати фізичним чи юридичним особам. При цьому останнім не можуть належати лише ті об'єкти, які не характерні для їх природи, наприклад здоров'я. З огляду на те, що юридична особа хоча і є соціальною реальністю, але являє собою штучне утворення, їй можуть належати лише ті особисті немайнові блага, які забезпечують соціальне існування даного суб'єкта (наприклад: найменування юридичної особи, кореспонденція, ділова репутація). Особисті немайнові блага фізичної особи, у свою чергу, поділяються на дві групи: *ті, що задовольняють потребу в природному існуванні людини як біологічної істоти* (наприклад: життя, здоров'я, свобода); *ті, що задовольняють потребу в соціальному існуванні людини як соціальної істоти* (наприклад: ім'я, зображення, особисте життя).

Незважаючи на невідчужуваність розглядуваних об'єктів, вони поділяються на невіддільні від особи (життя, особисте життя, здоров'я, свобода, гідність фізичної особи) та віддільні (ім'я, зображення, честь, ділова репутація, особисті папери). *Невіддільність* – це такий нерозривний зв'язок блага зі своїм носієм, який створює неможливість фізично відокремити його від конкретної особи. Зв'язок є настільки нерозривним, що зникнення суб'єкта тягне за собою припинення чи зникнення об'єкта. *Віддільність* свідчить про те, що благо не зливається з особою-носієм, вказує на його здатність до відокремлення від суб'єкта, на можливість автономного (незалежного) існування об'єкта як такого. Наприклад: ім'я, зображення фізичної особи не припиняються, а продовжують існувати і після її смерті. При цьому навіть після відділення такі об'єкти

⁴⁹ Більш детально про відчуження див.: Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

не стають чужими, а продовжують персоніфікувати особу, якій належали⁵⁰.

Залежно від здатності оцінюватися у грошах особисті немайнові блага поділяються на *ті, які мають виключно немайнову природу* (наприклад: життя, здоров'я, свобода) та *ті, які мають подвійну природу*. Останні, окрім немайнової природи, можуть мати і майнову природу, тобто здатні оцінюватися у грошах (наприклад: зображення, ім'я фізичної особи, особисті папери)⁵¹.

Донорський орган, вилучений з тіла (померлої або живої) людини⁵² та **тіло людини, яка померла**⁵³ мають подвійну природу. Вони належать до матеріальних об'єктів, які здатні нести в собі як майнову, так і немайнову цінність. Якщо вилучений орган або тіло померлої людини розглядаються як майно, то вони набувають режим речей (або, принаймні, об'єктів, на які поширюється режим речей), обмежених у цивільному обороті. Вони не підлягають купівлі-продажу, міні тощо. Якщо ж вилученому органу або тілу померлої людини надається немайнова (моральна, духовна) цінність, то вони розглядаються матеріальними особистими немайнновими благами.

Подібний режим та характеристику, за рідким виключенням, мають й інші *анатомічні матеріали* людини та *ембріон*.

Участь у товаристві як об'єкт корпоративного права – це певна юридична процедура, спрямована на управління корпорацією. Дане

⁵⁰ Додатково див.: Сліпченко С. О. Невідчужуваність та невіддільність об'єктів особистих немайнових прав. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2012. Вип. 29. С. 60–70.

⁵¹ Додатково див.: Сліпченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков : ФОРМ Мичурина Н. А., 2011. С. 200–228.

⁵² Додатково див.: Сліпченко С. О. Донорський орган як об'єкт цивільного права // *Цивільне право України: нові виклики та перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслової (м. Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 48–50; Сліпченко С. А., Шишка А. Р., Булеца С. Б., Шишка Н. В., Сліпченко А. С. Правовий режим донорських органів в міжнародному частному праві. *Медицинские новости Грузии*. 2020. № 7–8 (304–305). С. 169–177.

⁵³ Додатково див.: Сліпченко С. О. Тіло людини, яка померла, як об'єкт цивільного права // *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіної (м. Харків, 27 трав. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. цивіл. права та процесу, Каф. охорони інтелектуал. власності, цивіл.-прав. дисциплін ; Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2016. 400 с.; Slipchenko S. O. Ownership right for the dead body and its parts. *Legal, Economic Science and Praxis*. 2021. No. 1. Pp. 4–10.

благо є нематеріальним і має подвійну (майнову та немайнову) природу. Як об'єкт немайновий, він здатен задовольняти неекономічні потреби особи. Наприклад: отримання інформації про діяльність товариства, про майновий стан останнього, скликання загальних зборів, включення питання до порядку денного. Як майновий об'єкт участь становить правомірні очікування у розумінні ст. 1 Протоколу 1. У цьому випадку вона є активом, пов'язаним із виникненням сприятливих майнових наслідків у майбутньому⁵⁴.

⁵⁴ Більш детально див.: Сліпченко С. О., Жорнокуй Ю. М. Правомірні очікування як об'єкт корпоративних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3 (90). С. 50–62.

Світлана Вадимівна Ясечко (§ 1, 3–5)

Анатолій Святославович Сліпченко (§ 2)

Олексій Леонідович Зайцев (§ 6–8)

Глава 11. ПРАВОЧИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Глава присвячена одній із найбільш поширених та найбільш природних для цивільного права обставин, із настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Інститут правочину обслуговує усі прояви цивільного обороту та представлений у всіх підгалузях цивільного права. Тому матеріал даної глави завершує формувати загальне уявлення про юридичні факти.

Більше того, правочин – це один із видів юридичних фактів, який не тільки включає в себе елементи вольової діяльності особи, а й тісно пов'язаний із результатами такої діяльності. Адже це ще й один зі способів здійснення цивільних прав суб'єктами правовідносин, за допомогою якого учасники розпоряджаються своїми правами (обов'язками) і набувають права (обов'язки) інших осіб. Тому опанування викладеного в даній главі матеріалу логічно доповнює формування цілісного уявлення про здійснення цивільних прав (обов'язків), їх захист, що викладене у главі 5 Посібника.

З огляду на те, що саме через правочини цивільне право найбільш яскраво проявляється як право приватне, де регулювання здебільшого має децентралізований характер, а держава лише визнає юридичну силу за правилами, встановленими самими суб'єктами цивільних відносин, дана глава посібника спрямована не тільки на розуміння сутності такого юридичного факту, а й на формування знань про умови його чинності, правила тлумачення змісту та наслідки недійсності.

Загальні положення про правочини як одного з юридичних фактів також є базовими не тільки на шляху до розуміння того, як функціонує механізм правового регулювання більшості цивільних відносин, а й відносин, що є предметом інших приватних галузей права. Адже такі правомірні вольові дії є частиною інструментальної системи, яка втілює, в тому числі, і норми підприємницького, земельного, трудового, сімейного права в життя, переводить їх зі сфери належного у сферу суцього.

§ 1. Поняття та ознаки правочинів

Правочин – це правомірна, вольова дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Ознаки правочину:

– по-перше, це завжди дія;

– по-друге, це не просто дія, а завжди правомірна дія, тобто вчинена в межах, визначених (дозволених, встановлених, не заборонених) нормами права;

– по-третє, це не просто правомірна дія, а завжди вольова правомірна дія, тобто особа усвідомлює значення своїх правомірних дій та добровільно моделює свою поведінку й передбачає можливі наслідки;

– по-четверте, це не просто вольова правомірна дія, а цілеспрямована вольова правомірна дія, тобто поведінка змодельована таким чином, щоб досягти певного чітко визначеного правового результату. Досягнення такого результату і є метою правочину, яка в цивільному праві ще називається підставою правочину (*causa*). Наприклад: у договорі дарування підставою (метою) є безоплатна передача майна дарувальником одаровуваному у власність. *Мета* правочину завжди повинна бути законною та здійсненою (реально досяжною).

Мета правочину необхідно відрізнити від мотиву, за яким він вчиняється. Мотив – це спонукальна усвідомлювана причина, привід, що лежить в основі вчинення того чи іншого правочину. Наприклад: особа, будучи запрошеною на день народження, для того щоб справити враження на іменинника та інших гостей, купує дорогу річ для подарунка. Мотивом купівлі-продажу в наведеному прикладі є бажання справити враження подарунком. І він не має жодного правового значення для правочину та не може впливати на його дійсність.

§ 2. Форма правочину. Способи волевиявлення волі в правочинах
Форма правочину – це спосіб фіксування волевиявлення особи, що вчиняє правочин. Законодавчо встановлено дві форми правочинів – усна та письмова (електронна). При цьому сторони мають право самостійно обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

Усні – це правочини, в яких волевиявлення та зміст не фіксуються на зовнішніх носіях, а виражаються вербально (словесно) або очевидною поведінкою.

Усно можуть вчинятися:

– правочини між фізичними та фізичними і юридичними особами, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;

– правочини фізичних осіб між собою на суму, що не перевищує у двадцять разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян,

за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

Письмові (електронні) – це правочини, в яких волевиявлення та зміст зафіксовані в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Сьогодні електронні правочини прирівняні до письмових.

У письмовій формі належить вчиняти:

- правочини між юридичними особами;
- правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;
- правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;
- інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

До письмових правочинів закон може встановлювати додаткові вимоги, зокрема їх нотаріальне посвідчення (ст. 209 ЦК) та/або державну реєстрацію (ст. 210 ЦК).

По суті правочин – це цілеспрямовані вольові правомірні дії особи, яка його вчиняє. А отже, кожен з учасників правочину при його вчиненні вже має сформовану волю, спрямовану на досягнення певного правового результату. Разом із тим сама по собі **воля** є явищем внутрішнього, суб'єктивного (психічного) порядку, тому її спрямованість не є очевидною для оточуючих, в тому числі і для інших учасників правочину. Саме з правомірних дій, вчинених у спосіб, передбачений законом, оточуючі можуть дізнатися про сформовану волю та її спрямованість. Інакше кажучи, внутрішня воля для її сприйняття іншими учасниками правочину та третіми особами повинна бути проявлена (виявлена, виражена) зовні. Такий прояв волі в праві називається волевиявленням.

Волевиявлення – це зовнішній прояв волі, з якого можна скласти уявлення про її зміст та спрямованість. Таке зовнішнє вираження волі має відбуватися у спосіб, передбачений законодавством.

Способи волевиявлення:

Словесний (вербальний) – це спосіб, при якому воля та її спрямованість сприймається на основі словесних висловлювань, в тому числі і за допомогою жестів. Таким способом воля може бути виражена при безпосередній зустрічі сторін, за допомогою телефонного відеозв'язку, інтернет-зв'язку тощо.

Конклюдентними діями – це спосіб, при якому сторона вчиняє дії, які з очевидністю засвідчують волю та її спрямованість ще до настання правових наслідків (виникнення, зміна та припинення цивільних прав і обов'язків). Прикладом такого способу є оплата жетоном за проїзд у метрополітені, опускання монети в апарат з продажу кави.

Письмовий (літеральний) – це спосіб, при якому воля та її спрямованість відображені (зафіксовані) на матеріальному носії: в одному або кількох документах, у тому числі електронних, у листах, телеграмах, телефонограмах, якими обмінялися сторони.

Мовчанням – це утримання від мовлення, від якихось висловлювань. Зазвичай, мовчання свідчить про відмову від вчинення правочину, тобто про спрямування волі на те, щоб не вчиняти правочин. Але у випадках, встановлених договором або законом, мовчання може розцінюватися і як волевиявлення, спрямоване на вчинення правочину. Наприклад: мовчанням може бути прийнята спадщина спадкоємцем, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

§ 3. Класифікація (види) правочинів

- *Залежно від кількості волевиявлень, необхідних та достатніх для досягнення правового результату, правочини поділяються на односторонні, двосторонні і багатосторонні.*

Односторонні правочини – це дії однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. До таких, наприклад, належать: видача довіреності, відмова від права власності, складання заповіту, публічна обіцянка винагороди.

Двосторонні правочини – це погоджена дія двох сторін.

Багатосторонні правочини – це погоджена дія трьох і більше сторін.

Двосторонні та багатосторонні правочини ще називаються договорами. Тому кожний договір – це правочин, але не кожний правочин є договором, оскільки односторонні правочини не входять до поняття договорів.

- *Залежно від моменту, з якого правочини вважаються укладеними вони поділяються на консенсуальні, реальні та формалізовані.*

Консенсуальні – це правочини, які вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди за всіма істотними умовами. Консенсуальними, наприклад, є договори поставки, підряду, контрактації сільськогосподарської продукції. Якщо закон вимагає, щоб волевиявлення сторін було виражено у визначеній законом формі, то правочини вважаються укладеними тільки при дотриманні такої форми.

Реальні – це правочини, які вважаються укладеними з моменту передачі речі або вчинення іншої дії, за умови, що сторони досягли згоди за всіма істотними умовами. Реальними, наприклад, є договори позики, довічного утримання, ренти.

Формалізовані – це правочини, які вважаються укладеними з моменту державної реєстрації, передбаченої законом, за умови, що сторони досягли згоди за всіма істотними умовами, а за необхідності і передали річ або вчинили іншу дію (ст. 210 ЦК).

• *Залежно від наявності чи відсутності правової мети (підстави) правочини класифікуються на каузальні й абстрактні.*

Каузальні – це правочини, в яких безпосередньо визначені підстави їх укладення, тобто вони обумовлені метою досягти конкретного юридичного результату. Наприклад: придбати майно у власність, одержати майно в оренду, одержати грошові кошти в позику, дати підряднику замовлення на виготовлення речі тощо.

Абстрактні – це правочини, дійсність яких не залежить від їх підстави та навіть її наявності. Наприклад: видача векселя, гарантії, відступлення права вимоги.

• *Залежно від наявності чи відсутності зустрічного майнового надання правочини диференціюються на оплатні та безоплатні.*

Оплатні – це правочини, в яких обов'язку однієї сторони надати певне майнове благо кореспондує зустрічний обов'язок іншої сторони також здійснити майнове надання. До таких, наприклад, належать купівля-продаж, міна, оренда, підряд.

Безоплатні – це правочини, в яких зустрічне майнове надання не передбачене, а здійснюється лише однією стороною. До таких, наприклад, належать дарування, позичка.

• *Залежно від еквівалентності зустрічного надання оплатні правочини поділяються на еквівалентні (мінові) та алеаторні (ризикові).*

Еквівалентні (мінові) – це правочини, в яких за майнове надання однієї сторони інша зобов'язана надати еквівалент. До таких, наприклад, належать договори купівлі-продажу, міни, підряду.

Алеаторні (ризикові) – правочини, де учасники не можуть визначити наперед розміру або самої можливості отримання певного матеріального блага, наприклад договори страхування.

• *Залежно від виду правових наслідків правочини поділяються на зобов'язальні та речові (розпорядчі).*

Зобов'язальні – це правочини, що є підставою виникнення зобов'язальних правовідносин. До таких, наприклад, належать договори купівлі-продажу, майнового найму, підряду, перевезення, страхування. Це найбільш поширена та відома група правочинів.

Речові (розпорядчі) – це правочини, які самим своїм фактом вчинення породжують речове право, без виникнення зобов'язальних правовідносин. До таких, наприклад, належать реальний договір дарування⁵⁵, договори про встановлення сервітутів, емфітевзиса, суперфіція.

• *Залежно від того, з якою обставиною правочин пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків, вони поділяються на строкові та умовні.*

Строкові – це правочини, в яких визначено або момент, з якого строк починає свій перебіг, або момент його припинення, або обидва ці моменти. І з цими моментами (строками) пов'язано виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Наприклад: договори майнового найма, довічного утримання.

Умовні – це правочини, в яких виникнення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків поставлено в залежність від настання чи ненастання в майбутньому певної умови. Умова – це така обставина реальної дійсності, про настання чи ненастання якої сторони, в момент вчинення правочину, не знають. Вона повинна мати ознаки вірогідності та непередбачуваності.

Як умови, так і строки в правочинах поділяються на **скасувальні та відкладувальні**. Правочини зі скасувальними строками та умовами передбачають, що в разі настання означеної умови або сплину строку права та обов'язки припиняються (скасовуються). Правочини з відкладувальними строками та умовами передбачають, що в разі настання означеної умови або сплину строку права та обов'язки виникають, тобто в даному випадку їх виникнення начебто переноситься на більш пізній період, відкладається.

⁵⁵ Більш детально див.: Сліпченко С. О. Правова характеристика договору дарування речей та його місце в системі цивільного законодавства України. *Право і Безпека*. 2004. № 3. С.174–177.

- Залежно від форми правочини поділяються на усні та письмові⁵⁶.

- Залежно від об'єкта правочинів вони класифікуються на правочини з майновими благами та правочини з особистими немайновими благами⁵⁷.

У юридичній літературі наведені й інші класифікації.

§ 4. Чинність (дійсність) правочинів

Дійсність правочину – це визнання за ним властивостей юридичного факту, який породжує правовий наслідок, до якого прагнули суб'єкти правочину при його вчиненні⁵⁸. Таке визнання певних обставин реальної дійсності можливе лише за наявності визначених законом умов.

Будь-який правочин вважається дійсним (чинним), якщо його недійсність прямо не впливає із закону, інших актів цивільного законодавства або він не визнаний таким у судовому порядку. Такий підхід іменується в цивільному праві презумпцією правомірності правочину.

Загальні умови чинності (дійсності) правочину:

- зміст правочину не може суперечити нормативним актам, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недейсним (ст. 204 ЦК);

- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Наприклад: для малолітньої особи обсягу її цивільної дієздатності, на вчинення дрібних побутових правочинів самостійно, достатньо;

⁵⁶ Щодо форм правочинів додатково та більш детально див. § 2 «Форма правочину. Способи волевиявлення волі в правочинах» глави 11 посібника.

⁵⁷ Iasechko S. Concerning the deals aimed at the accrual, alteration and termination of the personal non-property goods. *Legea și Viața*. 2016. № 3/3 (291). С. 85–87; Сліпченко С. О. Здатність правочинів породжувати, змінювати та припиняти особисті немайнові права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32, ч. 1. С. 66–72; Сліпченко С. О. Проблематика дослідження правочинів із нематеріальними благами // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті професора О. А. Пушкіна (м. Харків, 30 трав. 2015 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2015. С. 40–42.

⁵⁸ Цивільний кодекс : наук.-практ. комент. : у 12 т. / за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи. С. 202.

– волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі⁵⁹;

– правочин має вчинятися у формі, встановленій законом⁶⁰;

– правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним. Наприклад: договір купівлі-продажу рухомої речі має спрямовуватися на виникнення обов'язку продавця передати покупцю обумовлену сторонами річ, а виконання цього обов'язку – на виникнення у покупця права власності щодо купленого об'єкта;

– правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), має відповідати правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Наприклад: укладення батьками на користь своєї малолітньої дитини, яка успадкувала корпоративні права, договору управління майном для більш ефективного управління таким майном.

§ 5. Тлумачення змісту правочину

Тлумачення – це інтелектуально-розумовий процес, спрямований на пізнання змісту правочину (тлумачення-з'ясування) та повідомлення отриманих при пізнанні результатів іншим особам (тлумачення-пояснення). Це з'ясування автентичності (достовірності) волі і волевиявлення осіб, які вчинили правочин. Необхідність у тлумаченні правочину виникає у випадках: нечіткого або помилкового волевиявлення, використання сторонами термінів-синонімів, колізії в законодавстві, різного тлумачення волі сторін правочину і тощо.

Отже, *об'єктом тлумачення правочину може бути тільки його зміст.*

Суб'єктами тлумачення правочину, перш за все виступають його сторони (сторона). Такий підхід є природним, адже тільки сторони здатні оперативно оцінити співвідношення і відповідність волі волевиявленню, знають, якою була їхня воля, що дійсно малося на увазі при вчиненні правочину, і що вони збиралися висловити та головне – адекватність сприйняття власного волевиявлення контрагентом.

У разі виникнення між сторонами розбіжностей у розумінні тих чи інших положень правочину, коли кожен із його учасників має своє альтернативне бачення щодо власного волевиявлення та/або

⁵⁹ Щодо волі та волевиявлення додатково та більш детально див. § 2 «Форма правочину. Способи волевиявлення волі в правочинах» глави 11 посібника.

⁶⁰ Щодо форми правочинів додатково та більш детально див. § 2 «Форма правочину. Способи волевиявлення волі в правочинах» глави 11 посібника.

волевиявлення контрагента (контрагентів), на вимогу однієї або всіх сторін *тлумачити зміст правочину може суд*.

Способи тлумачення змісту – це прийоми, методи, що застосовуються для пізнання змісту правочину.

Види способів тлумачення

1. **Буквальне тлумачення.** Суть його полягає в тому, що при з'ясуванні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів (лексичне, мовне, граматичне тлумачення). Іншими словами, при застосуванні даного способу текст має розумітися тільки так, як його написано (висловлено);

2. **Структурно-системне тлумачення.** У разі коли буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги пізнати зміст окремих частин правочину, їхній зміст устанавлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін;

3. **Вольове (комплексне) тлумачення.** Якщо буквальне та структурно-системне тлумачення не дозволяють встановити справжню волю сторін, то для з'ясування змісту правочину має враховуватися мета правочину, зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення. Перелік таких обставин не є вичерпним.

Правила тлумачення змісту правочину, незалежно від суб'єкта тлумачення, – це умови та послідовність застосування способів тлумачення.

Загальне правило – способи тлумачення змісту правочинів мають використовуватися саме в тій послідовності, в якій вони наведені вище. Це пов'язано з тим, що кожен із наступний спосіб є факультативним по відношенню до попереднього. Іншими словами, структурно-системне тлумачення застосовується лише за умови, що використання буквального тлумачення виявилось безрезультатним. Відповідно, вольове – при безрезультатності структурно-системного тлумачення. І навпаки, якщо, наприклад, буквальне тлумачення дозволило встановити автентичність волі і волевиявлення осіб, які вчинили правочин, то наступні способи не застосовуються. При ефективності структурно-системного способу – не застосовується вольовий.

Таким чином, при встановленні дійсного смислу правочину суб'єкти тлумачення мають рухатись від встановлення того, що відображено в його тексті, до встановлення дійсної волі сторін. Причому перевага віддається тому, що написано (висловлено – при вчиненні усного

правочину), перед тим, що сторони в дійсності мали на увазі, виражаючи усно чи письмово своє розуміння відповідних дій.

§ 6. Недійсність правочинів

Недійсність правочину означає, що дії фізичних і юридичних осіб, хоча й спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, але не створюють цих юридичних наслідків через невідповідність учинених дій вимогам юридичного факту, передбаченого законодавством. Одразу варто відзначити, що визнання правочину недійсним є способом захисту цивільних прав⁶¹.

Підставами недійсності правочину є недодержання, в момент його вчинення, стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 ЦК, тобто недодержання умов чинності (дійсності) правочину⁶². До таких підстав належать:

- 1) недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору;
- 2) вчинення правочину малолітньою та неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;
- 3) вчинення правочину фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності;
- 4) вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його укладення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;
- 5) вчинення правочину недієздатною фізичною особою;
- 6) укладення юридичною особою правочину, який вона не мала права вчиняти;
- 7) вчинення правочину, який порушує публічний порядок (наприклад: без дозволу органу опіки та піклування, без проведення тендеру, у випадках, встановлених законом);
- 8) вчинення правочину під впливом помилки;
- 9) вчинення правочину під впливом обману;
- 10) вчинення правочину під впливом насильства;

⁶¹ Більш детально див.: Зайцев О. Л. Розвиток підходів про недійсний правочин // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 лют. 2021 р.) / редкол.: В. П. Маковій та ін. Одеса : ОДУВС, 2021. С. 54–57.

⁶² Щодо умов дійсності (чинності) правочинів більш детально див. § 4 «Чинність (дійсність) правочинів» глави 11 посібника.

- 11) вчинення правочину у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною;
- 12) вчинення правочину під впливом тяжкої обставини;
- 13) вчинення фіктивного правочину;
- 14) вчинення удаваного правочину;
- 15) зміст правочину суперечить чинному законодавству.

Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсність інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини. Наприклад, за домовленістю сторін, у дійсний за змістом правочин було включено положення щодо скорочення встановленої законом позовної давності. Але, відповідно до ч. 2 ст. 259 ЦК, таке положення є недійсним. І якщо припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини, то недійсність останньої не тягне за собою недійсність правочину в цілому.

Правове значення визнання правочину недійсним:

- 1) стимулює осіб дотримуватись положень, уже закріплених законодавством;
- 2) упереджує зловживання своїми правами;
- 3) охороняє права і законні інтереси учасників цивільного обороту, особливо тих, що опинились у скрутному і невігідному правовому становищі або щодо неповнолітніх осіб;
- 4) є орієнтиром для учинення правочинів згідно з вимогами права та чинного законодавства;
- 5) визначає межі правомірної поведінки. Особливо це стосується діяльності юридичних осіб приватного права;
- 6) визначає критерії застосування такого способу захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним;
- 7) надає можливість визначати вид і міру своєї поведінки в тому разі, коли вона не повною мірою відповідає вимогам чинного цивільного законодавства, і використовувати певну ситуацію на свою користь.

Співвідношення понять «недійсні правочини» та «неукладені правочини».

Спільним між недійсними та неукладеними правочинами є те, що вони визнаються відсутніми, як юридичні факти, що здатні створювати юридичні наслідки, яких прагнули суб'єкти. Відповідно, такі наслідки не виникають.

Відмінним між недійсними та неукладеними правочинами є те, що:

– недійсним може визнаватися тільки такий правочин, який вже відбувся, тобто мають місце завершені дії, необхідні для вчинення правочину, зовні дуже схожі на них. Наприклад: сторони підписали документ, поіменований договором купівлі-продажу. Але в таких діях міститься один із вищенаведених вад. Наприклад: зміст суперечить законодавству, обсяг дієздатності учасника (учасників) не достатній для вчинення подібних правочинів, воля на вчинення правочину не відповідає волевиявленню тощо. Неукладеним є правочин, який ще не відбувся, тобто дії, необхідні для вчинення правочину, не завершені. Наприклад: у консенсуальному договорі – не досягнуто згоди з усіх істотних умов; в реальному договорі – згода з усіх істотних умов досягнута, але річ не передана; в договорі, що підлягає державній реєстрації, і згода з усіх істотних умов досягнута, і навіть річ передана, але не здійснена реєстрація;

- правочин, який не вчинено, не може бути визнано недійсним;
- недійсний правочин, за певних умов, може бути визнано дійсним, а неукладений визнати укладеним неможливо;
- відмінності містяться і в тих наслідках, які виникають при неукладених та недійсних правочинах.

Співвідношення понять «визнання правочину недійсним» та «відмова від правочину».

Спільним між визнанням правочину недійсним та відмовою від правочину є те, що і визнання, і відмова стосуються оцінки існуючого юридичного факту та встановлення наявності певних правових наслідків.

Відмінним між ними є те, що:

– визнати недійсним можна лише правочин, який хоч і відбувся, але містить визначені в законі вади. Відмовитися можна лише від укладеного дійсним правочину;

– визнання правочину недійсним – це, по суті, оцінка вже вчинених дій на відповідність їх умовам дійсності, виявлення наявності чи відсутності вад у таких діях. Відмова ж від правочину є новим самостійним правочином, відмінним від того, від якого вчиняється відмова. Тому відмова від правочину має містити всі ознаки (відповідати умовам) дійсності правочину, як і правочин, від якого відмовляються⁶³;

– визнання правочину недійсним є встановленням факту нездатності вчинених дій створювати правові наслідки, на які вони спрямовувалися. Тому правочин є недійсним з моменту його вчинення, а наслідки,

⁶³ Щодо умов дійсності (чинності) правочинів більш детально див. § 4 «Чинність (дійсність) правочинів» глави 11 посібника.

які виникли після цього моменту, не вважаються такими, що виникли з правочину. Відмова породжує правові наслідки з моменту її вчинення. Такими наслідками є скасування попереднього дійсного правочину як юридичного факту («відміна» його) та скасування наслідків, якщо вони вже виникли;

– для визнання правочину недійсним та відмови від правочину передбачені різні підстави та наслідки.

§ 7. Види недійсних правочинів

• *Залежно від того, які з умов чинності правочину будуть визнані неналежними (дефектними), недійсні правочини поділяються на:*

- 1) **правочини з вадами суб'єктного складу;**
- 2) **правочини з вадами волі;**
- 3) **правочини з вадами змісту;**
- 4) **правочини з вадами форми.**

• *Залежно від суб'єкта вчинення недійсні правочини з вадами суб'єктного складу поділяються на:*

– **вчинені фізичними особами, що не мають необхідного обсягу дієздатності;**

– **вчинені юридичними особами за межами їх спеціальної правосуб'єктності або повноважень їх органів.**

Склад недійсних правочинів за участю фізичних осіб може бути диференційований таким чином: правочини, укладені малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними. Підставою визнання правочинів, укладених особами, що входять до кожної з указаних груп, є вихід, у кожному конкретному випадку, за обсяг своєї дієздатності.

Склад недійсних правочинів за участю юридичних осіб охоплює правочини, що не відповідають меті їх створення, і правочини, що виходять за обсяг ліцензійованої правосуб'єктності. До останніх належать ті, що вчинені без відповідного дозволу (ліцензії), тобто «позаліцензійні»⁶⁴.

• *Залежно від дефекту формування правочини з вадами волі поділяються на:*

– **правочини, вчинені під впливом помилки.** *Помилка* – неправильне, хибне уявлення особи в правочині про реальні умови правочину.

⁶⁴ Додатково див.: Зайцев О. Л. Позадозвільні правочини юридичних осіб // Проблема юридичної особи у цивільному праві України : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (м. Харків, 21 трав. 2004 р.) / Нац. ун-т внутр. справ, Харків. екон.-прав. ун-т. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. С. 34–36.

Помилка виникає в результаті власної необачності, самовпевненості, переоцінки власного досвіду, а не в результаті дій іншої особи. Причому юридичне значення надається не будь-якій омані, а лише тій, що має істотне значення для правочину. До таких належать:

– помилка у характері правочину, коли сторони помиляються у визначенні самого правочину, наприклад укладають договір оренди майнового паю, при наданні речі на зберігання застосовують правила договору безоплатного користування річчю;

– помилка у предметі правочину (помилка в якості предмета), коли сторони під час укладання правочину помилково мали на увазі різні речі, і ця помилка була з'ясована лише при передачі речі, наприклад покупець бажає придбати взуття з натуральної шкіри, а йому продають зі штучної, оскільки продавець не знав про наміри покупця;

– помилка в особі контрагента, коли особу помилково приймають за однофамільця чи особа повторно звертається в установу для надання послуги і з'ясовується, що в ній уже не працює той співробітник, який останнього разу був виконавцем послуги;

– помилка в праві – це випадки, коли особи перебували в омані з підстави правового регулювання правочину. Наприклад: уклали договір поставки під час дії мораторію на ввіз⁶⁵.

Помилка у правочинах не поширюється на випадки, коли вона стосується мотивів укладання правочину;

– **правочини, вчинені під впливом обману.** *Обман* – свідоме (на вмисне) введення в оману сторони правочину іншою стороною або особою, в інтересах якої вчиняється правочин. Обман може проявлятися або в активній формі, тобто шляхом повідомлення певних відомостей, або в пасивній формі, тобто шляхом їх замовчування.

Головна ознака правочинів, укладених в результаті обману, є *прямий умисел* на введення в оману шляхом повідомлення неправдивих відомостей або замовчування правдивих;

– **правочини, вчинені під впливом насильства.** *Насильство* – фізичний або психологічний вплив на особу – учасника правочину або його близьких з метою спонукання до вчинення правочину. Саме насилля деформує волю сторони, до якої застосовується;

⁶⁵ Більш детально див.: Зайцев О. Л. Помилка в недійсному правочині // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 лют. 2019 р.) / за ред. В. П. Маковія, О. Л. Зайцева. Одеса : ОДУВС, 2019. С. 34–36.

– **правочини, вчинені під впливом погроз.** *Погроза* – протиправний психічний вплив за допомогою слів або дій, що викликають в особи побоювання заповідання їй або її близьким майнової чи немайнової шкоди, фізичних або психологічних страждань. Погроза має юридичне значення лише коли вона тісно пов'язана з правочином (погроза і правочин мають виступати підставою і наслідками). Вона повинна бути реальною, практично здійсненою та стосуватись заповідання дійсно серйозних наслідків;

– **правочини, вчинені під впливом тяжких обставин.** *Збіг тяжких обставин* – це наявність таких обставин, які практично виключають нормальне формування волі та спонукають (змушують) укласти правочин на край не вигідних умовах (кабальні умови). Отже, особа вчиняє правочин під впливом тяжкої для неї обставини. Це може бути зумовлене не тільки станом самої сторони, а й становищем його близьких (наприклад: хвороба дружини, батьків, дітей тощо).

– **правочини, вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.** *Зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною* розуміється як навмисна змова представника з третьою особою, яка створює несприятливі наслідки (шкоду інтересам) для особи, яку представляють. При цьому не має значення, чи отримав учасник такої змови вигоду від укладання правочину, чи від заповідання шкоди майну особи, яку представляють, головне, що за рахунок довірителя⁶⁶. Наприклад: дороге майно продане за безцінь, за дуже низьку плату виконується трудомістка робота за договором підряду;

– **правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.** Стан, при якому особа не усвідомлює своїх дій, може мати одну з трьох форм вияву: вольову, інтелектуальну і кумулятивну. Вольова форма полягає в тому, що особа хоч і усвідомлює свої вчинки, більш або менш адекватно оцінює навколишні обставини, але не може керувати своїми діями. Інтелектуальна форма вияву такого стану означає, що особа не розуміє значення своїх дій, хоча і може керувати ними. При кумулятивній формі у людини відсутня здатність як розуміти значення своїх дій, так і керувати ними.

⁶⁶ Більш детально див.: Зайцев О. Л. Правочини з вадами волі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 36. С. 364–369.

- *Залежно від єдності (збігу) волі та волевиявлення недійсні правочини поділяються на **фіктивні та удавані**.*

Фіктивний – це правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Він відбувається лише формально на папері. Сторони із самого початку не планують виконувати зобов'язання за укладеним правочином і не бажають настання його правових наслідків. Це юридичний міраж (фікція).

Удаваний – це правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, то відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили. В удаваному правочині завжди мають місце два правочини – правочин, зроблений з метою створення визначених юридичних наслідків, і правочин, укладений з метою приховати перший правочин, представити його в очах навколишніх не таким, яким він є насправді.

- *Окремими видами є недійсні **правочини, що порушують публічний порядок, та правочини з вадами форми**.*

Правочин, що порушує публічний порядок є недійсним, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Правочин з вадю форми є недійсним тільки тому випадку, коли недотримання форми тягне недійсність унаслідок прямої вказівки закону на такі наслідки.

- *Залежно від порядку визнання правочинів недійсними їх поділяють на **нікчемні та оспорювані**.*

Нікчемний – це правочин, недійсність якого встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним, за загальним правилом, судом не вимагається. До таких належать: антисоціальні правочини (такі, що суперечать за своїм змістом цивільному законодавству і моральним засадам суспільства); правочини, укладені з порушенням форми; правочини, укладені малолітніми особами, за межами своєї дієздатності, або з недієздатними; правочини, вчинені без дозволу органу опіки і піклування, якщо це прямо передбачено законодавством; правочини, які порушують публічний порядок.

Оспорюваний – це правочин, недійсність якого, за заявою зацікавлених осіб, визнається у судовому порядку. До таких належать

правочини: з малолітніми особами у межах їх цивільної дієздатності; з неповнолітніми особами за межами її цивільної дієздатності; з особами, обмеженими в дієздатності, за межами їх цивільної дієздатності; з дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; позаліцензійні правочини юридичних осіб; правочини, вчинені внаслідок помилки, обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини; фіктивні й удавані правочини.

§ 8. Порядок і наслідки визнання правочину недійсним

Порядок визнання правочину недійсним – це комплекс заходів, спрямованих на захист однієї зі сторін правочину або заінтересованої особи. Зважаючи на те, що визнання правочину недійсним є способом захисту цивільних прав⁶⁷, виділяють *позасудовий* та *судовий* порядок.

Позасудовий порядок передбачено для нікчемних правочинів, недійсність яких уже встановлена законом, а тому визнання його таким у судовому порядку не вимагається.

Судовий порядок передбачено для оспорюваних, а в деяких випадках і для нікчемних правочинів.

Наслідки недійсності правочинів – це той правовий результат, який закон пов'язує з недійсністю цих юридичних фактів. Їх поділяють на *загальні* (основні, головні), *додаткові* (субсидіарні) та *спеціальні*.

Загальні – це такі наслідки, які завжди виникають, незалежно від вини кожної сторони, підстав та порядку встановлення недійсності. До таких належать наслідки, пов'язані з його недійсністю.

По-перше, права та обов'язки, на встановлення яких спрямовувався б дійсний правочин, не виникають.

По-друге, у разі виконання недійсного правочину сторони повертаються у первісне (початкове) становище, яке існувало до моменту його укладення, що отримало назву у цивільному праві – двостороння реституція. **Двостороння реституція** – це обов'язок сторін повернути в натурі один одному усе отримане за недійсним правочином.

У разі неможливості такого повернення отриманого, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі,

⁶⁷ Більш детально див.: Зайцев О. Л. Розвиток підходів про недійсний правочин // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 лют. 2021 р.) / за ред. В. П. Маковій та ін. Одеса : ОДУВС, 2021. С. 54–57.

наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування, а не на час укладення правочину.

Додаткові – це наслідки, що застосовуються поряд із загальними та встановлені для випадків, коли визнанню правочину недійсним спри-яла провина лише однієї сторони. Тоді двостороння реституція може су-проводжуватись додатковими майновими санкціями, які покладаються на винну сторону. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків і моральної шкоди, вони також підлягають відшкодуванню винною стороною. Крім цього, можна вимагати відшкодування й витрат на вчинення самого правочину.

Спеціальні – це наслідки, встановлені для виняткових випадків. Зо-крема, такі наслідки передбачені для правочинів, при вчиненні яких одна зі сторін навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення. У разі визнання такого правочину недійсним сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій сто-роні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ч. 2 ст. 230 ЦК).

Аріна Сергіївна Горбенко

Глава 12. ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Введення інституту представництва має низку причин як юридичного, так і фактичного характеру. До перших варто віднести відсутність у фізичних осіб повної цивільної дієздатності (неповна, часткова, обмежена), до інших – хворобу, фізичну неспроможність особи представляти свої інтереси самостійно (відрадження, проживання та перебування в іншому місці), відсутність юридичних знань тощо.

Зміст даної глави не тільки формує уявлення про таке правове явище, як представництво, а й тісно переплітається з матеріалом, викладеним в інших частинах посібника. Зокрема, інститут представництва є елементом системи цивільного права; як вид правовідносин – має свою структуру, суб'єктний склад, зміст; забезпечує опосередковане здійснення та захист цивільних прав, у тому числі і при опіці та піклуванні, при спадкуванні, в особистих немайнових, речових, зобов'язальних правовідносинах та правовідносинах інтелектуальної власності тощо.

§ 1. Поняття та значення представництва

Представництво – це правовідношення, в якому одна сторона, що іменується представником, зобов'язана або має право вчинити юридично значущі дії від імені другої сторони, яку вона представляє.

Представник діє в межах наданих їй повноважень, набуває чи здійснює від імені іншої особи і в її інтересах цивільні права та обов'язки.

Ознаки представництва:

– представництво спрямоване на вчинення представником правочинів чи інших правомірних дій. Фактичні ж дії можуть вчинятися, але не як основні, а лише як супутні, допоміжні, які допоможуть досягти максимального результату у відносинах представництва;

– правові наслідки правомірних дій представника настають не для нього самого, а для особи, яку він представляє;

– представник вчиняє правочини з наміром створити для особи, інтереси якої він представляє, такі правові наслідки, які настали б, якби особа, інтереси якої представляють, сама безпосередньо здійснювала свої права (виконувала обов'язки);

– представник повинен мати повноваження на вчинення того чи іншого правочину;

– повноваження, необхідне для існування представництва, має спиратися на правову підставу. Такими підставами є: договір, закон, акт органу юридичної особи та інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства;

– представництво можливе лише щодо суб'єкта права, тобто фізичної або юридичної особи, які наділені правосуб'єктністю.

Учасники представництва:

Особа, яку представляють – суб'єкт, від імені та на користь якого представник та третя особа вчиняють правочин (правочини).

Представник – суб'єкт, наділений повноваженнями здійснювати юридично значущі дії в інтересах і від імені особи, яку вони представляють.

Третя особа – суб'єкт, з яким від імені та на користь особи, яку представляють, вчиняє правочини представник.

Відмінні ознаки представництва від інших схожих та суміжних цивільних правовідносин

Порівняння представництва з правовідносинами, що виникають із договору на користь третіх осіб. Схожим між ними є те, що і в першому, і в другому випадку одна особа вчиняє дію на користь іншої. Однак відмінність полягає в тому, що представник вчиняє правочин від імені іншої особи, тоді як договір на користь третіх осіб здійснюється від імені особи, яка його укладає (наприклад, страхування життя на користь дружини або дітей). Представник не тільки встановлює для особи, яку він представляє, права, а й обов'язки, тоді як внаслідок договору на користь третіх осіб останнім можна надати лише права, але не обов'язки.

Порівняння представництва з правовідносинами, що виникають із договору комісії. Схожим між ними є те, що і представник, і комісіонер вчиняють правочин із третьою особою в інтересах іншої сторони договору, за її дорученням і за її рахунок. Однак відмінність полягає в тому, що комісіонер діє від свого імені, а представник – від імені особи, яку представляє. На відміну від представника комісіонер, наприклад комісійний магазин, укладає правочини з третіми особами від власного імені і сам набуває за ним права і обов'язки, які в подальшому передає своїм клієнтам.

Аналогічні відмінності є між представником та іншими особами, які діють, хоча і в чужих інтересах, але від власного імені (арбітражний керуючий при банкрутстві, посильний, душеприказчик при спадкуванні тощо.).

Значення представництва полягає в тому, що воно виступає ефективним засобом у механізмі здійснення та захисту прав, інтересів

фізичних і юридичних осіб, які з різних підстав позбавлені можливості або бажання самостійно брати участь у цивільних відносинах, надаючи представнику повноваження діяти в їх інтересах та від їх імені. В рамках даного правового інституту забезпечується можливість одночасної участі однієї і тієї ж особи в різних правовідносинах, вчиненні декількох правочинів одночасно, за якими вона буде вважатися суб'єктом права. І, що не менш важливо, така особа матиме забезпечену законом можливість, з метою найбільш ефективного захисту прав та інтересів, скористатися спеціальними знаннями і досвідом представників, а також заощадити час.

§ 2. Структура відносин при представництві. Повноваження представника

Структура представництва містить у собі три елементи: правовий зв'язок між особою, яку представляють, та представником (внутрішні правовідносини); правовий зв'язок між представником та третьою особою (зовнішні правовідносини); правовий зв'язок між особою, яку представляють, та третьою особою.

Внутрішні правовідносини виникають між особою, яку представляють, та представником, безпосередньо призводять до представницької діяльності. Але такий зв'язок ще не веде до зовнішнього ефекту, який виявляється у діях представника щодо третіх осіб, а є лише передумовою появи такого ефекту.

Зовнішні правовідносини виникають між представником та третьою особою і є, власне, представницькими, оскільки у їх межах права й обов'язки за правочином, вчиненим представником і третьою особою, безпосередньо виникають в особи, яку представляють.

Правовий зв'язок між особою, яку представляють та третьою особою є результатом реалізації внутрішніх та зовнішніх правовідносин представництва. Завдяки цьому елементу структури всі права та обов'язки переходять від особи, яку представляють, до третьої особи або навпаки, оминаючи представника, хоча безпосередньо він і вчиняє правочини. Саме цей елемент розкриває мету представництва.

Повноваження представника – це закріплені за ним права та обов'язки виступати від імені та діяти в інтересах особи, яку представляє. По суті, це міра можливої та необхідної поведінки уповноваженого.

Представник **може** вчиняти лише ті правочини, на вчинення яких він наділений правом та обов'язком і не повинен виходити, за загальним правилом, за встановлені межі. При цьому представник може бути

уповноваженим на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє.

Представник **не може**:

– вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Наприклад: складення заповіту, прийняття спадщини;

– вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах. Наприклад: у договорі купівлі-продажу особа одночасно є продавцем і представником покупця;

– вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва. Наприклад: у договорі купівлі-продажу особа одночасно є представником продавця і представником покупця. Комерційне представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, встановлених законом;

– вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, щодо інших, відмінних від вищенаведених осіб, встановлених законом.

§ 3. Підстави виникнення та види представництва

Підставами виникнення представництва є такі обставини реальної дійсності, з якими закон пов'язує виникнення представництва.

Підстави виникнення представництва:

1) ***договір*** (наприклад: договір доручення);

2) ***подія, передбачена законом*** (наприклад: походження малолітньої дитини від своїх батьків);

3) ***адміністративний акт*** (наприклад: встановлення органом опіки та піклування опіки над малолітньою особою);

4) ***акт судового органу*** (наприклад: рішення про усиновлення, про встановлення опіки над фізичною особою у разі визнання її недієздатною);

5) ***акт органу юридичної особи*** приватного права (наприклад: наказ про видачу фізичній особі довіреності для представництва в суді, призначення опікуна);

6) ***інші підстави***, встановлені актами цивільного законодавства (наприклад: факт спільного ведення господарства, спільності майна – при здійсненні одним із подружжя правочинів для спільного сімейного господарства він виступає як особа, що діє від імені і в інтересах іншого з подружжя, тому що згода останнього на здійснення такого правочину припускається – за винятком тих, що виходять за межі дрібних побутових).

Види представництва:

– *Залежно від наявності волевиявлення особи, яку представляють, виділяють:*

– **добровільне представництво**, засноване на вільному узгодженому волевиявленні представника та особи, яку представляють. При цьому остання сама здатна (має достатній обсяг правосуб'єктності) вчиняти юридично значущі дії, але використовує для їх вчинення представника та встановлює обсяг і зміст його повноважень на власний розсуд. До добровільного, наприклад, належать представництво, засноване на договорі (договірне представництво) або на розпорядженні керівника юридичної особи про призначення фізичної особи представником у суді;

– **обов'язкове представництво** або представництво за законом, на відміну від добровільного, виникає без волевиявлення особи, яку представляють, а обсяг і зміст повноважень представника визначаються або законом, або адміністративним актом, або актом судового органу. Інколи в юридичній літературі можна зустріти твердження, що підставою виникнення обов'язкового представництва є закон. Але закон не є безпосередньою підставою динаміки (виникнення, зміни, припинення) для будь-яких правовідносин, у спеціальному розумінні цього слова. Він стоїть над кожним правовідношенням, визнаючи ті чи інші обставини реальної дійсності юридичними фактами, які власне і є підставами виникнення правових наслідків, тобто останні виникають не внаслідок наявності самого нормативно-правового акта, а через обставини реальної дійсності, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення суб'єктивних прав та обов'язків⁶⁸. Рівною мірою це стосується і представництва як різновиду цивільних правовідносин. Тому закон – це лише загальна та обов'язкова передумова виникнення представництва, але не сама підстава.

Підставами обов'язкового представництва, наприклад, можуть бути: події, адміністративні акти та акти судового органу.

• *Залежно від сфери спрямування окремо виділяють різновиди: процесуальне та комерційне представництво.*

Комерційне представництво характеризується наступним: 1) представником у сфері комерційного представництва може бути лише суб'єкт підприємницької діяльності (ця особливість пов'язана зі

⁶⁸ Щодо підстав виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків додатково див. главу 4 посібника.

сферою підприємницької діяльності, в якій воно здійснюється); 2) можливість здійснення такого представництва поставлена законом у залежність від наявності у комерційного представника відповідних повноважень на укладення договору від усіх його сторін, тобто комерційні представники можуть вчиняти правочини будучи представниками всіх сторін; 3) оскільки комерційне представництво є підприємницькою діяльністю, договори доручення, що укладаються сторонами з комерційним представником, мають відплатний характер.

Процесуальне представництво – це правовідношення, в якому одна сторона зобов’язана або має право вчинити юридично значущі дії від імені другої сторони, яку вона представляє, у суді, інших органах державної влади або місцевого самоврядування та юридичних осіб. Воно може встановлюватися договором або призначенням, бути комерційним або некомерційним.

§ 4. Довіреність та її види

Довіреність – це письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

Довіреність покликана забезпечити зовнішній ефект представництва. Ознайомлюючись із довіреністю, треті особи, яким вона власне і адресується, дізнаються, якими повноваженнями володіє представник.

З юридичної точки зору, **видача довіреності** – це, перш за все, **односторонній правочин**, який, окрім загальних умов дійсності, має відповідати низці додаткових вимог. А саме: довіреність може бути видана лише на вчинення правомірних юридичних дій; воля особи, інтереси якої представляють, повинна формуватися вільно і бути адекватно вираженою в довіреності; довіреність, видана юридичній особі, може стосуватися лише вчинення правочинів, що не суперечать спеціальній правосуб’єктності, і тощо Крім того, у довіреності має бути вказана дата її вчинення, без чого вона недійсна; прізвище, ім’я, по батькові фізичних осіб (представника і особи, яку представляють), їх дати народження та місце постійного проживання або постійного перебування, реквізити документів, що засвідчують їх особу, а якщо представником або особою, яку представляють, є іноземний громадянин – його громадянство; повне найменування юридичної особи (представника та особи, яку представляють), відомості про її державну реєстрацію, індивідуальний номер платника податків, юридична адреса та адреса фактичного місця

знаходження, для іноземних юридичних осіб – відомості про акредитацію; відомості про представника юридичної особи (підстава повноважень, прізвище, ім'я, по батькові, можливо – дата народження і місце постійного проживання або постійного перебування, реквізити документа, що посвідчує його особу); обсяг повноважень представника; термін, на який видається довіреність; підпис фізичної особи, яка видала довіреність; підпис керівника юридичної особи або іншої особи, уповноваженої на це установчими документами юридичної особи, яка видала довіреність; підпис керівника та головного (старшого) бухгалтера, якщо довіреність видається від імені юридичної особи, заснованого на державній або муніципальній власності, і пов'язана з отриманням або видачею грошей та інших майнових цінностей; печатку юридичної особи, яка видала довіреність. Довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами.

Види довіреності:

- *Залежно від обсягу наданих представнику повноважень розрізняють: разові, спеціальні та генеральні (загальні) довіреності.*

Разова довіреність видається на вчинення певної юридичної дії (отримання товару, підписання договору і тощо), після чого втрачає своє правове значення (чинність).

Спеціальна довіреність видається на вчинення низки однорідних юридичних дій. Наприклад: спеціальною буде вважатися довіреність, видана адвокату на ведення справи в суді або експедитору на отримання та відправлення вантажу.

Генеральна довіреність видається на вчинення низки різнорідних юридичних дій. Наприклад: управління майном або ведення торгового представництва, здійснення всіх можливих правочинів, представництва перед будь-якими третіми особами. Генеральною довіреністю є доручення керівників філій та представництв юридичних осіб, які ведуть справи і управляють майном керованих ними підрозділів, будучи обмежені лише прямими вказівками керівництва і цілями діяльності організації.

§ 5. Форма та строк довіреності

Форма довіреності – це спосіб вираження волевиявлення особи, яку представляють за довіреністю. Довіреність – це письмовий документ, тому для неї передбачена лише **письмова** форма. В окремих випадках для письмової форми встановлюється **обов'язкове нотаріальне посвідчення**. Наприклад: довіреність, що видається у порядку

передоручення, за загальним правилом, підлягає нотаріальному посвідченню. До нотаріального посвідчення прирівнюються:

– довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем;

– довіреність військовослужбовця, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також довіреність працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця посвідчена командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу;

– довіреність особи, яка тримається в установі виконання покарань чи слідчому ізоляторі, посвідчена начальником установи виконання покарань чи слідчого ізолятора;

– довіреність особи, яка проживає у населеному пункті, де немає нотаріусів, посвідчена уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреностей на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування і розпорядження транспортними засобами;

– довіреність суб'єкта права на безоплатну вторинну правову допомогу, за зверненням якого прийнято рішення про надання такої допомоги, посвідчена посадовою особою органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

Не потребують нотаріального посвідчення:

– довіреність, посвідчена безпосередньо організацією, яка її видає;

– довіреність, посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання, на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо).

Строк довіреності – це певний період («відрізок») у часі, в межах якого встановлені повноваження довірителя⁶⁹. Довіреність, у якій не вказана дата її вчинення, є недійсною.

⁶⁹ Щодо поняття строків, їх видів та правил обчислення додатково див. главу 13 посібника.

Довіреність може бути видана на певний або на невизначений строк. У першому випадку визначається початок за закінчення її дії. В другому – вона діє до припинення, наприклад до скасування її довірителем. При цьому закон не встановлює максимального строку дії довіреності, тому довіритель вправі самостійно визначити такий строк.

Дія довіреності, виданої в порядку передоручення, не може перевищувати строку основної довіреності, на підставі якої вона видана.

§ 6. Припинення довіреності

Підстави припинення довіреності:

- 1) закінчення строку довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала, за винятком безвідкличної довіреності. Відмова від цього права є нікчемною;
- 3) відмови, представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю. Представник не може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам;
- 4) припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) припинення юридичної особи, якій видана довіреність;
- 6) визнання недійсним акта юридичної особи, на підставі якого видалась довіреність, наприклад наказ;
- 7) смерть особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності;
- 8) смерть особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

Наслідки припинення довіреності:

– у разі скасування довіреності особа, яка її видала, повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність;

– у разі скасування довіреності права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася;

– у разі відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю, представник зобов'язаний негайно повідомити особу, яку він представляє, про таку відмову;

– у разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає своє повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків;

– у разі припинення довіреності припиняє дію і довіреність з передоручення, що видана на основі першої довіреності;

– у разі припинення представництва за довіреністю представник зобов'язаний негайно повернути довіреність.

Олександр Євгенович Кухарев

Глава 13. СТРОКИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Категорія строків пронизує всі без винятку інститути цивільного права. Це пояснюється, передусім, вирішальним значенням строків для регулювання цивільних правовідносин. Так, суб'єктивні цивільні права та юридичні обов'язки суб'єктів цивільного права виникають, розвиваються і припиняються у певний час. Договори укладаються на певний строк, законодавець в окремих випадках навіть ставить форму відповідного договору в залежність від строку його дії. Наприклад: договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (її частини) строком на три роки і більше укладається в письмовій, нотаріально посвідченій формі і підлягає державній реєстрації. Принципове значення строки набувають і для спадкових правовідносин, які мають темпоральний характер, оскільки існують у межах певних строків.

§ 1. Поняття строків і термінів та їх правове значення

Строк – це певний період у часі, зі спливом якого пов'язана певна дія чи подія, яка має юридичне значення.

Термін – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Таким чином, на відміну від терміну, строкам властива тривалість. Строки місять початковий і кінцевий моменти, що відмежовують їх у часі. Проте часто законодавець у актах поточного законодавства не додержується такого підходу і ототожнює поняття строку та терміну.

За своєю правовою природою строки належать до юридичних фактів. Час – це категорія об'єктивна. Людина не владна над часом. Звідси категорія «строк» має об'єктивний характер. Це стосується як абстрактного спливу часу взагалі, так і його перебігу в межах певного проміжку (строку). Разом із тим категорія встановлення строку може мати суб'єктивний характер, оскільки уповноважені суб'єкти права мають змогу визначати ті проміжки часу, з якими пов'язані правові наслідки безпосередньо в самому законі чи іншим чином.

Цивільно-правові строки є часовою (темпоральною) формою руху цивільних правовідносин, формами існування і розвитку суб'єктивних прав і обов'язків, що становлять їх зміст. Змістом строку є дія або подія. Поза цими фактами встановлення та існування строків не мають сенсу. Тому настання або закінчення строку набуває значення не само по собі, а в сукупності з подіями чи діями, для вчинення або утримання від вчинення яких цей строк встановлено.

Встановлення строків може відбуватися одним із трьох способів:

- *вказівкою на певну календарну дату*, наприклад 1 січня 2025 року;
- *вказівкою на певний проміжок часу*, наприклад упродовж року з моменту вчинення правочину;
- *вказівкою на подію, яка хоч і не відомо коли, але відомо, що неминуче настане*, наприклад смерть відчужувача за договором довічного утримання.

Значення строків у цивільному праві полягає в тому що вони:

- є юридичними фактами і як такі є підставами для виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків;
- визначають період існування цивільних прав;
- дисциплінують учасників цивільних правовідносин;
- мають організуюче значення для учасників правовідносин;
- визначають межі існування права на захист.

§ 2. Види строків у цивільному праві та їх характеристика

• *Залежно від джерела встановлення розрізняють строки та терміни, визначені:*

- **законом** – безпосередньо встановлені нормативно-правовими актом. Так, наприклад, для визнання фізичної особи безвісно відсутньою необхідно, щоб у місці її проживання про неї не було відомостей протягом не менш одного року; за загальним правилом, майнове право інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших авторів, крім випадків, передбачених законом;

- **договором** – установлені домовленістю сторін. Так, наприклад, продавець зобов'язаний передати покупцеві товар у строк, встановлений договором купівлі-продажу, або позичальник, за договором позики, зобов'язаний повернути гроші до 1 вересня;

- **судом** – установлені рішенням суду. Наприклад, за рішенням суду дається відстрочення виселення наймача з жилої площі на три місяці;

- **адміністративним актом** – установлені таким адміністративним актом, який має цивільно-правове преюдиційне значення. Такі строки можуть встановлюватися для проведення публічних торгів, укладення договорів на поставку товарів для державних потреб.

• *Залежно від характеру встановлених часових орієнтирів виділяють визначені й невизначені строки.*

Визначені – це строки, що мають чіткі темпоральні межі, тобто дозволяють встановити початок їх перебігу та закінчення⁷⁰. Наприклад: строк дії договору – з 1 січня по 10 травня або – 10 днів з моменту вчинення правочину.

Невизначені – це строки, в яких взагалі відсутні часові орієнтири, принаймні орієнтир того, коли вони закінчуються, хоча й передбачається, що строк має колись припинитися. Наприклад: строк повернення позики визначено моментом пред'явлення вимоги про повернення.

• *Залежно від правових наслідків строки поділяються на правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі строки.*

Правоутворюючі – це строки, з якими пов'язано виникнення певних суб'єктивних права чи юридичних обов'язків. Наприклад: із перебігом строків набувальної давності в особи, яка добросовісно заволоділа чужою рухомою річчю, виникає право власності на неї.

Правозмінюючі – це строки, зі спливом яких змінюються права та обов'язки чи правовий режим речі. Наприклад: у спадкоємців фізичної особи, яка оголошена померлою, після сплину п'яти років змінюється обсяг їх правових можливостей (правомочностей), як власників нерухомого майна, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Вони набувають можливість його відчужувати.

Правоприпиняючі – це строки, зі спливом яких суб'єктивні права та обов'язки припиняються. Наприклад: закінчення строку поруки, встановленого договором поруки, припиняє права та обов'язки, що виникли з договору поруки.

Залежно від наявності в учасників цивільних відносин можливості впливати на встановлення строків їх поділяють на імперативні та диспозитивні строки.

Імперативні строки не можуть змінюватися волевиявленням учасників правовідносин. Так, для визнання права власності за набувальною давністю особа має відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом 10 років.

Диспозитивні строки, навпаки, можуть змінюватися волевиявленням сторін. Наприклад, у ч. 1 ст. 259 ЦК встановлена можливість збільшувати строки позовної давності за домовленістю сторін.

⁷⁰ Щодо способів встановлення строків додатково див. § 1 «Поняття строків і термінів та їх правове значення» глави 13 посібника.

Залежно від можливостей учасників цивільних відносин виділяють строки здійснення цивільних прав, строки виконання юридичних обов'язків, строки захисту цивільних прав.

Строки здійснення цивільних прав – період у часі, протягом якого уповноважена особа може здійснити певну юридичну можливість і реалізувати належне їй право шляхом заявлення вимог до носія відповідного юридичного обов'язку або шляхом вчинення самостійних юридично значущих дій. *У межах цих строків виділяють: строки існування права, присічні і гарантійні строки.*

Строки існування права є строками дії суб'єктивного цивільного права, що забезпечують надання управомоченим особам певного часу для реалізації їх правових можливостей. Інакше це строк, протягом якого зберігається правовий зв'язок, а управомочена особа може реалізувати своє право. Наприклад: якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Для прийняття спадщини надається шість місяців з моменту її відкриття. Із закінченням перебігу цього строку спадкоємець вважається таким, що не прийняв її.

Присічні (преклюзивні) строки встановлюють часові межі існування суб'єктивних прав. Їх сплив припиняє суб'єктивне право та кореспондуючий йому обов'язок. Наприклад: неперед'явлення кредитором спадкодавця упродовж шести місяців, з дня одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину, вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, позбавляє його права вимоги, а спадкоємців – обов'язку погасити борг.

- *Інші види строків та термінів*

Важливими для цивільного обороту є гарантійні строки. **Гарантійний** – це строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов'язання про здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку із введенням її в обіг. Гарантійні строки встановлені для проданих товарів за договором купівлі-продажу, а також можуть установлюватися для переданих речей за договором найму чи договором підряду.

Різновидом гарантійних строків є строк служби. **Строк служби** – це календарний строк використання продукції за призначенням, починаючи від введення в обіг чи після ремонту, протягом якого виробник (виконавець) гарантує її безпеку та несе відповідальність за істотні

недоліки, що виникли з його вини (ст. 1 Закон України «Про захист прав споживачів»).

Строк придатності – це строк, визначений нормативно-правовими актами, нормативними документами, умовами договору, протягом якого у разі додержання відповідних умов зберігання та (або) експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів, нормативних документів і умовам договору. Вони являють собою строки, із закінченням перебігу яких товар вважається непридатним для використання за прямим призначенням і не підлягає реалізації. Строки придатності враховуються при торгівлі продуктами харчування, медичними препаратами тощо.

У торгівлі також використовується **строк реалізації** – період у часі, протягом якого товар зберігає певні властивості, а по його закінченні переходить у іншу категорію (клас).

Строки зберігання – спеціальний період, протягом якого зберігач повинен зберігати річ.

Строки виконання юридичних обов'язків – періоди часу, протягом якого зобов'язані особи повинні виконати свої обов'язки під загрозою застосування до них негативних наслідків: заяви претензії, подання позову про примусове виконання обов'язку в натурі і притягнення до цивільно-правової відповідальності. Здебільшого такі строки встановлюються за домовленістю учасників цивільних правовідносин, зокрема сторонами договору.

Дострокове виконання юридичного обов'язку може бути лише в тому разі, коли інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обігу.

Строки захисту цивільного права – періоди часу, протягом яких особа, суб'єктивне право чи охоронюваний законом правомірний інтерес якої порушено, має право звернутися за їх захистом до суду, а суд повинен винести правосудне рішення. До таких строків належать претензійні строки.

§ 3. Обчислення строків

Обчислення строків – це з'ясування певних часових меж (проміжків часу або моментів у часі) у загальному потоці часу. Чіткий порядок обчислення строків надає цивільним відносинам правової визначеності та стабільності, тому воно відбувається відповідно до чітко встановлених техніко-юридичних правил. *Технічні правила* дозволяють

вимірювати (встановлювати) часові межі як фізичної (астрономічної) категорії, як незворотного процесу ланцюгової послідовності об'єктивних подій. *Юридичні правила* дозволяють з'ясувати певні часові межі, враховуючи лише ті об'єктивні події процесу ланцюгової послідовності, яким закон надає юридичного значення, і не враховувати ті, які є юридично байдужими. Тому строк, встановлений за допомогою техніко-юридичних правил та лише технічних правил, може не збігатися у своїх межах. Наприклад: астрономічний період існування підстав зупинки позовної давності не враховується при обчисленні позовної давності.

Обчислення строків безпосередньо визначає момент виникнення, існування і припинення певної правової можливості. Він обраховується роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Обчислення строків безпосередньо пов'язане із визначенням початку та закінчення їх перебігу.

За загальним правилом, **початок перебігу строку** – це наступний день після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. В окремих випадках, прямо передбачених законом, перебіг строку може починатися не з наступного, а з дня відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок⁷¹. Наприклад: моментом початку обчислення строку, протягом якого повинні сплачуватися аліменти одному з подружжя, є день подання до суду одним з подружжя позовної заяви про стягнення аліментів на свою користь з другого подружжя. Тобто якщо позовна заява подана 1 січня, то першим днем строку, протягом якого повинні нараховуватися та сплачуватися аліменти, буде не 2, а 1 січня.

Закінчення перебігу строку визначається залежно від його встановлення. Так, строк, що визначений:

– роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку. Тобто це, за загальним правилом, 31 грудня;

– півроком або кварталом, спливає в останнє число останнього місяця шестимісячного або, відповідно, трьохмісячного строку. При цьому відлік кварталів ведеться з початку року;

– місяцями, спливає в останнє число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий

⁷¹ Додатково див.: Велика українська енциклопедія : у 20 т. / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2021. Т. 12: Сімейне право. С. 453.

місяць, у якому немає відповідного числа, строк спливає в останній день цього місяця;

– у півмісяця, дорівнює п'ятнадцяти дням і спливає в п'ятнадцятий день;

– декадами, спливає в останнє число останньої декади. Декада – 10 днів, починаючи з першого числа кожного місяця і закінчується числом місяця, яке кратне 10. Наприклад: перша декада січня – закінчується 10 січня, друга – 20 січня, третя – 30 січня. Для лютого третя декада закінчується в останній день місяця, для місяців, які мають 31 день, – 31 числа.

Якщо останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, що визначений відповідно до закону в місці вчинення певної дії, днем закінчення строку є перший за ним робочий день. Наприклад: відповідно до ст. 73 Кодексу законів про працю України святковим днем є 8 березня – Міжнародний жіночий день. Тому в разі, якщо останній день строку припадає на 8 березня, днем закінчення строку вважатиметься 9 березня, тобто наступний за ним робочий день.

За загальним правилом, останній день строку закінчується з настанням 24:00. Якщо ж строк встановлено для вчинення дії в установі, то строк спливає тоді, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції. Наприклад: якщо на складі, на якому постачальник має передати свій товар, робочий день закінчується о 18:00, то настання 18:00 свідчить про те, що цей день для передачі товару вважається закінченим, незважаючи на те, що 24:00 іще не настало.

Письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення останнього дня строку, тобто до 24:00, вважаються такими, що здані своєчасно.

Товар, зданий перевізникові або до установи зв'язку для доставки покупцеві, до закінчення останнього дня строку, тобто до 24:00, вважається переданим покупцеві своєчасно, якщо з договору купівлі-продажу не випливає обов'язок продавця доставити товар або передати товар у його місцезнаходженні.

Марія Анатоліївна Тіхонова

Глава 14. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

Позовна давність є логічним продовженням не тільки попередньої теми, оскільки являє собою один із видів строків, а й тісно переплітається з іншими темами, доповнюючи їх. По-перше, позовна давність, як вид строків, є юридичним фактом. Тому представляє інтерес як одна з обставин реальної дійсності, з якою закон пов'язує виникнення правових наслідків та види таких наслідків. По-друге, позовна давність є однією з умов здійснення права на судовий захист, а тому опанування цієї теми базується на загальних поняттях «охоронні правовідносини», «здійснення суб'єктивного права», «межі здійснення суб'єктивного права», «право на захист цивільних прав», «представництво в цивільному праві», «реалізація норми цивільного права» тощо. По-третє, будь-яке матеріальне право, що не забезпечене від порушення необхідним захистом, є лише декларативним. А найбільш ефективний захист у правовій державі – це судовий. І саме позовна давність є однією з умов застосування судового порядку захисту як певної процесуальної форми. Тому позовна давність слугує сполучною ланкою між процесуальним і матеріальним правом та має вносити визначеність не тільки щодо наявності суб'єктивних прав (обов'язків), меж їх здійснення (виконання), захисту, а й передбачуваність судових рішень, винесених відповідно до чинного законодавства.

Зміст даної глави спрямовано на формування загального уявлення про позовну давність як правове явище.

§ 1. Поняття та правове значення позовної давності

Позовна давність – це строк захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного суб'єктивного права в судовому порядку. По суті – це строк судового захисту, а судовий захист наявного права надає цьому праву дійсну цінність і завершеність. Словосполучення «позовна давність» вказує:

– *по-перше*, на зв'язок поняття зі способом здійснення права на судовий захист. І таким способом є позов як правова вимога – у широкому розумінні слова «вимога». Тому позовна давність застосовується не тільки до цивільно-правових вимог, які оформляються позовною заявою, а й до вимог, які оформляються заявами та скаргами;

– *по-друге*, на зв'язок поняття з тривалістю здійснення права на судовий захист.

Оскільки позовна давність є строком судового захисту, то вона тісно пов'язана з таким поняттям, як «право на позов». **Право на позов** – це забезпечена законом можливість зацікавленої особи звернутися до суду з вимогою про розгляд справи і вирішення матеріально-правового спору. Наведене поняття дозволяє виділити право на позов у процесуальному розумінні (значенні) та матеріальному розумінні (значенні).

Право на позов у процесуальному значенні – це забезпечена законом можливість зацікавленої особи звернутися до суду з вимогою про відправлення правосуддя або, іншими словами, вимагати судового розгляду справи відповідно до процесуальної процедури. По суті, право на позов у процесуальному значенні являє собою правову можливість подати до суду позов (заяву, скаргу). Його здійснення **не обмежене часовими межами**, а тому особа може звернутися (подати позов, заяву, скаргу) до суду, а суд зобов'язаний прийняти подану вимогу в будь-який час, незалежно від впливу позовної давності.

Право на позов у матеріальному значенні – це забезпечена законом можливість зацікавленої особи вимагати в суді вирішення матеріально-правового спору з іншою стороною або, іншими словами, вимагати задоволення матеріально-правових вимог у судовому порядку. Власне, воно і втілює функцію захисту не як процесуальну форму, в якій відбувається розгляд справи, а як реальний результат цієї форми⁷². Для здійснення саме цього права і встановлена позовна давність.

Позовну давність необхідно відрізнити від присічних (преклюдивних) строків. Відмінність між ними полягає в тому, що присічний – це строк існування суб'єктивного права та кореспондуючого йому обов'язку⁷³, а позовна давність – це строк здійснення права (права на захист). Сплив першого припиняє відповідне суб'єктивне право та кореспондуючий йому обов'язок, а сплив другого – ні. Тому порушене суб'єктивне право, при відсутності заяви сторони у спорі про застосування позовної давності, підлягає захисту і після спливу позовної давності.

Значення позовної давності полягає в тому, що вона:

– *по-перше*, дисциплінує та стимулює активність сторін при здійсненні своїх прав та обов'язків, посилює взаємний контроль за виконанням останніх. Адже відсутність упродовж тривалого часу активних дій щодо здійснення свого права на захист (на судовий захист) може

⁷² Додатково див.: Цивільне право України : підручник : у 2 ч. / за заг. ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. Ч. 1. С. 340.

⁷³ Щодо присічних (преклюдивних) строків додатково див. § 2 «Види строків у цивільному праві та їх характеристика» глави 13 посібника.

розцінюватися національним правопорядком як відмова від цього права та відмова від права, яке мало б захищатися при наявності до нього заінтересованості;

– *по-друге*, захищає потенційних відповідачів від задавнених вимог, які б нескінченно довго тримали його під загрозою застосування заходів державного примусу, чим сприяє стабілізації цивільного обороту та усуває невизначеність у правовідносинах. Адже, як стверджувалося ще в давньому Римі, «те, що не було здійснено протягом тривалого часу, не повинно вже порушувати спокою...» потенційних відповідачів. Тому вплив позовної давності залишає в управомоченій особи вже незабезпечене судовим захистом матеріальне право, а для другої сторони створює дієвий механізм протистояння нескінченним і невинуватим судовим тяжбам;

– *по-третє*, полегшує встановлення судами істини у справі і таким чином сприяє винесенню обґрунтованих судових рішень та усуває винесення рішень, що ґрунтуються на припущеннях, домислах сторін, сумнівних доказах, неперевіренних фактах, нічим не підтверджених обставинах. Адже з часом збільшується вірогідність того, що свідки можуть забути певні обставини або померти взагалі, докази можуть бути втрачені або втратити достовірність і повноту тощо.

У кінцевому підсумку, застосування строків позовної давності забезпечує юридичну визначеність і передбачуваність розвитку цивільних правовідносин, цивільного обороту в результаті застосування норм матеріального і процесуального права.

§ 2. Вимоги, на які поширюється позовна давність, та вимоги, на які позовна давність не поширюється

За загальним правилом, **позовна давність поширюється** на всі матеріально-правові вимоги судового захисту прав або інтересів, які виникають у разі їх порушення, оспорування чи невизнання. При цьому вона застосовується як до захисту суді цивільних прав, так і прав у правовідносинах, що виникають на основі земельного, трудового, сімейного, адміністративного, іншого законодавства, але набули ознак цивільно-правових відносин, тобто відносин, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, диспозитивності, майнової самостійності⁷⁴.

⁷⁴ Додатково див.: Цивільний кодекс : наук.-практ. комент. : у 12 т. / за ред. І. В. Спасьо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2021. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи. С. 523.

Позовна давність не поширюється на:

– вимогу, що випливає з порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом⁷⁵;

– вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;

– вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого чи нерухомого майна, включаючи електроенергію;

– вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування);

– вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного матеріального резерву, стосовно виконання зобов'язань, що випливають із Закону України «Про державний матеріальний резерв»;

– вимогу про визнання недійсним правочину, предметом якого є відчуження гуртожитку як об'єкта нерухомого майна та/або його частини, на який поширюється дія Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків», про визнання недійсним свідоцтва про право власності на такий гуртожиток як об'єкт нерухомого майна та/або його частини, про визнання недійсним акта передачі такого гуртожитку як об'єкта нерухомого майна та/або його частини до статутного капіталу (фонду) товариства (організації), створеного у процесі приватизації (корпоратизації) колишніх державних (комунальних) підприємств.

Законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність, а тому їх перелік не є закритим. Наприклад: ч. 1 ст. 50 Бюджетного кодексу України встановлено, що позовна давність не поширюється на вимоги держави (Автономної Республіки Крим, територіальної громади) про повернення кредитів, отриманих з бюджету. Але, відповідно до ч. 2 ст. 268 ЦК, такі «інші вимоги, на які не поширюється позовна давність» мають бути прямо встановлені законом, а отже, на думку авторів цього посібника, наведена норма не підлягає розширеному тлумаченню. Тобто перелік вимог, на які позовна

⁷⁵ Додатково див.: Сліпченко С. О. Застосування позовної давності до вимог, що виникають із порушення особистих немайнових прав // Строки. Позовна давність : зб. ст. / за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 88–97.

давність не поширюється, не може бути розширено інакше ніж у законі. І саме такий підхід до встановлення позовної давності відповідає принципу правової визначеності, який, у свою чергу, є одним із елементів верховенства права, на що неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини.

§ 3. Види позовної давності

- *Залежно від джерела, в якому визначаються часові (темпоральні) межі позовної давності, виділяють законодавчо встановлену та встановлену за домовленістю сторін (договірну позовну давність).*

Законодавчо встановлена – це позовна давність, часові межі якої визначені в законі. Наприклад: три роки – загальна позовна давність, встановлена в ст. 257 ЦК, один рік – спеціальна (скорочена) позовна давність, встановлена в п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК, для вимог про стягнення неустойки.

Встановлена за домовленістю сторін – це позовна давність, часові межі якої визначені договором, укладеним у письмовій формі, між сторонами правовідносин, на які має поширюватися така позовна давність. По суті, такий договір спрямовано на зміну законодавчо встановленого строку судового захисту. При цьому за домовленістю сторін *позвона давність може бути збільшена, але не може бути скорочена*. Отже, нижня межа позовної давності, встановленої за домовленістю сторін, має імперативний характер (не може бути знижена, скорочена, порівняно із законодавчо встановленою), а верхня – диспозитивний, і саме вона може бути змінена (збільшена).

- *Залежно від кола вимог, до яких застосовується позовна давність певної тривалості, встановлена загальна та спеціальна позовна давність.*

Загальна позовна давність – це строк судового захисту, встановлений для всіх матеріально-правових вимог, окрім тих, на які позовна давність не поширюється, та для яких визначена спеціальна позовна давність. *Законодавчо визначено, що тривалість загальної позовної давності – три роки.*

Спеціальна позовна давність – це строк судового захисту, встановлений для окремих матеріально-правових вимог, обумовлених законом. *Вона може бути скорочена або більш тривала порівняно із законодавчо визначеною загальною позовною давністю.*

Позовна давність **в один рік** застосовується, зокрема, до вимог:
– про стягнення неустойки (штрафу, пені);

– про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;

– про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК);

– у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК);

– про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК);

– у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК);

– про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК);

– про визнання недійсним рішення загальних зборів товариства.

Спеціальна позовна давність **у чотири роки** застосовується за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

§ 4. Обчислення позовної давності

Позовна давність обчислюється за загальними правилами визначення строків, в тому числі визначення початку перебігу, закінчення строків, вчинення дій в останній день строку тощо⁷⁶. Водночас, якщо законом встановлено спеціальний порядок для обчислення позовної давності, має застосовуватися спеціальний порядок (правила). Наприклад: визначення початку перебігу, безперервність перебігу, встановлення моменту, з якого позовна давність вважатиметься закінченою.

Порядок обчислення позовної давності є імперативним і не може бути змінений за домовленістю сторін. При цьому порядок обчислення позовної давності та встановлення тривалості позовної давності за домовленістю сторін – це різні поняття, тому заборона зміни порядку не повинна сприйматись як заборона зміни тривалості та навпаки.

Заміна сторін у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності. Наприклад: якщо право власності перейшло від однієї особи до іншої вже після його порушення (власник продає своє майно, що знаходиться вже в чужому незаконному володінні), то обчислення позовної давності не поновлюється, а продовжується, тобто відраховується не з моменту зміни сторін, а за загальними правилами визначення початку перебігу позовної давності, для особи, яку змінили.

⁷⁶ Щодо загальних правил визначення (обчислення) строків більш детально див. § 3 «Обчислення строків» глави 13 посібника.

§ 5. Визначення початку перебігу позовної давності

Перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Таким чином, закон пов'язує початок перебігу позовної давності, з одного боку, з об'єктивним моментом, тобто порушенням суб'єктивного права, а з іншого, – із суб'єктивним моментом, тобто моментом, коли уповноважена особа *довідалася* або *могла довідатися* про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Ці моменти не завжди збігаються, хоча припускається, що потерпілий зазвичай довідується про порушення свого права в момент його порушення. Однак якщо позивач доведе, що він довідався і міг довідатися про порушення лише пізніше, перевага віддається суб'єктивному моменту. Водночас, якщо буде доведено, що позивач не довідався своєчасно про порушення права внаслідок своєї недбалості, позовна давність починає перебігати з того моменту, коли за обставинами справи позивач міг довідатися про порушення.

Зазначене правило має загальний характер і поширюється на всі цивільні правовідносини, якщо інше не встановлено безпосередньо ЦК відносно певних видів прав або суб'єктів. Зокрема:

- перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства;

- перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли почалося його виконання;

- у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття;

- за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання. Зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Якщо боржникowi надається пільговий строк для виконання такої вимоги, перебіг позовної давності починається зі спливом цього строку;

- за регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання;

- перебіг позовної давності за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави починається від дня набуття оспорюваних активів відповідачем.

§ 6. Зупинення та переривання позовної давності

Час, як фізична (астрономічна) категорія, є безперервним і тому ні зупинити, ні перервати, ні тим більше відновити втрачений – не можна. Зупинення, переривання та відновлення позовної давності – це лише зарахування або незарахування тих чи інших відрізків (періодів) часу, за наявності вказаних у законі обставин, при обчисленні позовної давності. Саме в такому значенні мають розумітися наведені поняття.

Зупинення перебігу позовної давності вказує на те, що певний період у часі не зараховується при обчисленні перебігу позовної давності. Підставою зупинення перебігу позовної давності є обставини, прямо передбачені законом. У разі виникнення таких підстав перебіг позовної давності зупиняється на весь час їх існування. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення. Отже, до уваги береться тільки строк, який сплив до зупинення та після.

Підставами зупинення перебігу позовної давності є:

– ***надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила)***, яка перешкоджала пред'явленню позову. Це юридичні факти-події, в основі яких лежать обставини природного чи соціального характеру. Наприклад: землетрус, повінь, страйк. Але такі події мають бути надзвичайними (непередбачувані заздалегідь), об'єктивно непереборними (які неможливо здолати за допомогою наявних технічних або інших засобів у даний момент часу), порушувати нормальний хід подій і тим самим перешкоджати своєчасній подачі позову;

– ***відстрочення виконання зобов'язання на підставах, встановлених законом (мораторій)***. Ця обставина відрізняється від непереборної сили тим, що створює не фактичні, а юридичні перешкоди подачі позову. Мораторій, по суті, переносить виконання обов'язків на більш пізній визначений чи невизначений період і тим самим начебто «заморожує» на певний час існування права вимоги примусового виконання обов'язку боржника. Наприклад: мораторій на нарахування пені за не своєчасне внесення платежів за житлово-комунальні послуги, для осіб (громадян України), які проживають у населених пунктах, визначених у затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція, у період з 14 квітня 2014 року до закінчення антитерористичної операції (ст. 8 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції»);

– ***зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;***

– перебування позивача або відповідача у складі Збройних Сил України або в інших створених відповідно до закону військових формуваннях, що переведені на воєнний стан. Наявність даної підстави передбачає дві обов'язкові умови: перебування позивача або відповідача у складі Збройних Сил України або в інших створених відповідно до закону військових формуваннях; переведення на воєнний стан Збройні Сил України або інших військових формувань, у яких перебуває позивач або відповідач. Відсутність хоча б однієї з умов не дозволяє розглядати ту чи іншу обставину підставою зупинки перебігу позовної давності. Наприклад: перебування позивача або відповідача у складі військових формувань, які не переведені на воєнний стан, або у складі військових формувань, які створені не відповідно до закону, не є підставою зупинки перебігу позовної давності.

Збройні Сили України – це військове формування, створене відповідно до закону.

Військове формування – це створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Зникнення хоча б однієї з вищенаведених умов свідчить про те, що підстава зупинки перебігу позовної давності припинилася. Наприклад: особа звільнилася (вибула) зі складу Збройних Сил України, які переведені на воєнний стан, або продовжує перебувати у їх складі, але воєнний стан припинився чи скасовано;

– **залишення судом без розгляду позову, пред'явленого у кримінальному провадженні.** У такому випадку час від дня пред'явлення позову до набрання законної сили судовим рішенням, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до позовної давності (ст. 265 ЦК). Якщо частина строку, що залишилася, є меншою ніж шість місяців, вона продовжується до шести місяців. Таким чином, ця обставина має

ретроспективний характер та може слугувати підставою подовження позовної давності.

В інших випадках залишення позову без розгляду не зупиняє перебігу позовної давності.

Зупинення перебігу позовної давності вказує на те, що певний період у часі не зараховується при обчисленні перебігу позовної давності.

Переривання перебігу позовної давності вказує на те, що час, який минув до настання обставини, з якою закон пов'язує переривання, не зараховується, а починає вираховуватися заново. Тобто перебіг позовної давності починається від дня переривання, а строк, що вже минув, до нового строку не зараховується (погашається, анулюється). Переривання перебігу позовної давності може мати місце лише у випадку, коли обставини, з якими закон пов'язує таке переривання, настають до спливу позовної давності.

Підставами переривання перебігу позовної давності є:

– ***вчинення особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку.*** Наприклад: часткове погашення боргу боржником за договором позики, укладення договору про реструктуризацію боргу, звернення про відстрочення виконання, визнання пред'явленої претензії тощо;

– ***пред'явлення особою позову до одного з кількох боржників, предметом якого є вимога в цілому або лише частина вимоги, право на яку має позивач.***

§ 7. Наслідки спливу позовної давності

Зі спливом позовної давності до основної вимоги вважається, що позовна давність спливла і до додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо).

Разом із тим ***сплив позовної давності не припиняє самого суб'єктивного матеріального права кредитора***, яке порушене (оспореене або не визнане). Відповідно, продовжує існувати і кореспондуючий йому обов'язок боржника виконати належне. Наприклад: обов'язок передати річ, повернути борг, відшкодувати шкоду, повернути безпідставно отримане тощо. Тому ***особа, яка виконала свій обов'язок після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного***, навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності.

Заява про захист цивільного права має бути прийнята судом до розгляду незалежно від спливу позовної давності. І в цьому

проявляється право на позов у процесуальному значенні, здійснення якого не обмежене у часі.

Якщо ні одна зі сторін не заявляє про застосування позовної давності, то суд має вирішити справу (спір) по суті, незважаючи на вплив позовної давності. У такому випадку порушене право підлягає захисту і після спливу позовної давності. Але **якщо одна зі сторін заявляє у суді, до винесення рішення, про застосування позовної давності, то в такому випадку сплив позовної давності є підставою для відмови у позові**. Причому такому випадку суд має відмовити у позові навіть тоді, коли з обставин справи випливає, що позивачу належить відповідне матеріальне право, яке порушене відповідачем, а позовні вимоги судом визнано обґрунтованими. І якби не сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, то позов було б задоволено.

Після спливу позовної давності суд має вирішити справу (спір) по суті й у випадку, якщо причини пропущення позовної давності будуть визнані поважними. У такому випадку порушене право також підлягає захисту після спливу позовної давності.

Поважні причини – це такі конкретні обставини, які об'єктивно перешкоджали саме позивачу звернутися за захистом до суду в межах позовної давності. До таких, наприклад, можуть бути віднесені: тяжка хвороба, втрата близьких, втрата майна в результаті терористичних актів тощо. При цьому наявність тих чи інших конкретних обставин і що саме вони об'єктивно перешкоджали позивачу звернутися за захистом до суду в межах позовної давності має довести позивач.

У юридичній літературі досить поширеною є думка, що визнання поважними причин пропуску позовної давності є підставою для оновлення (відновлення, поновлення) позовної давності⁷⁷. І лише в разі задоволення судом клопотання (заяви) про поновлення позовної давності порушене право підлягає захисту. Тобто поважна причина пропуску позовної давності є підставою для поновлення позовної давності, а поновлення позовної давності – підставою судового захисту.

Разом із тим Верховний Суд справедливо вказав, що позовна давність не є інститутом процесуального права та не може бути відновлена

⁷⁷ Див., наприклад: Гражданское право Украины : учебник : в 2 ч. / авт. кол.: А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. ; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков : Основа, 1996. Ч. 1. С. 259; Слипченко С. А., Кройтор В. А. Гражданское право Украины. Часть 1 : учеб. пособие. Харьков : Эспада, 2000. С. 150–151; Цивільне право України : навч. посіб. : у 2 ч. / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарева, М. О. Ткалича. Запоріжжя : Гельветика, 2016. Ч. 1. С. 229.

(поновлена) в разі її спливу. Отже, оновлення (відновлення, поновлення) позовної давності не тільки не може розглядатися як підстава судового захисту, а і являє собою судову «помилку» в разі задоволення клопотання (заяви) про таке поновлення. Верховний Суд наголошує, що позивач вправі отримати судовий захист у разі визнання поважними причин пропуску позовної давності. Тому саме визнання причин пропуску поважними, а не поновлення позовної давності, є підставою судового захисту.

Святослав Олександрович Сліпченко

Глава 15. Особисті немайнові права

Особисті немайнові права (правовідносини) являють собою одну з двох груп цивільних правовідносин (ч. 1 ст. 1 ЦК). Як система норм – це підгалузь цивільного права і поряд з іншими підгалуззями особисті немайнові права сприяють формуванню уявлення не тільки про систему всього цивільного права і законодавства, а й про місце особистих немайнових прав у системі цивільного права.

Особисті немайнові права є: втіленням основоположного принципу пріоритетності людини та її прав і свобод, гуманізації відносин між людьми; усвідомленням місця людини як найвищої соціальної цінності в суспільстві. Саме тому цивільне законодавство в першу чергу звернено до особистості, до самоцінності індивіда, до його автономії. Також слід відзначити, що дані права, як ніякі інші, можуть повною мірою сприяти розвитку внутрішньої сфери суб'єкта та забезпечити його духовні інтереси⁷⁸.

Цим та іншим питанням і присвячена дана глава посібника.

§ 1. Загальні положення про особисті немайнові права

Особисті немайнові правовідносини – це врегульовані нормами цивільного права суспільні відносини, які виникають щодо юридичного закріплення за суб'єктами нематеріальних благ (результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, особистих немайнових благ) та подальшого використання цих об'єктів.

Особисті немайнові – це суб'єктивні права, які виникають щодо нематеріальних благ та спрямовані на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних потреб (інтересу)⁷⁹.

• **За суб'єктом складом особисті немайнові права поділяються на ті, що можуть належати фізичній особі, та ті, що можуть належати юридичній особі.** Юридична особа здатна мати такі ж права (обов'язки), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Наприклад: юридична особа не може мати таких прав, як: право на життя, здоров'я, гідність, материнство, батьківство.

⁷⁸ Додатково див.: Сліпченко С. А. Личные неимущественные права: определение содержания их преподавания в пределах курса гражданского права. *Форум права*. 2006. № 3. С. 123–128. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2006_3_22.pdf.

⁷⁹ Додатково див.: Сліпченко С., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119.

- *За сферою виникнення виділяють особисті немайнові права у сфері: інтелектуальної діяльності; особистого життя; сімейних відносин; інформаційних відносин; медичних відносин.*

- *За оборотоздатністю об'єктів особисті немайнові права поділяються на ті, що виникають **щодо необоротоздатних та оборотоздатних нематеріальних благ. Особисті немайнові права (правовідносини), що виникають на необоротоздатні об'єкти:** не мають економічного змісту; тісно пов'язані з особою, тобто належать кожній особі від народження і довічно, особа не може від них відмовитися або бути їх позбавленою. До таких належать, наприклад, право на: життя, охорону здоров'я, свободу, особисту недоторканність, гідність. **Особисті немайнові права (правовідносини), що виникають на оборотоздатні об'єкти,** мають подвійну природу, тобто, окрім немайнової природи, можуть мати і майнову природу⁸⁰, а тому щодо них виникають правовідносини з подвійною природою, які складаються з парних прав – особистих немайнових і майнових. Майнова складова правовідносин містить право на самостійне використання своїх благ і право надання третім особам доступу до свого блага для його правомірного використання. Надаючи третім особам право доступу до об'єкта, його носій може визначити і форми, способи, межі такого використання. Непередаваною (невідчужуваною, нездатною переходити від одного суб'єкта до іншого) є лише немайнова складова. До таких прав належать, наприклад, право на: ім'я, честь, ділову репутацію, інформацію, особисті папери, зображення.*

Зміст особистого немайнового права становить можливість особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Норми цивільного права не тільки охороняють, а й регулюють особисті немайнові відносини. Як результат, виникають абсолютні правовідносини, які будуються за принципом: а) для уповноважених осіб устанавлюються межі можливої (дозволеної) поведінки щодо свого блага; б) для зобов'язаних осіб устанавлюються межі необхідної (належної) поведінки щодо чужого блага. При цьому межі дозволеної поведінки передбачають вчинення у своїх інтересах дій (юридичних або фактичних) стосовно свого об'єкта й можливість звернення вимог до всіх інших про утримання від дій, що порушують особисте немайнове право

⁸⁰ Додатково див.: Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков, 2011. С. 200–228.

або перешкоджають його здійсненню. У межах необхідної поведінки передбачається потреба в бездіяльності зобов'язаної особи, а саме: утримування від дій, що можуть порушити право управомоченої особи; утримування від дій, що можуть перешкоджати здійсненню цього права; зазнавання наслідків вимог управомоченої особи.

Особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Особисті немайнові права можуть здійснюватися фактичними або юридичними способами. *Фактичні способи здійснення* – це дія або система дій управомоченої особи, що не має ознак правочинів або інших юридично значущих дій. Наприклад: використання підприємцем своєї ділової репутації або зміна людиною своєї зачіски, нанесення собі татуювання, тощо. *Юридичні способи здійснення* – це дія або система дій, що мають ознаки правочинів або інших юридично значущих дій. Наприклад: надання згоди людиною, що зображена на фотографії, на використання її зображення або розпорядження особистими паперами.

Захист особистих немайнових прав – це юридично закріплена можливість управомоченої особи використовувати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного немайнового права та припинення дій, що його порушують. Захист може здійснюватися як у способи, що передбачені, так і ті, що не передбачені ЦК, відповідно до змісту суб'єктивного права, способу його порушення та наслідків, спричинених його порушенням.

Відновлення порушеного особистого немайнового права застосовується у випадках, коли право особи хоча й виникло, але було зменшене внаслідок дій іншої особи. Одним із видів даного способу захисту є спростування інформації, що не відповідає дійсності. Спростування передбачає можливість особи, право якої порушене, або право членів її сім'ї дати відповідь щодо інформації, яка не відповідає дійсності, тобто довести правоту і вимагати від суб'єкта, що розповсюдив таку інформацію, її спростування.

Припинення дій, що порушують немайнове право, застосовується у випадках, коли можливо забезпечити таке становище, в якому зобов'язана особа повинна буде утримуватися від дій, що порушують чуже право. Одним із різновидів даного виду захисту є заборона розповсюдження інформації, що порушує особисті немайнові права. Так,

якщо право фізичної особи порушено в газеті, книзі, кінофільмі, телевізійній передачі, суд може заборонити їх видання, або вже видане розповсюджувати до усунення порушення.

Поряд із наведеними способами захисту порушеного особистого немайнового права суб'єкт, право якого порушене, внаслідок чого йому було завдано шкоди, має право вимагати **відшкодування** такої **шкоди** або **компенсації**.

Рішення суду, спрямоване на захист немайнового права, обов'язково має бути виконане. В разі якщо особа, яка за рішенням суду має здійснити певні дії для усунення порушення, ухиляється від виконання судового рішення, на неї може бути накладено **штраф**. При цьому сплата штрафу не звільняє від обов'язку виконати рішення суду.

Специфіка юридичних фактів у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин повністю охоплюється загальними положеннями про підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав, обов'язків⁸¹.

§ 2. Особисті немайнові права фізичної особи

Особисті немайнові права фізичної особи – це суб'єктивні права, що покликані забезпечити існування людини як біосоціальної істоти та спрямовані на задоволення її фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних потреб. Вони поділяються на особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, та особисті немайнові права, що забезпечують її соціальне буття.

⁸¹ Додатково див.: Сліпченко С. О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 195–203; Сліпченко С. О. Правопорушення як юридичний факт у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин // Третій юридичний диспут з актуальних проблем приватного права, присвячений пам'яті Є. В. Васьковського : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2013 р.). Одеса : Астропринт, 2013. С. 88–91; Сліпченко С. О. Правозмінюючі юридичні факти в механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3 (66). С. 187–196; Сліпченко С. А. Юридическі факты в механизме правового регулювання личних неимущественных отношений. *Власть закона*. 2014. № 4 (20). С. 161–171; Сліпченко С. О. Закон як правопороджуючий юридичний факт у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин // Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 листоп. 2017 р.). Київ : Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 210–212.

2.1. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи

Право на життя – це юридично забезпечена міра можливої поведінки управомоченої особи стосовно свого життя, тобто біологічного існування. Зміст права на життя складається з правомочності на збереження життя та правомочності на розпорядження життям. Медичні, наукові та інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи. Стерилізація недієздатної фізичної особи за наявності медичних показань може бути проведена лише за згодою її опікуна, з додержанням вимог, установлених законом.

Право на охорону здоров'я – це юридично забезпечена міра можливої поведінки управомоченої особи щодо стану фізичного, психологічного благополуччя, відсутності хвороб і фізичних дефектів. Охорона здоров'я забезпечується системою діяльності державних та інших організацій, що передбачені Конституцією України.

Право на медичну допомогу – це юридично забезпечена можливість обирати медичний заклад, лікаря, методи медичної допомоги, відмови від лікування. Тільки в разі реальної загрози життю медична допомога надається без згоди фізичної особи, її батьків (усиновлювачів), опікунів.

Право на інформацію про стан свого здоров'я – це юридично забезпечена можливість отримання достовірної, повної інформації (у тому числі, ознайомлення з відповідними документами, що стосуються здоров'я) про стан свого здоров'я. У випадку якщо інформація про здоров'я може погіршити стан хворого або його батьків (усиновлювачів), опікунів, зашкодити процесу лікування, медичні працівники мають право надати неповну інформацію, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами.

Право на таємницю про стан здоров'я – це юридично забезпечена можливість дотримання таємниці про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз тощо. При цьому забороняється за місцем роботи або навчання вимагати від особи інформацію про діагноз або методи лікування, а особа, якій інформація про стан здоров'я стала відомою у зв'язку з виконанням нею своїх службових обов'язків, або з інших джерел, зобов'язана утримуватися від її розповсюдження.

Право фізичної особи, що перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, – це юридично забезпечена можливість допуску до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, нотаріуса, адвоката, священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище – це юридично забезпечена можливість користуватися здоровим і сприятливим для життя навколишнім середовищем, чистим повітрям, вживати чисту воду, перебувати у сприятливому середовищі на роботі, вдома, в побуті, на відпочинку, навчанні тощо. Це право містить також: право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, якість їжі та предметів побуту, право на збір такої інформації та її розповсюдження, право вимагати припинення діяльності, що призводить до знищення, пошкодження, забруднення навколишнього середовища.

Право на свободу – це юридично забезпечена можливість особи на свій розсуд здійснювати дії стосовно себе, розпоряджатися своїми вчинками, часом. Свобода включає в себе фізичну, економічну, політичну, особисту (духовну) свободу.

Забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу. Відповідно до вказаного права, ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше, як на підставах, передбачених чинним законодавством, а затриманий повинен негайно бути звільнений, якщо у встановлений законом термін йому не буде вручено вмотивоване судове рішення про обмеження (позбавлення) волі.

Право на особисту недоторканність – це юридично забезпечена можливість особи на захист від будь-якого посягання, що включає тілесну, психологічну, статеву недоторканність.

Тілесна недоторканність передбачає, що особі, без її згоди, забороняється завдавати тілесних ушкоджень, застосовувати тортури, катування, наносити удари, побої, в інший спосіб завдавати фізичного болю, вживати силу, крім випадків, що передбачені законодавством, заражати інфекціями, вводити в організм препарати, що викликають одурманювання, стерилізувати, штучно переривати вагітність, проводити медико-біологічні дослідження, силоміць брати донорську кров тощо.

Психічна недоторканність передбачає, що особа, без її згоди, не може бути піддана психічному впливу з боку інших суб'єктів, погрозам, шантажу тощо.

Статева недоторканність передбачає, що особа, яка досягла статевої зрілості, самостійно вирішує питання свого статевого життя, статевої корекції, а також передбачає захищеність особи, що не досягла статевої зрілості, від статевих посягань.

Право на сім'ю – це юридично забезпечена можливість особи створити та (або) жити в сім'ї, рівно як і поза її межами. Особа, що досягла шлюбного віку (чоловіки та жінки – 18 років), або яка не досягла шлюбного віку, але народила дитину, має право на створення власної сім'ї. Право на сім'ю охоплює правомочності: створити сім'ю, зокрема укладенням шлюбу; розірвати шлюб і припинити існування сім'ї; підтримувати чи не підтримувати зв'язки із членами сім'ї та родичами незалежно від місця свого перебування; вимагати поваги свого сімейного життя. Право на сім'ю вказує також на те, що ніхто не може бути насильно ізольований від сім'ї, позбавлений її, ніхто не має права втручатися в справи сім'ї, крім випадків, передбачених законом.

Право на опіку та піклування – це юридично забезпечена можливість малолітньої, неповнолітньої особи, або особи, що визнана судом недієздатною або обмежено дієздатною: проживати в сім'ї опікуна (піклувальника); на всебічний розвиток; виховання; освіти; повагу людської гідності; збереження права користування житлом, в якому вона проживала до встановлення опіки (піклування); захист від зловживань з боку опікуна (піклувальника) тощо. Опікуном (піклувальником) може бути повнолітня дієздатна особа, що дала на це згоду. У випадку постійного проживання підопічного в дитячому закладі, закладі охорони здоров'я, функції опікуна (піклувальника) покладаються на адміністрацію цих закладів.

Поряд з опікою (піклуванням) існує також патронат. **Патронат** – це передача органом опіки та піклування, на підставі угоди про патронат, дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ю іншої особи (в сім'ю патронного вихователя) до досягнення повноліття, за плату.

2.2. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи

Право на ім'я – це юридично забезпечена можливість особи мати ім'я, змінювати його, використовувати певне ім'я, дозволяти чи забороняти його використання іншими особами, вимагати, щоб до володільця даного права звертались по імені і не перекручували його. Право на ім'я може розумітися у двох значеннях. Перше – право отримати ім'я, що являє собою елемент правоздатності фізичної особи, а не суб'єктивне

право. Друге – право на отримане ім'я. Саме воно і є суб'єктивним правом. Очевидно, що з моменту об'єктивації імені виникає і суб'єктивне право на отримане ім'я⁸².

У широкому сенсі, ім'я включає в себе власне ім'я громадянина, його прізвище та по батькові, тобто складається з трьох частин. Це загальне правило, застосування якого залежить від національних традицій, до яких належить людина, та порядку визначення імені дитини.

Прізвище (родове ім'я) дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, то прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Ім'я (власне ім'я) дитини також визначається за згодою батьків. У разі народження дитини жінкою, що не перебуває у шлюбі, та за відсутності добровільного визнання батьківства ім'я дитини визначається матір'ю. Дитині може бути надано не більше, ніж два імені, якщо інше не впливає зі звичаїв національних меншин, до яких належать мати та (або) батько.

По-батькові (патріархальне ім'я) дитини визначається відповідно до імені батька. По батькові дитини, що народжена поза шлюбом і за відсутності встановленого батьківства, визначається за іменем особи, яку мати назвала батьком. Згідно з національними традиціями, Закон України «Про національні меншини в Україні» дозволяє громадянам, що не мають звичаю використовувати по-батькові, дати дитині ім'я, що складається тільки з власного імені та прізвища.

Спір між батьками щодо прізвища, імені та по батькові дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Якщо ж батьки дитини невідомі, то її родове, власне та патріархальне імена визначають органи опіки та піклування. При цьому кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім'я та по батькові (ст. 12 Закону України «Про національні меншини в Україні»).

Псевдонім – це вигадане ім'я, яке використовується людиною, у випадках, не заборонених законом, замість справжнього (прізвища, власного імені та по батькові)⁸³.

Право на зміну імені – це зміна одного мовного вираження (його частини) на інше, за допомогою якого персоніфікується фізична особа.

⁸² Додатково див.: Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи. *Юрист України*. 2012. № 1–2 (18–19). С. 41–45.

⁸³ Додатково див.: Сліпченко С. О. Ім'я фізичної особи та його місце в системі об'єктів цивільного права. *Форум права*. 2014. № 3. С. 352–355. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_59.pdf.

Фізична особа, що досягла 16 років, має право на власний розсуд, а особа, що досягла 14 років, – за згодою батьків або одного з них (з яким вона проживає), або піклувальника змінити свої прізвище, ім'я та по батькові. Прізвище, ім'я та по батькові можуть бути змінені в разі усиновлення дитини.

Фізична особа також може змінити прізвище при реєстрації, розірванні шлюбу або визнанні його недійсним. При цьому дозволяється прийняття тільки прізвища іншого з подружжя як спільного або приєднання до свого прізвища іншого з подружжя, а в разі розірвання шлюбу, – зміна тільки на дошлюбне прізвище.

Право на використання імені, залежно від способу здійснення цього права, можна умовно розділити на самостійне використання та використання імені іншими особами.

Самостійне використання імені полягає в можливості особи використовувати його у всіх сферах своєї діяльності, забороняти використання свого імені іншими суб'єктами, вимагати від інших осіб називати себе належним чином, приховувати своє ім'я, виступаючи в передбачених випадках анонімно або під псевдонімом, тощо.

Використання імені іншими особами, залежно від згоди носія цього права, поділяється на використання імені за згодою уповноваженої особи або за відсутності її.

Використання імені іншими особами *без згоди* носія цього права допускається: з метою висвітлення його діяльності або діяльності організації, в якій він працює (служить, навчається), що базується на відповідних документах (звітах, стенограмах, протоколах, аудіо-, відеозаписах, архівних матеріалах тощо.); у разі затримання його за підозрою або звинуваченням у скоєнні злочину, або в разі скоєння ним адміністративного правопорушення, в разі набрання законної сили звинувачувального вироку суду стосовно цього громадянина, або винесення постанови у справі про адміністративне порушення.

У всіх інших випадках використання імені іншими особами можливе лише *за згодою* носія цього права, яка є правочином⁸⁴.

⁸⁴ Додатково див.: Сліпченко С. О. Правочини у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (м. Харків, 7 чер. 2014 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. С. 67–69; Сліпченко С. О. Правочини, спрямовані на виникнення, зміну та припинення особистих немайнових прав // Сучасні проблеми цивільного права та процесу : матеріали круглого

Право на повагу до честі та гідності – це юридично забезпечена можливість особи вимагати від інших осіб, щоб оцінка її особистості, справ та вчинків спиралася на реальні обставини і не перекручувалася відомостями, що не відповідають дійсності.

Честь – це соціальна оцінка людини, її морально-етичних якостей, поведінки, діяльності. **Гідність** – це самооцінка (усвідомлення) людиною своїх якостей, здібностей, світогляду, соціального значення.

Право на недоторканність ділової репутації – це юридично забезпечена можливість особи вимагати від інших суб'єктів адекватної та своєчасної оцінки сукупності своїх якостей, із якими носій ділових якостей в очах контрагентів, клієнтів, споживачів, співпрацівників, шанувальників (для шоу-бізнесу), виборців (для виборних посад) персоналіфікується з-поміж інших суб'єктів сфери свого існування, та усувати будь-які неправомірні посягання.

Право на індивідуальність – це юридично забезпечена можливість фізичної особи як зберегти, так і змінити свою національну, культурну, релігійну, мовну самобутність, а також можливість вільного вибору форм та способів виявлення своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства⁸⁵.

Право на особисте життя – це юридично забезпечена свобода вибору своєї поведінки в індивідуальному житті (тобто такому, що не має публічного значення), що виключає будь-яке втручання з боку інших осіб за винятком випадків, прямо передбачених законом. Вказане право надає людині можливість відокремити своє особисте життя, самостійно вирішувати всі питання, що стосуються особистого життя, та забороняє втручання третіх осіб, крім випадків, що передбачені законом або узгоджені з особою⁸⁶.

Право на таємницю особистого життя – це юридично забезпечена свобода обрання людиною правового режиму для відомостей

столу, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 19 груд. 2014 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 15–18.

⁸⁵ Додатково див.: Сліпченко С. О. Індивідуальність фізичної особи як об'єкт особистих немайнових прав. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2010. № 929, спец. вип. С. 340–344.

⁸⁶ Додатково див.: Сліпченко С. О., Сисоєнко М. І. Захист права на особисте життя в інтернет просторі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2002. Вип. 20. С. 308–314; Сліпченко С. О., Доценко О. М. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2011. № 945, вип. 9. С. 131–136.

(інформації), що стосується різних аспектів (сторін) її особистої життєдіяльності, розголошення яких (передача) може завдати шкоди громадянину.

Відомості (інформацію) про приватне життя можуть містити інформацію про: інтимні сторони людини, її звички, схильності, стан здоров'я, фізичні та фізіологічні особливості, засоби особистого спілкування, вчинення юридично значущих дій, фінансові справи тощо.

При цьому свобода обрання правового режиму передбачає можливість носія права як розкрити інформацію, так і залишити її конфіденційною в цілому або в окремій її частині. В останньому випадку доступ сторонніх осіб до інформації, що становить таємницю особистого життя, можливий тільки в разі надання згоди уповноваженою особою. Без згоди уповноваженої особи доступ до таких відомостей можливий тільки в разі існування прямої вказівки закону, за умови дотримання підстав, умов та порядку її отримання, використання, розкриття. Наприклад: відомості про приватне життя фізичної особи можуть бути розкриті без її згоди іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджується рішенням суду⁸⁷.

Право на особисті папери – це збірне поняття. Воно включає в себе як немайнове право на їх зміст, так і речове право власності на носій цього змісту.

Перше означає можливість особи, якій вони належать та (або) особистого життя якої стосуються, дозволяти або забороняти ознайомлюватися з такими особистими паперами, використовувати їх, зокрема шляхом публікації, відтворювати або розповсюджувати відомості, які вони містять. У разі смерті таких осіб це право переходить до їх дітей, удови (удівця), а, якщо вони відсутні, – батьків, братів, сестер. Друге означає можливість володіння, користування, розпорядження особистими паперами (матеріальними носіями відомостей).

*До особистих паперів належать документи, щоденники, інші записи, архівні матеріали тощо*⁸⁸.

⁸⁷ Додатково див.: Сліпченко С. О., Доценко О. М. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2011. № 945, вип. 9. С. 131–136.

⁸⁸ Додатково див.: Сліпченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харків : ФОП Мичурина Н. А., 2011. С. 164–165, 196–199, 205–206.

У випадках, коли цінні папери були передані до фондів бібліотек або архівів, будь-хто має право на вільне ознайомлення з ними, за умови дотримання прав заінтересованих осіб.

Право на таємницю кореспонденції – це право на таємницю переписки, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Воно є спорідненим за змістом праву на особисті папери.

Порушення таємниці кореспонденції може бути дозволене судом у випадках, що встановлені законом з метою запобігання злочину або з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо в інший спосіб отримати інформацію неможливо.

Право на інформацію – це передбачена законом можливість вільно збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати інформацію. Під *інформацією* розуміються відомості про властивості об'єктів, обставин, явищ, переведені у знакову форму для їх подальшого повідомлення іншим особам.

Це право не розповсюджується на відомості, що становлять: таємницю особистого життя, за виключенням випадків, передбачених законом; державну таємницю; конфіденційну інформацію юридичної особи.

Суб'єкт, що розповсюджує інформацію, зобов'язаний сам впевнитися в її достовірності (відповідності дійсності). При цьому передбачається вірогідною інформація, яку розповсюджує посадова особа або службовець під час виконання ним своїх службових обов'язків, а також інформація, що міститься в офіційних джерелах (звіти, стенограми, повідомлення ЗМІ, засновниками яких є відповідні державні органи або органи місцевого самоврядування). Особа, що розповсюджує таку інформацію, не зобов'язана перевіряти її вірогідність і не несе відповідальності в разі її спростування.

Право на зображення можна умовно поділити на дві складові. Перша – це *право давати згоду або забороняти проведення фото-, кіно-, теле- та відеозйомок*. Друга – це *право давати згоду або забороняти використання свого зображення*, що відображене в художніх творах, тобто, фактично, право на використання носія із зображенням.

Право на проведення фото-, кіно-, теле-, відеозйомок – це юридично забезпечена можливість уповноваженої особи зафіксувати на матеріальному носії візуальний образ, зовнішній вигляд іншої особи. Така зйомка може проводитися лише за згоди суб'єкта, якого знімають. Без згоди зйомка припускається лише в разі, коли вона здійснюється відкри-

то на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах, інших заходах публічного характеру або у випадках, прямо встановлених законом.

Фізична особа, яка надала згоду на те, щоб бути знятою на фото-, кіно-, теле-, відеоплівку, може вимагати припинення публічного показу свого зображення в частині, що стосується її особистого життя.

Право особи, що зображена в художніх творах, – це право давати згоду або забороняти використання свого зображення⁸⁹ в художніх творах. Його можна здійснити як шляхом заборони, так і шляхом надання згоди⁹⁰ на публічний показ, демонстрацію, розповсюдження художніх творів з її зображенням. При цьому потрібна згода або особи, про зображення якої йдеться, або, у випадку її смерті, – її дітей, удови (вдівця), а якщо вони відсутні, – батьків, братів, сестер.

Якщо людина позувала автору за плату, то такий твір із зображенням може бути публічно продемонстрований, відтворений або розповсюджений без її згоди. Особа, що позувала авторові за плату, а після її смерті – її діти, удова (удівець), батьки, брати, сестри можуть вимагати припинення використання твору за умови відшкодування автору або іншій зацікавленій особі пов'язаних із цим збитків.

Фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, що на ній зображена, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб.

Право на місце проживання – це юридично забезпечені можливості фізичної особи вільно обирати собі місце проживання, зберігати за собою обране місце повсякденного життя та змінювати його, крім випадків, встановлених законом. Отже, уповноважена особа наділяється трьома правомочностями: обирати, зберігати, змінювати своє місце проживання.

Право на недоторканність житла – це юридично забезпечена можливість вільно, на власний розсуд сформулювати свій приватний простір та встановити ступінь його соціальної автономності. Формування житлового простору, наприклад, відбувається шляхом фізичного

⁸⁹ Додатково див.: Сліпченко С. О. Зображення як об'єкт цивільного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 114–121; Сліпченко С. А. Некоторые аспекты характеристики права на изображение физического лица // *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листоп. 2009 р.) : у 4 ч. Хмельницький : Вид-тво Хмельницьк. ун-ту управління та права, 2009. Ч. 3: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес. С. 322–323.

⁹⁰ Додатково див.: Сліпченко С. О. Надання згоди фізичною особою, що зображена на фотографії, як юридичний факт за ЦК України. *Право України*. 2008. № 3. С. 110–114.

виділення місця (місцевості), де буде розвиватися приватне і сімейне життя особи або побудова будівлі, створення (чи нестворення) в них певного комфорту (затишку, порядку) тощо. Встановлення ступеня соціальної автономності житла, наприклад, відбувається шляхом визначення меж: самотності (залишатися наодинці чи з кимось); інтимності (зберігати чи не зберігати тісні зв'язки між членами сім'ї, друзями, одновітцями, колегами тощо); анонімності, тобто залишати абсолютно закритим своє існування (як, де, з ким та коли) у житлі, розкрити його частково або повністю, розкрити всьому соціальному середовищу чи лише певній частині; дистанціювання (зупинити, призупинити комунікації з оточуючими та з ким саме)⁹¹.

При встановленні загальної заборони на незаконне втручання у здійснення права на недоторканність житла передбачається і можливість законного втручання. За загальним правилом, таке втручання відбувається лише за вмотивованим рішенням суду.

Право на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості – це юридично забезпечена можливість вільного вибору сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості.

При цьому відсутність цензури в процесі творчості та результатів творчої діяльності є найважливішою гарантією здійснення даного права.

Право на вибір роду занять – це юридично забезпечена можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати для себе будь-який вид правомірної діяльності, спрямованої на задоволення потреб. Незважаючи на доволі широку свободу наданого вибору при здійсненні фізичною особою права на вибір роду занять, така свобода має свої межі. Особі може бути заборонено виконувати певну роботу або обіймати певні посади у випадках і в порядку, встановлених законом. Забороняється використання і примусової праці. Разом із тим не вважаються примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, робота чи служба, яка виконується особою за вибором чи іншими рішеннями суду, а також робота чи служба відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

⁹¹ Додатково див.: Сліпченко С. О. Визначення об'єкта у праві на недоторканність житла // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 берез. 2012 р.) / редкол.: В. І. Борисова (відп. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 76–79.

Право на свободу пересування – це юридично забезпечена можливість вільно, на власний розсуд переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом, а також вільно виїхати за межі України і безперешкодно повернутись до неї.

Можливістю вільного пересування по території України наділена фізична особа, яка досягла 14 років. Фізична особа, яка не досягла 14 років, має право пересуватися по території України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. Крім цього, право на вільне пересування по території України може бути додатково обмежене за географічними ознаками (наприклад, обмеження пересування через прикордонну смугу, по території військових об'єктів, приватних ділянок) чи за суб'єктивним складом (наприклад, обмеження пересування осіб, до яких відповідно до процесуального законодавства застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі, осіб, які за вироком суду відбувають покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі).

Право на свободу об'єднань передбачає можливість фізичних осіб за власною ініціативою об'єднатися в політичні партії та громадські організації.

Законом, статутом об'єднання громадян можуть бути встановлені вимоги, відповідно до яких особа може бути засновником цього об'єднання чи її членом.

Належність чи належність фізичної особи до політичної партії не може бути підставою для обмеження її прав, надання пільг або переваг.

Право на мирні зібрання передбачає можливість вільно збиратись на мирні зібрання, конференції, засідання, фестивалі тощо.

Обмеження реалізації права на мирні зібрання можуть установлюватись лише судом і тільки відповідно до закону.

§ 3. Особисті немайнові права юридичної особи

Особисті немайнові права юридичної особи – це суб'єктивні права, що покликані забезпечити соціальне буття організації (товариства, установи) як правової фікції. Відповідно до обсягу своєї правоздатності юридична особа може мати такі ж особисті немайнові цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Наприклад: юридичній особі не можуть належати право на донорство, на сім'ю, на батьківство

(материнство) тощо. До прав, які здатна мати юридична особа, можуть бути віднесені: право на існування, право на найменування, право на недоторканність її ділової репутації, право на індивідуальність, право на автономію, право на місцезнаходження та його недоторканність, право на вибір роду занять, право на таємницю кореспонденції, право на особисті папери, право на інформацію, у тому числі. право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного, якщо на юридичну особу покладено функції опікуна або піклувальника (органи опіки або піклування, дитячі установи, навчальні заклади, заклади та установи охорони здоров'я, заклади соціального захисту населення), право на свободу об'єднання в організації.

Право на існування передбачає можливість припинення юридичної особи лише у випадках і порядку, передбачених законом, і забезпечує неможливість свавільного її припинення. Воно, з урахуванням природи суб'єкта, є аналогом права на життя для фізичної особи.

Право на найменування – це юридично забезпечена можливість вимагати виправлень у разі спотворення найменування юридичної особи, змінювати його, використовувати в усіх сферах своєї діяльності, а також давати згоду на його використання іншим особам, якщо законом або установчими документами не передбачено інше. *Фірмове найменування* юридичної особи, як різновид найменування, може використовуватися з комерційною метою.

Право на недоторканність ділової репутації – це юридично забезпечена можливість особи вимагати від інших суб'єктів адекватної та своєчасної оцінки сукупності якостей, з якими носій ділових якостей в очах контрагентів, клієнтів, споживачів, співпрацівників, шанувальників (для шоу-бізнесу), виборців (для виборних посад) персоніфікується зпоміж інших суб'єктів сфери свого існування, та усувати будь-які неправомірні посягання.

Право на індивідуальність (самобутність) – це забезпечена нормами цивільного права можливість юридичної особи зберігати, вільно обирати форми та способи прояву своєї оригінальності, своєрідності, особливості, нестандартності, якщо такі форми і способи не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Наприклад, можуть створюватися і діяти літературні кафе, релігійні організації, громадські організації, що об'єднують людей за національною ознакою, організації громадського харчування, які спеціалізуються на тій чи іншій національній кухні, обладнуються інтер'єром у національному стилі тощо.

Індивідуальність юридичних осіб публічного права може проявлятися в зовнішньому вигляді її представників. Наприклад: використання співробітниками (службовцями, робітниками) певного форменого одягу під час виконання службових обов'язків, правила його носіння вказує на оригінальність (індивідуальність) юридичної особи, а не самих співробітників (службовців, робітників). Індивідуальність юридичної особи може проявлятися не тільки у форменому одязі, зачісках її співробітників (службовців, робітників), а пов'язуватися й з іншими належностями. Наприклад, зображення центрального корпусу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Червоного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка часто використовуються для візуалізації індивідуального образу відповідних ЗВО, а будинок Верховної Ради – для візуалізації самої Верховної Ради України.

Право на автономію – це забезпечені державою можливості самостійно визначати автономний перебіг процесів, подій, явищ, дій особи, перебіг, вільний від вторгнення з боку третіх осіб. Така сукупність фактів, якщо вона не має публічного характеру, може бути прирівняна до особистого життя людини, з урахуванням природних особливостей останньої. Право на автономію включає в себе і можливість самостійно робити вибір при здійсненні внутрішньої діяльності, де внутрішня діяльність – це взаємодія між окремими підрозділами організації та встановлення порядку (режиму), при якому будь-який інший суб'єкт не може втручатися в цю діяльність, якщо немає прямо вираженої волі або мовчазної згоди даного суб'єкта.

Право на місцезнаходження та його недоторканність – це закріплені за юридичною особою можливості в установленому порядку обирати своє місцезнаходження, змінювати його та визначення випадків, підстав і порядку проникнення у володіння юридичної особи без її згоди. По суті, право на місцезнаходження та його недоторканність є аналогом прав на місце проживання та недоторканність житла для фізичної особи.

Право на вибір роду занять – це право юридичної особи на свій розсуд, з урахуванням мети створення, досвіду і можливостей обирати і змінювати рід занять або вид діяльності та визначення меж такого розсуду. Воно також передбачає і можливість у будь-який момент відмовитися від будь-яких занять або здійснення будь-якої діяльності.

У випадках, встановлених законом, свобода вибору роду занять та виду діяльності може бути обмежена. Для вчинення певних видів

діяльності законодавством може бути передбачено отримання спеціального дозволу (ліцензії), наприклад банківська, страхова діяльність.

Право на таємницю кореспонденції – це юридично забезпечена можливість зберігати в таємниці не тільки зміст листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції, а й сам факт їх існування та адресата і адресанта. Тобто листи, телеграми та інші види кореспонденції можуть використовуватися, зокрема, шляхом опублікування, лише за згодою особи, яка направила їх, та адресата. У разі припинення юридичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата використання кореспонденції, зокрема шляхом її опублікування, можливе лише за згодою їх правонаступників. Порушення таємниці кореспонденції може бути дозволено судом у випадках, встановлених законом.

Право на особисті папери – це юридично забезпечена можливість усно або у письмовій формі розпорядитися своїми особистими паперами (документами, фотографіями, іншими записами, особистими архівними матеріалами тощо), у тому числі і на випадок свого припинення.

Право на інформацію – це передбачена законом можливість юридичної особи вільно збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати інформацію. Воно не розповсюджується на відомості, що становлять: таємницю особистого життя, за виключенням випадків, передбачених законом; державну таємницю; конфіденційну інформацію юридичної особи. Право на інформацію юридичної особи є аналогічним за своїм функціональним призначенням і за змістом із правом фізичної особи на інформацію.

Право на свободу об'єднання – це юридично забезпечена можливість утворювати з іншими учасниками цивільних відносин об'єднання, для досягнення політичних, соціальних, економічних, творчих, організаційних, релігійних, спортивних та інших цілей. Підприємницькі юридичні особи також можуть об'єднуватися в асоціації, корпорації, консорціями, концерни тощо.

Юрій Іванович Чалий

Глава 16. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО РЕЧОВЕ ПРАВО

Основне значення цієї глави посібника полягає в розкритті сутнісних ознак, притаманних усім видам речових правовідносин. Засвоєння даного навчального матеріалу в подальшому відкриває можливість розпізнавати речові відносини у сфері соціального спілкування та застосовувати до них адекватний режим правового регулювання.

§ 1. Поняття речового права

Загальна характеристика правового режиму регулювання відносин, що виникають із приводу речей, вимагає опису системи нормативно-правових актів, де розташовані норми речового права (умовно позначимо цю систему актів «**речове законодавство**»), та особливостей **речових правовідносин**.

З огляду на логічну пов'язаність категорій «речове право» в *об'єктивному сенсі* та «речове законодавство», вони мають бути розглянуті в послідовному взаємозв'язку. З тих же міркувань взаємопов'язано будуть розглядатися нижче й особливості *речових правовідносин* і *речового права в суб'єктивному значенні*.

В *об'єктивному* значенні термін «речове право» розкривається як *система цивільно-правових норм (правил поведінки)*, що впорядковують суспільні відносини з приводу речей. Тобто йдеться про вимоги законодавства України, що ставляться до певної поведінки суб'єктів цивільного права. Згідно з цим регулюють цивільно-правові норми поведінку суб'єктів щодо володіння, користування, розпорядження *своєю річчю (а)* чи, навпаки, *чужою річчю (б)*, вони розподіляються відповідно на дві групи цивільно-правових інститутів: *а) право власності* (ст. 306–394 ЦК); *б) речові права на чуже майно* або, як їх ще називають, *обмежені речові права* (ст.ст. 395–417 ЦК).

Слід застерегти, що вищенаведеними посиланнями на ЦК не обмежується демонстрація інститутів речового права, оскільки правила щодо регулювання відносин, які виникають з приводу речей, можна знайти також в інших положеннях ЦК (див., зокрема, ст. ст. 572–597 ЦК) та в багатьох інших нормативно-правових актах: у Конституції України, Земельному кодексі України, Кодексі торговельного мореплавства України, законах України «Про заставу», «Про іпотеку» тощо. Але *головну системоутворюючу роль у формуванні норм речового права відіграє все ж ЦК*, після чого такі правила зазнають свої деталізації в інших законах і підзаконних нормативно-правових актах.

Слововживання категорії **«речове законодавство»** викликане необхідністю вказівки на *офіційні джерела інформації (нормативно-правові акти)*, де зосереджуються норми речового права (див. вищезгадані та інші. нормативно-правові акти). Нормативно-правові акти є формою зовнішнього вираження (способом формального закріплення) будь-яких правових норм, у тому числі й тих, що регулюють відносини з приводу речей. Але саме для випадку впорядкування речових відносин законодавство відіграє особливу роль, про що йтиметься нижче.

Особливості **речових правовідносин** краще виявляються при порівнянні їх з іншими цивільними правовідносинами. Для порівняння можуть бути обрані зобов'язальні правовідносини, оскільки вони переважно також є майновими правовідносинами. Критеріями співвідношувального аналізу виступатимуть: *нормативні джерела встановлення видів правовідносин і їх змісту (1); підстави виникнення правовідносин (2); об'єкти правовідносин (3); зміст правовідносин (4); характер взаємозв'язку правомочного та зобов'язаного учасників правовідносин (5); функція правовідносин (6); характер зв'язку суб'єктів та об'єктів правовідносин (7).*

1. За нормативними джерелами, що встановлюють види правовідносин і визначають їх зміст. Види речових правовідносин та їх зміст визначається лише нормативно-правовими актами рівня «закон». Дана обставина, поміж інших особливостей, досить відчутно відрізняє правові режими регулювання речових і зобов'язальних відносин, оскільки *види зобов'язальних правовідносин та їх зміст можуть визначатися не тільки законодавством, але й договорами, укладеними суб'єктами цивільно-правових відносин.*

2. За підставами виникнення. Підставами виникнення речових правовідносин можуть бути ті ж юридичні факти, що і виникнення зобов'язальних правовідносин. Але існують і такі підстави (юридичні факти), котрі будуть властиві кожному порівнюваному виду правовідносин окремо. Наприклад, протиправні дії, зокрема створення загрози життю, здоров'ю фізичної особи або майну юридичної особи, завдання майнової або немайнової (моральної) шкоди особам, тягнуть за собою виникнення недоговорних зобов'язань, тоді як речові правовідносини не можуть породжуватися протиправною поведінкою осіб. І навпаки, такий різновид речових правовідносин, як право власності, може встановлюватися юридичними фактами, властивими тільки йому: *виготовлення (створення) речі; сплин строку давнісного володіння (набувальної давності); конфіскація (реквізиція) майна державою* тощо.

3. За способом задоволення інтересу правомочної особи. У речових правовідносинах для досягнення правомочним учасником певного інтересу щодо своєї чи чужої речі не вимагається активна поведінка інших осіб. Правомочний учасник безпосередньо сам своїми діями (тобто без участі інших учасників) здійснює вплив на річ.

На відміну від речових правовідносин, у зобов'язальних правовідносинах інтерес правомочної сторони (кредитора) досягається, перш за все, через зобов'язану поведінку зобов'язаної сторони (боржника).

4. За змістом правовідносин. Змістом будь-яких правовідносин є відповідні суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників таких правовідносин⁹².

Види суб'єктивних прав і суб'єктивних обов'язків учасників речових правовідносин встановлюються, як зазначалося вище, винятково приписами законодавства. Так, якщо звернутись до прикладу з правовідносинами власності, то правомочності власника (володіння, користування, розпорядження) не можуть бути ані розширені, ані звужені домовленістю власника з іншими суб'єктами, оскільки вищезгадані правові можливості встановлюються в законодавстві імперативно (ст. 317 ЦК).

Те ж саме слід сказати й про обов'язки невластників. Межі зобов'язаної поведінки невластників жорстко кореспондуються визначеним у законодавстві правомочностям власника, а тому вони принципово не можуть бути звужені або розширені волею учасників відносин власності на підставі укладеного договору чи іншого правочину. Це пов'язано з характеристикою речових правовідносин як абсолютних правовідносин, а також з їх функцією (див. нижче).

У зобов'язальних правовідносинах суб'єктивні права та обов'язки сторін, навпаки, можуть зазнати своєї модифікації на підставі домовленості самих сторін, тому що законодавчі приписи зобов'язального права з цього приводу є переважно диспозитивними. Таке становище пояснюється наступним. Зобов'язальні правовідносини є динамічними, тобто тими, що юридично оформлюють майновий обіг. Функція тих чи інших юридичних форм зобов'язальних правовідносин – це перенесення суб'єктивних прав та обов'язків від одного учасника даних відносин до іншого. Майновий обіг як сфера соціальної реальності постійно зазнає змін через розвиток видів економічного спілкування. А коли це так, то

⁹² Щодо поняття суб'єктивного права та обов'язку більш детально див. § 1. «Загальне поняття цивільних правовідносин» глави 3 посібника.

жорстке встановлення в законодавстві різновидів юридичних форм майнового обігу не відповідало б їх соціально-економічному підґрунтю.

Сутність речових суб'єктивних прав (**«речове право» в суб'єктивному значенні**) виявляється в тому, що вони закріплюють тільки межі власної поведінки носіїв такого права. Це, так би мовити, «права на свою поведінку». Правомочний учасник речового правовідношення в межах вимог цивільного законодавства лише за своїм розсудом визначає обсяг, способи та порядок володіння, користування чи розпорядження певною річчю. Для здійснення цих можливостей не вимагається чия б то не була активна зобов'язана поведінка. Достатньо того, що всі інші суб'єкти, хто не має прав на дану річ, будуть утримуватися від дій, які б перешкождали правомочному учасникові самореалізуватись у своїх можливостях. З цього випливає, що сутність обов'язків зобов'язаних суб'єктів у речових правовідносинах полягає в пасивній поведінці, тобто в нездійсненні дій, що могли б створювати перешкоди для правомочного суб'єкта в реалізації своїх можливостей.

Суб'єктивні права кредитора в зобов'язальних правовідносинах є «правами на чужу поведінку». Невипадково такі права називають ще «правами вимоги», адже інтерес кредиторів у зобов'язальних правовідносинах досягається, як уже відзначалося, через здійснення активної (що зустрічається частіше) або ж пасивної (таке трапляється далеко рідше) поведінки боржника. Таким чином, кожному праву вимоги кредитора в зобов'язальному правовідношенні кореспондується відповідний обов'язок боржника, що принципово відрізняє структуру змісту порівнюваних правовідносин.

5. За характером взаємозв'язку правомочного та зобов'язаного учасників речові правовідносини є *абсолютними*, на відміну від зобов'язальних, котрі є *відносними*.

Абсолютність речових правовідносин виражається у тому, що правомочний учасник може вимагати від будь-кого, хто не має речових прав на дану річ, утримуватись від дій, які б перешкождали йому здійснювати право на таку річ. У разі здійснення правопорушення, тобто невиконання зобов'язаним учасником обов'язку утримуватися від посягання на чужу річ, правомочний учасник набуває право застосування до правопорушника засобів юридичного захисту.

Абсолютність речових правовідносин, таким чином, пояснюється широким розповсюдженням правового обов'язку щодо нездійснення юридично небажаних дій на невизначене коло зобов'язаних учасників. Будь-хто, хто є юридично чужим до речі, що належить

правомочному учасникові, буде охоплений обов'язком про невтручання у сферу правоволодіння правомочного учасника речових правовідносин. З огляду на таку методологію юридичного впорядкування речових відносин, суб'єктивні права та обов'язки учасників речових правовідносин закріплюються в законодавстві імперативно⁹³.

Зобов'язальні правовідносини завжди характеризуються конкретною визначеністю не тільки правомочних учасників (кредиторів), але й зобов'язаних учасників (боржників). Такі правовідносини завжди виникають між чітко визначеною кількістю учасників. Найчастіше цей правовий зв'язок виникає між одним кредитором та одним боржником. Але навіть тоді, коли зобов'язальне правовідношення визначатиметься множинністю суб'єктного складу (з боку кредитора та/або боржника буде більше, ніж один учасник), все одно кількість таких суб'єктів буде чітко визначеною. Саме ця особливість зобов'язальних правовідносин надає їм характеристики *відносності*.

6. За юридичною функцією речові правовідносини є *статичними*, оскільки їх юридико-технічна побудова не розрахована на передання (динаміку, рух) суб'єктивних прав та (або) обов'язків від особи до особи. *Речові правовідносини покликані забезпечити стабільний правовий режим для правомочного учасника щодо здійснення належних йому юридичних можливостей*. Наприклад: у правовідносинах власності подібними можливостями виступають правоміччя власника щодо володіння, користування та розпорядження своєю річчю з одночасним усуненням від цих же можливостей всіх інших, хто не є співвласником по відношенню до даної речі. Це дозволяє юридично закріпити присвоєння речі власником *на невизначений час*.

На відміну від речових, *зобов'язальні правовідносини спрямовані на рух прав та (або) обов'язків від осіб до осіб, що функціонально визначає їх як динамічні правові відносини*, про що вже говорилося вище. Функція зобов'язальних правовідносин вичерпується фактом повного виконання боржником (боржниками) своїх обов'язків. Тож, *зобов'язальні правовідносини завжди є менш тривалими*, ніж речові правовідносини.

⁹³ Додатково див.: Сліпченко С. О. Деякі питання характеристики абсолютного права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4 (55). С. 348–354; Сліпченко С. О. Обов'язок в абсолютних немайнових правовідносинах. *Право і Безпека*. 2011. № 5 (42). С. 228–230; Сліпченко С. О. Огляд теоретичних підходів до розуміння абсолютного права. *Право та інноваційне суспільство*. 2014. Вип. 2 (3). URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/Slipchenko.pdf>.

§ 2. Види речових правовідносин

• *Залежно від юридичної належності речі, на яку розповсюджуються суб'єктивні права правомочного суб'єкта, речові правовідносини можна поділити на ті, де суб'єктивні права виникають відносно своєї речі (право власності), та ті, де суб'єктивні права виникають на чужу річ (обмежені речові права або, як вони йменуються у ЦК, – речові права на чуже майно). До останніх належать: право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Окрім названих прав правами на чужу річ також є право застави (ст. 572 ЦК) та право притримання (ст. 594 ЦК).*

Право власності являє собою вид речових правовідносин, де правомочний суб'єкт (власник) за своєю волею та незалежно від волі інших осіб здійснює правомочності з володіння, користування та розпорядження своєю річчю, а всі інші суб'єкти (невласники) мають обов'язок не створювати перешкод у здійсненні власником своїх правомочностей. Право власності є найбільш повним речовим правом, тому що надає юридичну можливість власнику здійснити будь-які дії стосовно свого майна.

Загальною характеристикою обмежених речових прав (прав на чуже майно) є те, що вони встановлюються на річ, котра вже присвоєна власником, тобто належить останньому на підставі права власності. Будь-яке право на чужу річ за своїм змістом порівняно із правом власності буде вужчим, не таким повним, як право власності (звідси їх назва «обмежені речові права»). Наприклад: право сервітуту надає правомочній особі право володіти та користуватися річчю власника для задоволення своїх певних потреб.

Різновидом сервітутних правовідносин є право земельного сервітуту, відповідно до якого в правомочного суб'єкта є, наприклад, право проходу через чужу (сусідню) земельну ділянку. Порівняно із власником земельної ділянки в правомочного суб'єкта із сервітуту вужчі юридичні можливості: він може володіти та користуватися земельною ділянкою тільки певним чином, установленим призначенням сервітуту (право проходу). В інших цілях володіння та користування неможливе. Неможливе також і юридичне розпорядження предметом сервітуту. Власник же земельної ділянки може володіти, користуватись та розпоряджатись нею так, як йому заманеться, аби це не суперечило вимогам законодавства і моральним засадам суспільства та не порушувало суб'єктивні права та законні інтереси інших осіб.

Таким чином, ще однією загальною ознакою прав на чуже майно є їх похідний характер: усі вони виникають за умови встановлення на певну річ права власності іншої особи (тобто власника). Тому ці права існують як юридичні обтяження права власності, що дозволяє задовольнити стосовно певної речі не тільки інтереси власника, а й інтереси інших осіб.

§ 3. Захист речових прав

Під захистом речових прав розуміють юридичні заходи протидії, що застосовуються правомочним суб'єктом до правопорушника у зв'язку зі здійсненням останнім протиправної поведінки, тобто поведінки, спрямованої на порушення суб'єктивного речового права.

Отже, однією з головних підстав застосування до правопорушника заходів захисту є здійснення ним протиправної поведінки. Але норми ЦК (ч. 2 ст. 386) надають можливість правомочному суб'єктові діяти з упередженням: за наявності підстав передбачати можливість порушення свого речового права звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення іншими суб'єктами дій, які можуть порушити право правомочного суб'єкта, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

За юридичною формою захист речових прав поділяють на неюрисдикційний (самозахист) та юрисдикційний. Самозахист являє собою застосування особою засобів протидії фактичного порядку без звернення до юрисдикційних органів. Такі засоби протидії не повинні бути заборонені законом та не мають суперечити моральним засадам суспільства. Способи самозахисту обираються правомочним суб'єктом самостійно чи визначаються договором (за договором способи самозахисту будуть встановлюватись у випадках володіння та користування річчю власника: за договором оренди; за договором про встановлення сервітуту, емфітевзису, суперфіцію та застави). Закон встановлює правило про відповідність способів самозахисту змісту права, що порушується, характеру дій, якими воно порушується, та наслідкам, що спричинені цим порушенням. До різновидів самозахисту належать засоби протидії, що застосовуються особою у стані необхідної оборони, засоби, що застосовуються у стані крайньої необхідності.

Юрисдикційний захист речових прав пов'язаний зі зверненням особи, права якої порушені, до суду (як спеціального юрисдикційного органу, покликаного захищати права) чи до інших державних органів. Найпоширенішим видом захисту є захист через звернення до суду (ст. 16 ЦК).

Способи захисту речових прав залежать від характеру правопорушення. Відповідно до ст. 16 ЦК речові права можуть захищатись шляхом: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусового виконання обов'язку; зміни правовідношення чи його припинення; відшкодування збитків; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Переважна більшість способів захисту реалізується через звернення до суду, який може захистити те чи інше речове право іншим способом, тобто не передбаченим законом або договором. Таким чином, перелік способів захисту речових прав, наведений у статті 16 ЦК, не має завершеного характеру.

Лариса Василівна Красицька

Глава 17. ПОНЯТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Відносини власності є невід’ємним елементом системи суспільних відносин, які відображають розподіл матеріальних благ між членами суспільства.

Право власності як юридична категорія використовується в конституційному, цивільному, сімейному, екологічному, земельному та інших галузях права. Воно є міжгалузевим інститутом права. Право власності в цивільному праві розглядають у двох значеннях: 1) право власності в об’єктивному значенні як інститут цивільного права – сукупність правових норм, які регулюють цивільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном; 2) право власності в суб’єктивному значенні як суб’єктивне право особи. Право власності є одним із видів речових прав, що характеризує статику майнових відносин, належність речей та являє собою один із центральних інститутів цивільного права, категорію цивільного обороту, без якої неможливе функціонування економіки будь-якої країни.

§ 1. Поняття права власності та його зміст

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право власності в такому розумінні є суб’єктивним цивільним правом особи, що має абсолютний характер. Абсолютний характер права власності означає, що власнику як управомоченій особі протистоїть невизначене коло зобов’язаних осіб утримуватися від порушення права власності.

Зміст права власності становлять такі правомочності власника, як *право володіння, право користування та право розпорядження своїм майном.*

Право володіння – це передбачена законом можливість особи фактично володіти майном, «тримати» його в себе, панувати над річчю. Володіння власника своїм майном завжди є законним (титульним). Причому у випадках, коли право володіння майном виникає в іншій особі за договором із власником майна, наприклад за договором зберігання, і майном фактично володіє зберігач, право володіння як правомочність власника залишається складовою суб’єктивного права власності.

Право користування – це передбачена законом можливість вилучити з речі її корисні властивості для задоволення своїх потреб або

потреб інших осіб. Наприклад, будучи власником житла, особа використовує властивості житла саме для проживання в ньому. За договором із власником майна право користування майном власника може виникнути і в інших осіб, наприклад у наймача за договором найму майна.

Право розпорядження – це передбачена законом можливість визначати фактичну та юридичну долю речі. Так, власник майна може відмовитися від права власності, знищити річ, вчинити її відчуження, переробку тощо.

На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

§ 2. Право власності Українського народу. Право державної власності. Право комунальної власності. Право приватної власності

Право власності Українського народу – це право Українського народу володіти, користуватися і розпоряджатися об'єктами, визначеними Конституцією України та законом, і здійснювати свої повноваження через органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Об'єктами права власності Українського народу є: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Суб'єктом права власності Українського народу є Український народ. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Право державної власності – це право держави Україна володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном.

Об'єктами права державної власності є: майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління; майно, яке передане державним комерційним підприємствам, установам та організаціям; майно, яке передане державним господарським об'єднанням; корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій; державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; державне майно, передане в оренду, лізинг; державне майно, передане та/або створене (збудоване) на підставі договору, укладеного в рамках

державно-приватного партнерства (у тому числі концесійного договору); державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій; державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук; безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду; державне майно, надане суб'єкту господарювання на праві господарського відання відповідно до законодавства.

Суб'єктом права державної власності є держава Україна. Від імені та в інтересах держави Україна управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами. Такими можуть бути: Кабінет Міністрів України, міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи, Фонд державного майна України тощо.

Право комунальної власності – це право територіальної громади володіти, користуватися і розпоряджатися майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

Об'єктами права комунальної власності є: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Суб'єктом права комунальної власності є територіальна громада. *Територіальна громада* – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

Право приватної власності – це право фізичної та юридичної особи володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном за своєю волею в межах і в порядку, встановлених законом.

Об'єктами права приватної власності може бути будь-яке майно, що задовольняє потреби фізичних або юридичних осіб, за винятком тих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Наприклад, вибухові речовини й засоби вибуху, всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали та обладнання для його виробництва, бойові отруйні речовини, наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікарські засоби (за винятком отримуваних громадянами за

призначенням лікаря) тощо. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи. Наприклад, в ч. 2 ст. 130 Земельного кодексу України зазначається, що загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина України не може перевищувати десяти тисяч гектарів.

Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.

§ 3. Підстави набуття права власності

Підстави набуття права власності – це юридичні факти, з якими закон пов'язує виникнення права власності у особи. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені судом.

• *Залежно від того, набуття права власності відбувається в результаті правонаступництва чи ні, всі підстави поділяються на первинні та похідні.*

Первинні підстави набуття права власності – це юридичні факти, за яких право власності у особи виникає вперше або незалежно від волі і права попереднього власника.

До таких належать:

а) набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва. Особа, яка виготовила або створила нову річ, набуває на неї право власності, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

До завершення будівництва (створення майна) особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва (створення майна). У разі необхідності особа, зазначена вище, може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва після проведення державної реєстрації права власності на нього відповідно до закону;

б) набуття права власності на самочинно збудоване нерухоме майно. Житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо вони збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи

чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил.

За загальним правилом, особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього.

Водночас із цього правила є два виключення:

– право власності на самочинно збудоване нерухоме майно може бути за рішенням суду визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно;

– на вимогу власника (користувача) земельної ділянки суд може визнати за ним право власності на нерухоме майно, яке самочинно збудоване на ній, якщо це не порушує права інших осіб. У випадку, коли суд визнає власника (користувача) земельної ділянки власником самочинно збудованого нерухомого майна, особа, яка здійснила самочинне будівництво, має право на відшкодування витрат на будівництво.

Звернення до суду з позовом про визнання права власності на самочинне будівництво можливе за умови, що власник (користувач) земельної ділянки звертався до компетентного державного органу про прийняття за будови до експлуатації і цей орган відмовив у такому прийнятті.

Якщо власник (користувач) земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на нерухоме майно за особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво на його земельній ділянці, або якщо це порушує права інших осіб, майно підлягає знесенню особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, або за її рахунок;

в) переробка речі (специфікація). Це використання однієї речі або речей як матеріалу для створення нової речі.

Особа, яка самочинно переробила чужу річ, не набуває право власності на нову річ і зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу його вартість. Право власності на рухому річ, створену шляхом переробки, набувається власником матеріалу за його бажанням, якщо інше не встановлено договором або законом, але він зобов'язаний відшкодувати вартість переробки особі, яка її здійснила, якщо інше не встановлено договором.

І лише якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку. У цьому разі особа, яка

здійснила переробку, зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу моральну шкоду;

г) привласнення загальнодоступних дарів природи. Особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки;

г) набуття права власності на безхазяйну нерухому річ. Безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий.

Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації. Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність;

д) набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився. Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває право власності на цю річ з моменту заволодіння нею;

е) знахідка. Особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути знайдену річ цій особі. Особа, яка знайшла загублену річ у приміщенні або транспортному засобі, зобов'язана передати її особі, яка представляє володільця цього приміщення чи транспортного засобу. Особа, якій передана знахідка, набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ.

Якщо особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, або місце її перебування невідомі, особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана заявити про знахідку Національній поліції або органів місцевого самоврядування.

Особа, яка знайшла загублену річ (особа, яка представляє володільця приміщення чи транспортного засобу, в яких була річ знайдена), набуває право власності на неї після спливу шести місяців з моменту заявлення про знахідку Національній поліції або органів місцевого самоврядування, якщо у цей період:

1) не буде встановлено власника або іншу особу, яка має право вимагати повернення загубленої речі;

2) власник або інша особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, не заявить про своє право на річ особі, яка її знайшла, Національній поліції або органів місцевого самоврядування.

Якщо особа, яка знайшла загублену річ, подасть органам місцевого самоврядування письмову заяву про відмову від набуття права власності на неї, ця річ переходить у власність територіальної громади.

Зазначені вище положення не поширюються на знайдені транспортні засоби;

є) набуття права власності на бездоглядну домашню тварину.

Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це органам місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.

Якщо протягом шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців – щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на ці тварини переходить до особи, у якої вони були на утриманні та в користуванні. У разі відмови особи, у якої бездоглядна домашня тварина була на утриманні та в користуванні, від набуття права власності на неї ця тварина переходить у власність територіальної громади, на території якої її було виявлено;

ж) набуття права власності на скарб. Скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності.

Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього.

У разі виявлення скарбу, прихованого у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього.

У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна.

У разі виявлення скарбу, що становить культурну цінність відповідно до закону, право власності на нього набуває держава. Особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави винагороди у розмірі до двадцяти відсотків від його вартості на момент виявлення,

якщо вона негайно повідомила Національній поліції або органів місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування. Якщо скарб, що становить культурну цінність, був виявлений у майні, що належить іншій особі, ця особа, а також особа, яка виявила скарб, мають право на винагороду у розмірі до десяти відсотків від вартості скарбу кожна.

Зазначені вище положення не поширюються на осіб, які виявили скарб під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до їхніх трудових або договірних обов'язків;

з) набуття права власності за набувальною давністю⁹⁴. Ця підстава передбачає два види заволодіння чужою річчю – *недоговірне* (безтитульне) та *договірне* (титульне).

Недоговірне (безтитульне) заволодіння. Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено ЦК.

Отже, загальними умовами виникнення права власності за набувальною давністю при недоговірному заволодінні чужим майном є: добросовісність заволодіння, відкритість та безперервність володіння чужим майном упродовж встановленого законом строку.

Добросовісність передбачає ставлення самої особи до процесу заволодіння річчю. Заволодіння буде вважатися добросовісним, якщо особа не знала і не могла знати, що набуває річ без достатньої підстави. Наприклад: особа вважала, що набуває річ за згодою власника або що власник відмовився від права власності на річ, або що річ безхазяйна тощо. При цьому з позиції добросовісності оцінюється тільки акт заволодіння, а не подальше володіння. Наприклад: якщо на момент заволодіння річчю особа вважала, що набуває її правомірно, а згодом з'ясувалося, що річ придбана без законної підстави, то це ніяк не впливає на кваліфікацію заволодіння як добросовісного.

Відкритість володіння передбачає, що воно здійснюється без приховування, очевидно для всіх інших осіб. Однак це абсолютно не означає, що володілець зобов'язаний вчиняти будь-які дії щодо публічної демонстрації свого володіння, заявляти про це. Значущим у цьому

⁹⁴ Додатково див.: Сліпченко С. О. Дія норм цивільного законодавства про набувальну давність у часі. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 7 (197). С. 34–39; Сліпченко С. О. Ще раз про набувальну давність у цивільному праві. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2012. № 1 (61). С. 238–239.

випадку є факт того, що особа не приховувала від оточуючих свого володіння річчю. Вжиття звичайних заходів щодо забезпечення охорони майна не свідчить про приховування володіння та самого майна.

Безперервність передбачає, що володіння річчю не припинялося з моменту заволодіння і до закінчення давнісного володіння або звернення до суду. При цьому безперервність володіння не означає обов'язковість постійного фізичного контакту володільця з об'єктом. Наприклад: особа, що володіє замиським будинком, не обов'язково повинна знаходитися в ньому 365 днів на рік, 24 години на добу.

Строк давнісного володіння при безтитульному заволодінні становить 5 років для рухомого майна і 10 років для нерухомого майна з моменту добросовісного заволодіння. Особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чиїм спадкоємцем (правонаступником) вона є.

Договірне (титульне) заволодіння. Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років з часу спливу позовної давності.

Отже, загальними умовами виникнення права власності за набувальною давністю при договірному заволодінні чужим майном є: заволодіння майном на підставі договору з власником майна, закінчення строку такого договору та відсутність після цього вимог власника про повернення йому його майна, сплив давнісного володіння упродовж встановленого законом строку.

Строк давнісного володіння при титульному заволодінні становить 5 років для рухомого майна і 15 років для нерухомого майна з моменту спливу позовної давності щодо вимоги про повернення майна у зв'язку з закінченням строку договору, за яким власник передав його у володіння.

Втрата не зі своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування.

Відмінність недоговірною від договірною заволодіння полягає в тому, що в останньому випадку актом заволодіння завжди є така законна підстава, як договір. Тому договірне – це завжди законне (правомірне) заволодіння. У першому випадку (при недоговірному

заволодінні) акт заволодіння завжди незаконний (неправомірний), але добросовісний. Тому недоговірне – це завжди безтитутльне заволодіння. Ще однією відмінністю між ними є момент, з якого починає обчислюватися набувальна давність. У першому випадку – з моменту добросовісного заволодіння. У другому – з моменту спливу позовної давності щодо вимоги про повернення майна за договором.

Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

Зазначені вище положення не поширюються на земельні ділянки.

Похідні підстави набуття права власності – це юридичні факти, за яких право власності у особи виникає на підставі права попереднього власника та за волею попереднього власника.

До таких належать:

а) набуття права власності за договором. До договорів, спрямованих на передання майна у власність, належать договори купівлі-продажу, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, міни, дарування, ренти, довічного утримання (догляду).

Законодавець визначає особливості **набуття добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права.** За загальним правилом, право власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права, не набувається. Разом із тим таке загальне правило містить одне виключення. Зокрема, якщо майно хоча й було відчужене⁹⁵ особою, яка не мала на це права, але в подальшому не може бути витребуване відповідно до ст. 388 ЦК у добросовісного набувача, то такий добросовісний набувач набуває право власності на нього. У недобросовісного набувача право власності за цією підставою не виникає.

Ця підстава визначає правові наслідки незаконно відчуженого майна й розрахована на ситуацію, коли одна особа мала право власності, але в результаті дій іншої особи, до якої потрапило її майно, втратила право власності на нього. Це майно було відчужене не його власником, а особою, яка володіла ним, але не мала права його відчужувати. Особа ж, яка набула річ за правочином, є добросовісним набувачем⁹⁶.

⁹⁵ Щодо відчуження більш детально див. § 3 «Цивільний оборот об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника. Додатково див.: Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

⁹⁶ Додатково див.: Сліпченко С. А. Добросовестность приобретения имущества и ее правовые последствия. *Нотариат для Вас*. 2007. № 11 (97). С. 46–48; Сліпченко С. А., Хорошевский А. Н. Некоторые вопросы защиты добросовестного приобретателя.

Добросовісний, у даному випадку, – це набувач, який не знав і не міг знати, що набуває річ в особи, яка не мала права її відчужувати. При цьому добросовісність визначається на момент придбання речі у неправомочного відчужувача. Більше того, навіть у добросовісного набувача право власності на набуте ним майно не виникає, якщо таке майно може бути витребуване у нього власником відповідно до ст. 388 ЦК.

Враховуючи положення ст. 388 ЦК⁹⁷, власник може витребувати своє майно, якщо воно за відплатним договором було придбане добросовісним набувачем в особи, яка не мала права його відчужувати, але при цьому таке майно: було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень;

б) набуття права власності у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності. Приватизація – це відчуження⁹⁸ державного або комунального майна на користь фізичних або юридичних осіб⁹⁹. Отже, фізична або юридична особа може набути право власності у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності.

Приватизація державного житлового фонду – це відчуження квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках, призначених для проживання сімей та одиноких осіб, кімнат у квартирах та

Актуальні питання цивільного та господарського права. 2008. № 5. С. 84–88; Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 6 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2011. Т. 5: Право власності та інші речові права. С. 78–80.

⁹⁷ Додатково та детально див.: Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 6 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2011. Т. 5: Право власності та інші речові права. С. 486–503.

⁹⁸ Щодо відчуження більш детально див. § 3 «Цивільний оборот об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника. Додатково див.: Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С. 59–63.

⁹⁹ Додатково див.: Сліпченко С. О., Мічурін Є. О., Соболев О. В. Житлове право України : наук.-практ. посіб. Харків : Еспада, 2003. С. 70–90; Сліпченко С. О. Уточнення правового режиму приватизованого у шлюбні житла за рахунок житлових чеків. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2004. Вип. 26. С. 243–250.

одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, та належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв тощо.) державного житлового фонду на користь громадян України;

в) набуття права власності у порядку спадкування. По суті своїй при спадкуванні, як підставі набуття права власності, має бути юридичний склад¹⁰⁰(смерть спадкодавця, прийняття спадщини тощо), який тягне за собою перехід права власності від спадкодавця до спадкоємця (спадкоємців).

- *Залежно від кола суб'єктів, для яких та чи інша підстава породжує право власності, всі підстави набуття права власності поділяються на загальні (універсальні) та спеціальні.*

Загальні (універсальні) підстави набуття права власності – це юридичні факти, за яких право власності може виникнути у будь-якого суб'єкта права власності. Наприклад: набуття права власності на новостворене майно; набуття права власності за договором тощо.

Спеціальні підстави набуття права власності – це юридичні факти, за яких право власності може виникнути тільки у певного суб'єкта права власності. Наприклад: держава є власником конфіскованого майна (ст. 354 ЦК), активів, визнаних судом необґрунтованими (ст. 292 ЦК), територіальна громада є власником відумерлої спадщини (ст. 1277 ЦК) тощо.

§ 4. Момент виникнення права власності

Момент виникнення права власності – це момент у часі, з якого в особи виникає право власності. Його визначення залежить від підстав набуття права власності на майно.

- При набутті права власності на новостворене майно – з моменту завершення створення майна. Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, то право власності виникає з моменту його прийняття до експлуатації. Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації – з моменту державної реєстрації. Подібним чином визначається момент виникнення права власності і при переробці, в результаті чого створюється нова річ.

- При набутті права власності на об'єкти незавершеного будівництва – з моменту завершення використання матеріалів, обладнання тощо

¹⁰⁰ Щодо поняття юридичного складу більш детально див. § 1 «Поняття та значення юридичних фактів. Юридичний склад» глави 4 посібника.

в процесі цього будівництва (створення майна). У разі необхідності – з моменту державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва відповідно до закону.

- При привласненні загальнодоступних дарів природи та при набутті права власності на рухому річ, від якої власник відмовився, – з моменту їх окупації (заволодіння ними).

- При набутті права власності на безхазяйну нерухому річ – з моменту державною реєстрації права власності на нерухому річ, яка за рішенням суду передана у комунальну власність.

- При знахідці – після спливу шести місяців з моменту заявлення про знахідку Національній поліції або органі місцевого самоврядування, якщо у цей період: не буде встановлено власника або іншу особу, яка має право вимагати повернення загубленої речі; власник або інша особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, не заявить про своє право на річ особі, яка її знайшла, Національній поліції або органі місцевого самоврядування. Якщо особа, яка знайшла загублену річ, подасть органі місцевого самоврядування письмову заяву про відмову від набуття права власності на неї, то ця річ переходить у власність територіальної громади з моменту подачі такої заяви.

- При набутті права власності на бездоглядну домашню тварину – після спливу шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби або після спливу двох місяців – щодо інших домашніх тварин, якщо не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них. У разі відмови особи, у якої бездоглядна домашня тварина була на утриманні та в користуванні, від набуття права власності на неї, то ця тварина переходить у власність територіальної громади, на території якої її було виявлено, з моменту заяви особи про відмову.

- При набутті права власності на скарб – з моменту виявлення скарбу.

- При набутті права власності за набувальною давністю на транспортні засоби, цінні папери – з моменту набрання рішенням суду законної сили про визнання права власності за набувальною давністю. При набутті права власності за набувальною давністю на інше рухоме майно – після спливу п'яти років з моменту, коли особа добросовісно заволоділа чужим майном і продовжувала відкрито, безперервно володіти, а якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, – через п'ять років з часу спливу позовної давності. Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за

набувальною давністю з моменту державної реєстрації цього права на підставі рішення суду.

- При набутті права власності за договором – з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно.

Право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним.

Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону.

При цьому до особи, яка набула право власності на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок (крім багатоквартирного), іншу будівлю або споруду), об'єкт незавершеного будівництва, право власності на який зареєстровано у визначеному законом порядку, або частку у праві спільної власності на такий об'єкт, одночасно переходить право власності (частка у праві спільної власності) або право користування земельною ділянкою, на якій розміщений такий об'єкт, без зміни її цільового призначення в обсязі та на умовах, встановлених для відчужувача (попереднього власника) такого об'єкта, у порядку та на умовах, визначених Земельним кодексом України.

- При набутті права власності на об'єкт приватизації у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності, – після сплати покупцем в повному обсязі ціни продажу об'єкта разом з неустойкою (у разі її нарахування), крім випадків переходу права власності на пакет акцій. Право власності на придбаний пакет акцій переходить до покупця після повної сплати ціни продажу разом з неустойкою (у разі її нарахування) за пакет акцій та з моменту зарахування пакета акцій на рахунок у цінних паперах покупця у депозитарній установі. Право власності на об'єкт приватизації переходить до покупця не раніше дати отримання дозволу Антимонопольного комітету України на концентрацію, якщо отримання такого дозволу вимагається законом.

При передачі квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках у власність громадян – з моменту державної реєстрації права власності на них на підставі свідоцтва про право власності, виданого

органом приватизації наймачам житлових приміщень у державному та комунальному житловому фонді, чи його дубліката.

- При набутті права власності у порядку спадкування – з часу відкриття спадщини незалежно від часу прийняття спадщини.

§ 5. Здійснення права власності

Здійснення права власності – це реалізація власником повноважень, які становлять зміст права власності. Власник, здійснюючи право власності, реалізує свої повноваження з володіння, користування і розпорядження належним йому майном на власний розсуд.

Здійснення права власності власником має відбуватися з дотриманням певних засад, визначених законом. Зокрема, власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону (абз. 1 ч. 2 ст. 319 ЦК); використовувати його для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 320 ЦК); усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав (ч. 3 ст. 319 ЦК); держава не втручається у здійснення власником права власності (ч. 6 ст. 319 ЦК).

При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник: зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства (абз. 2 ч. 2 ст. 319 ЦК); не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 5 ст. 319 ЦК); зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 322 ЦК).

Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 323 ЦК). Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна необхідно відмежовувати від знищення та пошкодження (псування) майна особою за наявності її вини, оскільки при випадковому знищенні, пошкодженні (псуванні) майна настають такі несприятливі правові наслідки за відсутності вини власника чи будь-яких інших осіб.

Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб у випадках і в порядку, встановлених законом. При цьому, відповідно до ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном і ніхто не може бути позбавлений своєї

власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте наведені вище положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

§ 6. Підстави припинення права власності

Підстави припинення права власності – це юридичні факти, з якими закон пов’язує припинення права власності у власника.

Підстави припинення права власності:

а) відчуження власником свого майна¹⁰¹. Власник майна може за своєю волею відчужувати належне йому майно як платно, так і безоплатно, укладаючи цивільно-правові договори;

б) відмова власника від права власності. Особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. У разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту вчинення дії, яка свідчить про таку відмову. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру;

в) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі. Якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке не може їй належати, це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом. Якщо майно не відчужене власником у встановлені законом строки, це майно з урахуванням його характеру і призначення за рішенням суду на підставі заяви відповідного органу державної влади підлягає примусовому продажу. Якщо майно не було продане, воно за рішенням суду передається у власність держави. Якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, на набуття якого за законом, який був прийнятий пізніше, потрібен особливий

¹⁰¹ Щодо відчуження більш детально див. § 3 «Цивільний оборот об’єктів цивільних прав» глави 10 посібника. Додатково див.: Сліпченко С. О. Проблеми визначення поняття «відчуження» у цивільному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 36. С. 164–178; Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

дозвіл, а в його видачі цій особі було відмовлено, це майно підлягає відчуженню у порядку, встановленому вище;

г) знищення майна. Власник зі своїм майном може вчиняти будь-які фактичні дії, в тому числі і фізично знищити його;

г) викуп пам'яток культурної спадщини. Якщо власник пам'ятки культурної спадщини не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп. Викуплена пам'ятка культурної спадщини переходить у власність держави;

д) примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону. Право власності на житловий будинок, інші будівлі, споруди, багаторічні насадження може бути припинене за згодою власника у разі викупу земельної ділянки, на якій вони розміщені, для суспільних потреб чи за рішенням суду в разі її примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності з обов'язковим попереднім і повним відшкодуванням їх вартості. У разі якщо власник земельної ділянки, що підлягає примусовому відчуженню з мотивів суспільної необхідності, не є власником житлового будинку, інших будівель, споруд, багаторічних насаджень, що на ній розміщені, питання про відчуження розглядається з кожним власником окремо;

е) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;

е) реквізиція. У разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується;

ж) конфіскація. Конфіскація майна – це примусове безоплатне вилучення майна у власність держави в особи, якій воно належить на праві приватної власності, як санкція за вчинення правопорушення. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом;

з) припинення юридичної особи. Ліквідація юридичної особи припиняє право власності цієї юридичної особи на її майно;

и) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Суд визнає необґрунтованими активи, якщо судом на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких поданий позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті за рахунок законних доходів. Активи, визнані судом необґрунтованими, стягуються в дохід держави.

§ 7. Право власності на землю (земельну ділянку)

Право власності на землю (земельну ділянку) – це право особи володіти, користуватися і розпоряджатися земельною ділянкою відповідно до закону на власний розсуд, незалежно від волі інших осіб. Право власності на землю гарантується Конституцією України.

Суб'єктами права власності на землю (земельну ділянку) є фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади. Іноземці, особи без громадянства можуть набувати право власності на землю (земельні ділянки) відповідно до закону. Іноземні юридичні особи, іноземні держави та міжнародні організації можуть бути суб'єктами права власності на землю (земельну ділянку) у випадках, встановлених законом. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 81 Земельного кодексу України іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Об'єктом права власності на землю (земельну ділянку) є земля (земельна ділянка). Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (ґрунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Відповідно до ч. 1 ст. 81 Земельного кодексу України громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; ґ) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

До прав власника земельної ділянки належать: а) право використовувати її на свій розсуд відповідно до її цільового призначення; б) право використовувати на свій розсуд все, що знаходиться над і під поверхнею цієї ділянки, якщо інше не встановлено законом та якщо це не порушує прав інших осіб; в) право зводити на ній будівлі та споруди, створювати закриті водойми, здійснювати перебудову, а також дозволяти будівництво на своїй ділянці іншим особам; г) право добровільно відмовитися від права власності на земельну ділянку.

Підстави припинення права власності на земельну ділянку (ст. 140 Земельного кодексу України):

- а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку;
- б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- г') відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- д) конфіскація за рішенням суду;
- е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом України.

§ 8. Право власності на житло

Право власності на житло – це право особи володіти, користуватися і розпоряджатися житлом відповідно до закону на власний розсуд, незалежно від волі інших осіб.

Суб'єктами права власності на житло можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади.

Фізичні особи можуть набувати право власності на житло шляхом будівництва житла, приватизації державного житлового фонду, у порядку спадкування, шляхом укладення цивільно-правових договорів (купівлі-продажу, міни, дарування тощо).

Об'єктом права власності на житло є житло (житловий будинок, квартира, інше жиле приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них)¹⁰².

¹⁰² Додатково див.: Мічурін Є. О., Сліпченко С. О., Соболев О. В. Житлове право України : наук.-практ. посіб. Харків : Еспада, 2001. С. 30–35; Сліпченко С. О., Мічурін Є. О., Соболев О. В. Житлове право України : наук.-практ. посіб. Харків : Еспада, 2003. С. 31–39.

Житловий будинок – це будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання.

Квартира – це призначене та придатне для постійного проживання людини відокремлене постійними стінами, ізольоване приміщення, споруджене з дотриманням вимог, встановлених законодавством.

Жила кімната – це відокремлена постійними стінами частина квартири, призначена та придатна для постійного проживання людини.

Садиба є окремим об'єктом права власності і являє собою земельну ділянку разом із розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями. Тобто це комплекс різних, по суті, об'єктів, які об'єднані метою – створити житлові умови для постійного проживання людини. У разі відчуження житлового будинку вважається, що відчужується вся садиба, якщо інше не встановлено договором або законом.

До прав власника житлового будинку, квартири належать такі права: а) використовувати помешкання для власного проживання, проживання членів своєї сім'ї, інших осіб без права використовувати його для промислового виробництва; б) на свій розсуд здійснювати ремонт і зміни у квартирі, наданій йому для використання як єдиного цілого, за умови, що ці зміни не призведуть до порушень прав власників інших квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку та не порушать санітарно-технічних вимог і правил експлуатації будинку.

Власники квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку (будинках) для забезпечення експлуатації такого будинку (будинків), користування квартирами та нежитловими приміщеннями та управління, утримання і використання спільного майна багатоквартирного будинку (будинків) можуть створювати об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (будинків). Таке об'єднання є юридичною особою, що створюється та діє відповідно до закону та статуту.

Співвласники багатоквартирного будинку мають право: 1) вільно користуватися спільним майном багатоквартирного будинку з урахуванням умов та обмежень, встановлених законом або рішенням співвласників; 2) брати участь в управлінні багатоквартирним будинком особисто або через представника; 3) одержувати інформацію про технічний стан спільного майна багатоквартирного будинку, умови його утримання та експлуатації, витрати на утримання спільного майна багатоквартирного будинку та надходження, отримані від його використання;

4) безоплатно одержувати інформацію про суб'єктів права власності на всі квартири та нежитлові приміщення у багатоквартирному будинку і площу таких квартир та приміщень у порядку і межах, визначених законом; 5) ознайомлюватися з рішеннями (протоколами) зборів співвласників, листками опитування, робити з них копії; 6) на відшкодування винною особою збитків, завданих спільному майну багатоквартирного будинку, у розмірі, що відповідає частці кожного співвласника; 7) інші права, визначені законом.

Певні особливості здійснення права власності на житло встановлені законодавством щодо членів житлово-будівельних (житлових) кооперативів. Член житлово-будівельного (житлового) кооперативу має право володіння і користування, а за згодою кооперативу – і розпорядження квартирою, яку він займає в будинку кооперативу, якщо він не викупив її. У разі викупу квартири (сплати пайового внеску) член житлово-будівельного (житлового) кооперативу стає її власником.

Лариса Василівна Красицька

Глава 18. ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Право спільної власності є одним із інститутів цивільного права, незважаючи на те, що відносини спільної власності є предметом правового регулювання сімейного, а також земельного права тощо. Ознаками права спільної власності є множинність суб'єктів права власності та єдність об'єкта права власності, оскільки право спільної власності має місце у випадках, коли одна річ (один об'єкт) на праві власності належить кільком особам (суб'єктам) з визначенням часток кожного з них у праві власності або без визначення часток у праві власності.

Розглядаючи право спільної власності, необхідно чітко відмежовувати особливості здійснення права спільної часткової власності (доцільно зрозуміти сутність вислову «Частка в праві не горить!») та права спільної сумісної власності.

§ 1. Поняття та види права спільної власності

Право спільної власності – це право двох чи більше осіб на один об'єкт (майно). Право спільної власності є одним із видів права власності, передбачених ЦК.

Особи, яким майно належить на праві спільної власності, йменуються *співвласниками*. Вони здійснюють своє право спільної власності на майно за взаємною згодою.

Види права спільної власності:

– **право спільної часткової власності** – це право двох чи більше осіб на майно із визначенням часток кожного з них у праві власності;

– **право спільної сумісної власності** – це право двох або більше осіб на майно без визначення часток кожного з них у праві власності.

Спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно.

Суб'єктами права спільної часткової власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади.

Підставами виникнення права спільної часткової власності можуть бути цивільно-правові договори, спадкування майна, приватизація державного житлового фонду, визначення часток у праві спільної сумісної власності тощо.

Деякі співвласників можуть придбати майно за договором купівлі-продажу в спільну часткову власність, кілька спадкоємців успадковують майно спадкодавця в спільну часткову власність, при приватизації

державного житлового фонду передача квартири може здійснюватися в спільну часткову власність. Право спільної часткової власності за загальним правилом виникає в учасників за договором простого товариства. Так, внесене учасниками майно, яким вони володіли на праві власності, а також вироблена в результаті спільної діяльності продукція та одержані від такої діяльності плоди і доходи є спільною частковою власністю учасників, якщо інше не встановлено договором простого товариства або законом.

Законом можуть бути встановлені й інші підстави виникнення права спільної часткової власності. Наприклад, майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про особисте селянське господарство»).

Розрізняють ідеальну частку в праві спільної часткової власності та реальну частку в майні, що є у спільній частковій власності. **Ідеальна частка** у праві власності на спільне майно є абстрактним вираженням співвідношення в обсязі прав співвласників майна. Вона не відокремлена в натурі та виражена відсотком або дробом, наприклад половина, чверть, одна третя тощо. Кожному із співвласників належить не частка в спільному майні, а частка у праві власності на це майно. **Реальна частка** є проекцією ідеальної частки у праві власності на конкретну частину майна в натурі. Поняття реальної частки використовується при поділі спільного майна в натурі, при виділі частки із майна, що є у спільній частковій власності, при зверненні стягнення на частку в майні, що є у спільній частковій власності, при встановленні співвласниками порядку користування спільним майном у натурі.

Частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Якщо розмір часток у праві спільної часткової власності не встановлений за домовленістю співвласників або законом, він визначається з урахуванням внеску кожного зі співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна.

Правова доля поліпшень спільного майна:

1) щодо поліпшень спільного майна, які не можна відокремити, то співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності за наявності таких умов: а) якщо ці поліпшення зроблені співвласником своїм коштом; б) поліпшення зроблені за

згодою всіх співвласників; в) поліпшення зроблені з додержанням встановленого порядку використання спільного майна;

2) щодо добудови (прибудови) житлового будинку, іншої будівлі, споруди, зроблених у встановленому законом порядку за свій рахунок без згоди інших співвласників, якщо це не порушує їхніх прав, то така добудова (прибудова) є власністю співвласника, який її зробив, і не змінює розміру часток співвласників у праві спільної часткової власності;

3) щодо поліпшень спільного майна, які можна відокремити, то вони є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників.

Плоди, продукція та доходи від використання майна, що є у спільній частковій власності, надходять до складу спільного майна і розподіляються між співвласниками відповідно до їхніх часток у праві спільної часткової власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, а також держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом.

Право спільної сумісної власності виникає у випадках, встановлених договором або законом, зокрема:

1) майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу);

2) майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності;

3) якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними;

4) спільне майно багатоквартирного будинку є спільною сумісною власністю співвласників. Спільним майном багатоквартирного будинку є приміщення загального користування (у тому числі допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне та інше обладнання всередині або за

межами будинку, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, а також будівлі і споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників багатоквартирного будинку та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований багатоквартирний будинок та його прибудинкова територія, у разі державної реєстрації таких прав;

5) передача квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках здійснюється в спільну сумісну або часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають у цій квартирі (будинку), житловому приміщенні у гуртожитку, в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку), житлового приміщення у гуртожитку. Передача у власність громадян житлових приміщень у гуртожитках здійснюється з одночасною передачею їм у спільну сумісну власність допоміжних приміщень (приміщень загального користування).

§ 2. Здійснення права спільної часткової власності

Здійснення права спільної часткової власності – це реалізація співвласниками своїх повноважень щодо володіння, користування і розпорядження майном, що є у спільній частковій власності.

За загальним правилом право, спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою взаємною згодою. Цивільний кодекс не містить вимог щодо форми вираження такої згоди, наприклад згода може бути висловлена усно щодо користування спільним майном, може бути висловлена в письмовій формі шляхом укладення договору тощо.

Співвласники можуть домовитися про порядок володіння та користування майном, що є їхньою спільною частковою власністю. Якщо договір між співвласниками про порядок володіння та користування спільним майном відповідно до їхніх часток у праві спільної часткової власності посвідчений нотаріально, він є обов'язковим і для особи, яка приймає згодом частку в праві спільної часткової власності на це майно.

Здійснення права спільної часткової власності передбачає не тільки прийняття спільних рішень співвласниками щодо володіння і користування спільним майном, а й спільну участь в утриманні цього майна. Співвласник відповідно до своєї частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний брати участь у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків, зборів (обов'язкових

платежів), а також нести відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном.

Співвласник має право:

1) на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його ідеальній частці у праві спільної часткової власності. У разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації;

2) самостійно розпорядитися своєю часткою у праві спільної часткової власності, дотримуючись переважного права співвласників купівлі частки у праві спільної часткової власності.

Сутність *переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності* полягає в тому, що в разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами, але не перед співвласниками, на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів. Передача співвласником свого переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності іншій особі не допускається.

Переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності не застосовується при посвідченні договорів довічного утримання (догляду); спадкового договору; дарування; ренти (якщо майно передається безоплатно); міни; міни частки майна або відчуження частки майна, виділеної за згодою співвласників чи за рішенням суду, а також у разі продажу частки у праві власності на майно з публічних торгів (аукціону).

Продаж частки у праві спільної часткової власності:

а) продавець частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, вказавши ціну та інші умови, на яких він її продає.

Доказом повідомлення учасників спільної часткової власності про подальший продаж частки в спільному майні є або свідоцтво, видане нотаріусом, про передачу їм заяви продавця, або заява учасників спільної часткової власності про відмову від здійснення права переважної купівлі частки майна, що продається (із зазначенням ціни та інших умов продажу цієї частки);

б) продавець має право продати свою частку іншій особі, якщо інші співвласники відмовилися від здійснення переважного права купівлі чи не здійснять цього права щодо нерухомого майна протягом одного

місяця, а щодо рухомого майна – протягом десяти днів від дня отримання ними повідомлення.

Якщо бажання придбати частку у праві спільної часткової власності виявили кілька співвласників, продавець має право вибору покупця.

У разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку за договором повинен сплатити покупець. До таких вимог застосовується позовна давність в один рік.

Учасники права спільної часткової власності мають право укладати договори про визначення розміру часток, зміну розміру часток, виділ у натурі частки із спільного майна, поділ майна, що є у спільній частковій власності.

Співвласник має право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній частковій власності. Якщо виділ у натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим, співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Компенсація співвласникові може бути надана лише за його згодою. Право на частку у праві спільної часткової власності у співвласника, який отримав таку компенсацію, припиняється з дня її отримання.

Договір про виділ у натурі частки з нерухомого спільного майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

Припинення права спільної часткової власності

По-перше, у разі виділу співвласником у натурі частки із спільного майна для співвласника, який здійснив такий виділ, право спільної часткової власності на це майно припиняється. Така особа набуває право власності на виділене майно, і у випадку, встановленому законом, таке право підлягає державній реєстрації.

По-друге, право спільної часткової власності припиняється у співвласника у випадку припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників.

Право особи на частку у спільному майні може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо: 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі; 2) рік є неподільною; 3) спільне володіння і користування майном є неможливим; 4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї. Суд постановляє рішення про припинення права особи на

частку у спільному майні за умови попереднього внесення позивачем вартості цієї частки на депозитний рахунок суду.

По-третє, право спільної часткової власності припиняється у співвласника у випадку звернення стягнення на частку у майні, що є у спільній частковій власності.

Кредитор співвласника майна, що є у спільній частковій власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї. Якщо виділ у натурі частки із спільного майна має наслідком зміну його призначення або проти цього заперечують інші співвласники, спір вирішується судом. У разі неможливості виділу в натурі частки із спільного майна або заперечення інших співвласників проти такого виділу кредитор має право вимагати продажу боржником своєї частки у праві спільної часткової власності з направленням суми виторгу на погашення боргу. У разі відмови боржника від продажу своєї частки у праві спільної часткової власності або відмови інших співвласників від придбання частки боржника кредитор має право вимагати продажу цієї частки з публічних торгів або переведення на нього прав та обов'язків співвласника-боржника, з проведенням відповідного перерахунку.

По-четверте, право спільної часткової власності припиняється у випадку поділу майна, що є у спільній частковій власності. Майно, що є у спільній частковій власності, може бути поділене в натурі між співвласниками за домовленістю між ними. Договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

§ 3. Здійснення права спільної сумісної власності

Здійснення права спільної сумісної власності – це реалізація співвласниками своїх повноважень щодо володіння, користування і розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності.

Співвласники майна, що є у спільній сумісній власності, володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Враховуючи, що право спільної сумісної власності є правом двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності, то й реалізація повноважень власника щодо володіння і користування майном здійснюється співвласниками не просто за взаємною згодою, а саме спільно. Водночас співвласники можуть домовитися про

інший порядок володіння і користування спільним майном, наприклад почергово користуватися спільним майном.

Розпоряджання майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном.

У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. Згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. Правочин щодо розпорядження спільним майном, учинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника у разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень.

Право подружжя на розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя: дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. При укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її, його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена. Договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

Припинення права спільної сумісної власності у співвласника або у всіх співвласників. До підстав припинення належать:

– **по-перше**, виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності. Співвласники мають право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, крім випадків, установлених законом. У разі виділу частки із майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної

власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності, здійснюється у порядку щодо виділу частки із майна, що є у спільній частковій власності.

При виділі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, по суті, спочатку визначаються частки у праві спільної власності, а вже потім виділяється у натурі частка із спільного майна. При цьому у співвласника, якому виділена у натурі частка із спільного майна, припиняється право спільної сумісної власності на це майно, а в інших співвласників, якщо їх двоє або більше, право спільної сумісної власності на спільне майно зберігається;

– **по-друге**, звернення стягнення на частку майна, що є у спільній сумісній власності. Кредитор співвласника майна, що є у спільній сумісній власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї, крім випадків, установлених законом.

Виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності, для звернення стягнення на неї здійснюється у порядку, встановленому для звернення стягнення на частку у майні, що є у спільній частковій власності;

– **по-третє**, поділ майна, що є у спільній сумісній власності. Майно, що є у спільній сумісній власності, може бути поділене між співвласниками за домовленістю між ними, крім випадків, установлених законом. У разі поділу майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними або законом. За рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення.

Договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній сумісній власності, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

Дружина і чоловік мають право на укладення договорів про поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності. При укладенні договору про поділ майна, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності, сторони можуть відступити від засад рівності часток подружжя. Договір про поділ майна, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності, може бути посвідчений нотаріусом незалежно від розірвання шлюбу.

Певні особливості має поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, у судовому порядку. В судовій практиці ustalеним є такий підхід: вирішуючи питання про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, зокрема неподільної речі, суди мають застосовувати положення ч.ч. 4, 5 ст. 71 СК України щодо обов'язкової згоди одного з подружжя на отримання грошової компенсації та попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду. Якщо жоден із подружжя не вчинив таких дій, а неподільні речі не можуть бути реально поділені між ними в натурі, відповідно до їх часток, суд визнає ідеальні частки подружжя в цьому майні без його реального поділу і залишає майно у їх спільній частковій власності.

Володимир Андрійович Кройтор

Глава 19. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Від рівня правової урегульованості відносин власності багато в чому залежить успіх реформ в Україні. А реалізація права власності неможлива без встановлення механізму його захисту.

Забезпечуючи захист відносин власності, цивільне законодавство виконує низку завдань. Зокрема, цивільне право забезпечує стабільність відносин власності в суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. Крім того, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними в таких порушеннях.

Охорона права власності пронизує зміст різних розділів цивілістики – договірнього, спадкового, речового, зобов'язального права тощо. Тому дана глава присвячена вивченню значення способів захисту права власності в сучасних економічних умовах, критеріїв їх диференціації, розкриттю змісту способів захисту права власності.

§ 1. Поняття захисту права власності

Захист права власності – це комплекс правоохоронних заходів, спрямованих як на попередження порушення відносин власності, а також інтересу, пов'язаного з його здійсненням, так і на забезпечення їх відновлення після порушення самим власником або компетентними органами.

У приватних правовідносинах будь-якому власнику майна забезпечується реальна правова можливість самостійно задовольняти свої майнові потреби, без допомоги інших осіб. Якщо хтось інший у цьому йому заважає, то подібна поведінка розглядається як відхилення від норми. Тому коли має місце *небажана для власника протиправна поведінка невластників, її прийнято розглядати як цивільне правопорушення*. Саме тоді й виникає потреба захисту права власності.

Потреба захисту відносин власності пояснюється тим, що окремі цивільні правопорушення дестабілізують цей вид речових відносин, а саме:

– заважають власникам на свій розсуд здійснювати (володіти, користуватися, розпоряджатися) належне суб'єктивне право власності на речі;

– порушують існуючі відносини співвласності між співвласниками; підривають підвалини товарообмінних майнових відносин, стримуючи їх динаміку;

– завдають шкоди власнику псуванням або знищенням його майна тощо.

Право на захист суб'єктивного права власності виникає з моменту його порушення і може бути реалізоване уповноваженою особою в ході здійснення нею загального права на захист порушених або оспорюваних, невизнаних цивільних прав та інтересів¹⁰³. Кожна зацікавлена особа має право на захист свого інтересу, пов'язаного зі здійсненням права власності, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства¹⁰⁴.

Можливість захисту порушеного права власності визнається рівною за всіма суб'єктами права власності (ст. 13 Конституції України, ст. 386 ЦК), і не є обов'язком, який має бути беззастережно виконано. Кожен потерпілий власник може самостійно вирішувати, захищати йому порушене право власності або інтерес, чи ні. У разі нездійснення або відмови від здійснення захисту це його право не припиняється, воно може бути реалізоване в будь-який момент у межах відповідних строків позовної давності¹⁰⁵.

Окрім того, суб'єктивне право на захист права власності або інтересу може виникати і до моменту їх порушення внаслідок створення загрози їх реалізації, якщо власнику стало відомо про факт такої загрози та особу, яка її здійснює. У такому разі власник, який має підстави передбачати можливість порушення суб'єктивного права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення іншою особою дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

За своїм загальним змістом захист права власності передбачає як можливість учинення власних дій власником права або інтереси якого порушені, не визнаються або оспорюються, так і можливість вимоги

¹⁰³ Щодо загальних положень захисту порушених або оспорюваних, невизнаних цивільних прав та інтересів додатково див. § 3 «Поняття права на захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів» глави 5 посібника. Щодо речових прав додатково див. § 3 «Захист речових прав» глави 16 посібника.

¹⁰⁴ Додатково див.: Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.

¹⁰⁵ Щодо строків позовної давності (строків захисту) більш детально див. главу 14 посібника.

певної поведінки від інших абсолютно зобов'язаних осіб. **За своїм суб'єктивним змістом захист права власності передбачає конкретні правові можливості**, що обумовлені як речовими характеристиками або специфікою об'єкта права власності, так і характером самого права, його поділу між кількома особами, які є співвласниками. Наприклад: правом на власні дії можуть охоплюватись дії із самозахисту порушеного права власності або інтересу чи будь-які інші дії оперативного реагування без звернення уповноваженої особи за захистом до компетентних органів держави. Конкретними способами самозахисту права власності в даному випадку можуть бути, наприклад, заходи: зі встановлення огорожі земельної ділянки парканом для запобігання проникненню всіх інших осіб на неї і сповіщення їх про наявність абсолютного права власності в певної особи на цю ділянку; врізання в двері придбаного житлового приміщення дверного замка; виставлення власником підприємства охорони майна підприємства; попередження всіх інших осіб про їх перебування на території, яка є приватною власністю; інформування всіх інших осіб про заборону вчинення ними певних дій стосовно власності, до якої вони одержали доступ, та інші.

Головне при цьому, щоб дії власника не переросли в самоуправство.

У тому випадку, коли заходи самозахисту вичерпані, є неефективними або взагалі недоречними, з погляду категоричного їх ігнорування, власник може звернутися за захистом порушеного права власності або інтересу до суду (компетентних органів держави). Така поведінка (дії) власника також охоплюється поняттям захисту його суб'єктивного права власності шляхом вчинення власних дій особисто або через представника. На цьому етапі власник реалізує свою процесуальну правосуб'єктність, здійснюючи право на захист у процесуальному сенсі.

Звертаючись до суду (компетентних органів держави), власник реалізує суб'єктивну можливість захисту порушеного права власності в примусовому порядку, шляхом застосування судом способів захисту прав та інтересів. Як і попередня можливість, вона виникає в момент порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права власності. Зберігається вона незалежно від того, чи відмовився правопорушник на пропозицію власника припинити порушення його суб'єктивного права і залагодити негативні наслідки своєї протиправної поведінки у вигляді відшкодування майнової та моральної шкоди. З іншого боку, саме така відмова і є однією з достатніх підстав, яка дозволяє власнику звертатися до суду з вимогою про вчинення правосуддя.

Таким чином, **право вимоги певної поведінки від зобов'язаних осіб – це вчинена в певній процесуальній формі матеріально-правова вимога до правопорушника через суд (інші компетентні органи держави) про захист порушеного, оспорюваного або такого, що не визнається, суб'єктивного права власності чи інтересу.** Наприклад: захист права власності шляхом вимоги певної поведінки від інших зобов'язаних осіб може мати місце, коли право спільної власності на житло не визнається іншими співвласниками. Тоді співвласник, що потерпає від такого невизнання, може звернутися до суду з вимогою визнати за ним право спільної власності з іншими співвласниками на спірну житлову площу і тим самим зобов'язати інших співвласників не чинити йому перешкод у користуванні загальною власністю тощо.

Крім ретроспективного захисту суб'єктивного права власності власник може захищати й інтереси, що пов'язані з його здійсненням. Така можливість зберігається за ним у межах охоронного правовідношення. Наприклад: якщо майно власника загинуло в результаті протиправних дій іншої особи, то захистити своє право власності він уже не може, оскільки цього майна немає в натурі. Тоді в нього є можливість захистити свій інтерес шляхом пред'явлення позову про відшкодування шкоди для відновлення свого майнового становища.

§ 2. Система цивільно-правових засобів та способів судового захисту права власності

Засоби захисту – це правові «інструменти» порушення судового провадження для вчинення правосуддя. Засоби судового захисту цивільних прав і законних інтересів є, за загальним правилом, позов, тобто звернена до суду вимога про відправлення правосуддя, з одного боку, і звернена до відповідача матеріально-правова вимога про виконання обов'язку, що лежить на ньому, або про визнання наявності або відсутності правовідносин – з іншого. В окремих випадках засобом судового захисту є заява, зокрема у справах особливого провадження, або скарга.

Способи захисту суб'єктивних цивільних прав – це закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких вчиняється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних, невизнаних) прав і вплив на правопорушника.

Способи, за допомогою яких цивільне право забезпечує захист відносин власності, за своєю юридичною природою є неоднорідними і поділяються на кілька груп. Цивільне законодавство не містить певної

класифікації засобів захисту права власності, однак вона розроблена в науці цивільного права. За загальним правилом, способи судового захисту відносин власності поділяються на **речово-правові** та **зобов'язально-правові**.

Речово-правові способи спрямовані безпосередньо на захист права власності як абсолютного права. Вони захищають повноваження власника на володіння, користування та розпорядження майном, яке є індивідуально визначеним та існує в натурі за умови, що порушення права власності не пов'язано з невиконанням зобов'язань, що існували між власником та особою, яка порушила його право.

До речово-правових способів належать:

- позов власника про витребування майна із чужого незаконного володіння (віндикаційний позов);
- позов про захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння (негаторний позов);
- позов про визнання права власності;
- позов про визнання права власності на майно і зняття з нього арешту;
- позов про визнання акта державного органу та органу місцевого самоврядування незаконним та повернення стягнутого за ним;
- позов про визнання закону, що порушує право власності неконституційним, та повернення стягнутого за ним.

Зобов'язально-правові способи спрямовані на захист права власності у випадках, коли власник майна пов'язаний із правопорушником зобов'язальними відносинами.

До зобов'язально-правових способів належать:

- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- позов про повернення майна, що придбане або збережене за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав;
- позов про примусове виконання обов'язку в натурі;
- позов про відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- інші позови.

Зазначені способи захисту права власності мають відносний характер, оскільки враховують конкретні зобов'язальні правовідносини між сторонами, та можуть мати своїм об'єктом будь-яке майно.

Зазначені дві групи заходів захисту не охоплюють усіх способів захисту права власності, тому можна визначити ще одну групу засобів захисту, об'єднавши в ній інші способи, наприклад норми щодо визнання

правочинів недійсними, норми щодо захисту права власності осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими тощо.

§ 3. Віндикаційний позов

Віндикаційним є позов неволодіючого власника до володіючого невластника про витребування індивідуально визначеного майна з чужого незаконного володіння. Віндикаційний позов є речово-правовим та має позадоговірний характер, тобто він може бути пред'явлений лише у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язальних правовідносин. У зв'язку з цим у випадках, коли підставою для позову про повернення в натурі майна є невиконання відповідачем зобов'язань за договором, наприклад за договором найму (оренди), лізингу, зберігання тощо, такий позов не є віндикаційним, а віндикаційний позов у таких випадках не застосовується.

Об'єкт віндикації – це завжди індивідуально визначене майно, яке існує в натурі на момент подання позову. У разі загибелі індивідуально визначеного майна віндикаційний позов не може бути пред'явлений за відсутністю об'єкта позову. У разі, коли майно змінило своє початкове господарське призначення, підстав для задоволення віндикаційного позову вже немає і настають наслідки, аналогічні загибелі майна, тобто власник має право лише на відшкодування збитків.

Сторони у віндикаційному позові. Позивачем за віндикаційним позовом може бути власник майна, який на момент подання позову не володіє цим майном. Крім власника, позивачем за віндикаційним позовом може бути й особа, яка хоч і не є власником майна, але володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління, на підставі договору (наприклад, оренди, зберігання, комісії тощо) або на іншій підставі (титулі), передбаченій законом чи договором (так званий «титульний володілець» майна). Така особа має право на захист свого володіння також і від власника майна.

Відповідачем за віндикаційним позовом є особа, яка незаконно володіє майном (незалежно від того, чи заволоділа вона майном незаконно сама, чи придбала його в особи, яка не мала права його відчужувати), тобто володіє ним без відповідної правової підстави. Незаконність володіння майном відповідачем має бути доведена позивачем у суді, оскільки чинне законодавство передбачає презумпцію добросовісного (правомірного) володіння чужим майном, якщо інше не випливає із закону або не встановлено судом. Віндикаційний позов, поданий до особи, в незаконному володінні якої це майно раніше перебувало, але

у якої воно на момент розгляду справи в суді відсутнє, не може бути задоволений, що, однак, не виключає можливості стягнення з цієї особи шкоди, заподіяної нею майну під час перебування останнього в її незаконному володінні.

Предмет віндикаційного позову. За загальним правилом, предметом віндикаційного позову є матеріально-правова вимога неволодіючого власника до володіючого невластника про повернення майна з чужого незаконного володіння. Матеріально-правова вимога власника у віндикаційному позові повинна містити зазначення обставин, за яких майно вибуло з його володіння та потрапило у володіння іншої особи, про наявність спірного майна в натурі, відсутність між позивачем та відповідачем зобов'язальних відносин з приводу спірного майна. Подаючи віндикаційний позов, власник також повинен надати докази свого права власності.

Умови задоволення віндикаційного позову. Можливість витребування майна за віндикаційним позовом залежить від того, чи є набувач майна добросовісним або недобросовісним, та від того, чи придбане майно відплатно або безвідплатно.

У недобросовісного набувача майно може бути витребувано в судовому порядку в будь-якому разі.

У добросовісного набувача, який набув майно безвідплатно (наприклад, за договором дарування) в особи, яка не мала права його відчужувати, таке майно може бути витребуване у всіх випадках.

У добросовісного набувача, який відплатно придбав майно в особи, яка не мала права його відчужувати, таке майно може бути витребуване, якщо воно: було загублене власником або іншою особою, якій він передав майно у володіння; було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Але при цьому не підлягає віндикації майно, що було продане добросовісному набувачу в порядку, встановленому для виконання судових рішень. Добросовісний набувач, який відплатно придбав майно в зазначеному порядку, не може бути позбавлений цього права, незалежно від того, вибуло воно з володіння за волею чи поза волею власника або особи, якій він передав це майно у володіння, а тому, відповідно до ст. 330 ЦК, вже добросовісний набувач стає власником набутого майна.

Не можуть бути витребувані у добросовісного набувача гроші й цінні папери на пред'явника. Неможливість витребування їх від

добросовісного набувача не ставиться законом у залежність від того, як останній набув їх: відплатно чи безвідплатно, або від того, вибули вони з володіння власника за його волею чи поза нею (наприклад, загублені, викрадені тощо).

Для вимог про витребування майна із чужого незаконного володіння законом встановлено трирічну позовну давність, що відповідає загальному строку позовної давності.

Розрахунки при витребуванні майна із чужого незаконного володіння. Власник має право вимагати від недобросовісного набувача не тільки повернення майна, а й передання усіх доходів, що їх особа набула або мала набути за весь час володіння ним. Що ж до добросовісного набувача, то власник у разі повернення (віндикації) майна може вимагати передання доходів лише з того часу, коли цей набувач дізнався чи міг дізнатися про неправомірність свого володіння. Залежно від обставин справи таким моментом може вважатися момент одержання відповідачем виклику до суду у справі за позовом власника про витребування майна. Таким чином, добросовісний володілець має право залишити собі доходи, одержані ним у період добросовісного володіння.

За законом як добросовісний, так і недобросовісний набувач (володілець) майна, що повертається власникові, має право вимагати від останнього відшкодування зроблених ним необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з того часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів. До поняття «необхідні витрати» слід відносити лише ті витрати, що необхідні для забезпечення нормального стану та збереження майна з урахуванням його зношуваності. Інші витрати, тобто такі, що не є необхідними, відшкодуванню не підлягають.

Добросовісний набувач (володілець) має право залишити за собою і здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені без його пошкодження, а в разі неможливості відокремлення зроблених поліпшень він може вимагати відшкодування здійснених на поліпшення фактичних витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Що ж до недобросовісного набувача, то він не має права вимагати від власника відшкодування вартості здійснених ним поліпшень, які не можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди.

§ 4. Негаторний позов

Негаторним є позов володіючого власника про усунення будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження

майном, якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням володіння. Негаторний позов пред'являється власником за умови, що він має майно у своєму володінні, однак протиправна поведінка інших осіб перешкоджає йому здійснювати права користування або (та) розпорядження ним. Для подання такого позову не вимагається, щоб перешкоди до здійснення права користування та розпорядження майном були результатом винних дій відповідача чи спричинили позивачу збитки. Достатньо, щоб такі дії, не позбавляючи власника володіння майном, але об'єктивно порушували його права і були протиправними. Як і віндикаційний, негаторний позов є речово-правовим, може застосовуватися лише у випадку відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язальних відносин, подається щодо індивідуально визначеного майна.

Об'єкт негаторного позову. Об'єктом негаторного позову є майно, яке знаходиться у володінні позивача, але він користуватися ним не може через створені перешкоди.

Сторони негаторного позову. Позивачем у негаторному позові є власник майна або особа, яка володіє майном на іншій правовій підставі (титульний володілець). До останніх належать як суб'єкти речових прав (наприклад, організація, що не є власником майна, але володіє ним на праві суперфіцію), так і суб'єкти зобов'язальних прав, які пов'язані з володінням (наприклад, орендар, зберігач, перевізник). У разі порушення третьою особою права користування або розпорядження і власник, і володілець цього майна набувають права на подання негаторного позову.

Відповідачем за негаторним позовом є особа, яка власними протиправними діями перешкоджає позивачу здійснювати правомочність щодо користування чи розпорядження майном.

Предмет негаторного позову. Предметом негаторного позову є вимога власника про усунення з боку іншої особи будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном. Наприклад: вимога прибрати перед гаражем вугілля, яке зсипав сусід і тим самим створив перешкоду не тільки для користування гаражем, а й автомобілем, що знаходився у гаражі.

Підставою негаторного позову є обставини, що підтверджують право власника на користування та розпорядження майном, вчинення іншою особою дій, що перешкоджають власнику використовувати належне йому право, позадоговірний характер наявних між сторонами правовідносин. Якщо на момент подання позову правопорушення, що є об'єктом негаторного позову, припинилося, то підстав для задоволення позову в суду немає.

Умови задоволення негаторного позову. Умовою задоволення негаторного позову власника є встановлення судом факту протиправності дій іншої абсолютно зобов'язаної особи, задоволення позовних вимог позивача не залежить від наявності вини відповідача. Захист прав і охоронюваних законом інтересів власників за негаторним позовом надається судом у вигляді припинення дій, що порушують право, або відновлення становища, яке існувало до порушення права.

Відповідно до судової практики, яка склалася сьогодні в Україні, позовна давність до вимог за негаторним позовом (на відміну від вимог, обумовлених виндикаційним позовом) не застосовується, оскільки такі правопорушення можуть мати достатньо тривалий характер. Тому негаторний позов, вважає суд, може бути пред'явлений позивачем у будь-який момент, поки існує правопорушення.

§ 5. Позов про визнання права власності

Позов про визнання права власності – це спосіб усунення будь-яких сумнівів щодо наявності у позивача права власності на певне майно. Такі сумніви усуваються визнанням (підтвердженням) у судовому порядку права власності на ту чи іншу річ за певною особою.

Позов про визнання права власності є речово-правовим та має позадоговірний характер, тобто застосовуються у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин і стосується індивідуально визначеної речі. Необхідність у даному способі захисту права власності виникає тоді, коли суб'єктивне право власника не визнається іншими особами або оспорується ними. Наприклад: визнання права спільної сумісної власності на майно жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою. Позов про визнання права власності застосовується також у разі втрати (відсутності) документа, що засвідчує право власності.

Отже, метою використання вказаного позову є ліквідація невизначеності у відносинах права власності щодо індивідуально визначеного майна.

Об'єкт позову про визнання права власності. Об'єктом позову про визнання права власності, щодо якого висувається вимога, є індивідуально визначене майно, яке існує в натурі на момент подання позову. У разі загибелі такого майна позов про визнання права власності не може бути пред'явлений.

Сторони за позовом про визнання права власності. Позивачем за позовом про визнання права власності є власник індивідуально

визначеного майна, права якого оспорується або не визнаються іншою особою, з якою власник не перебуває у зобов'язальних відносинах, або власник, який втратив документ, що засвідчує його право власності на майно.

Відповідачем за позовом про визнання права власності є особа, яка оспорує право власності на майно, або особа, яка хоч і не оспорує право власності на майно, але і не визнає його.

Предмет позову про визнання права власності. Предметом вказаного позову є вимога позивача про визнання його права власності на майно. Підставою позову є невизнання права власності або оспорування його.

Невизнання права полягає в запереченні наявності в особи суб'єктивного цивільного права на певне майно. Але при цьому ніхто інший з учасників цивільних правовідносин не стверджує, що таке майно належить на праві власності саме йому. Наприклад: нотаріус, орган державної влади чи місцевого самоврядування не визнають право власності за особою, яка не може його підтвердити у зв'язку з утратою правовстановлювальних документів.

Оспорування права полягає в одночасному твердженні двох або більше учасників цивільних правовідносин, що право власності на певну річ належить одному з них і не належить іншому або, в спільній власності, не тільки належить іншому. Наприклад, особа, чие право оспорується, може вимагати його визнання шляхом звернення до суду із зустрічним позовом.

Умови задоволення позову про визнання права власності. Метою використання вказаного позову є ліквідація невизначеності у відносинах права власності щодо індивідуально визначеного майна.

Умовами задоволення позову про визнання права власності є:

– наявність у позивача права власності. Тобто позивачем завжди є власник (особа, яка вже стала власником майна, а не намагається ним стати через пред'явлення позову);

– наявне право власника оспорується або не визнається іншою особою (іншими особами);

– власник утратив документ, який засвідчує його право власності.

Вищенаведені умови дозволяють відокремити позов про визнання права власності як речово-правового способу захисту права власності від позовів про визнання права власності як однієї з підстав у юридичному складі виникнення права власності. Останні подаються тоді, коли особа ще не є власником, але бажає ним стати. Тому судові рішення,

при подачі таких позовів, не усувають сумніви в наявності права власності, а породжують їх. Наприклад: право власності на самочинно збудоване нерухоме майно може бути за рішенням суду визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно (ч. 3 ст. 376 ЦК). Або на вимогу власника (користувача) земельної ділянки суд може визнати за ним право власності на нерухоме майно, яке самочинно збудоване на ній, якщо це не порушує права інших осіб (ч. 5 ст. 376 ЦК). Очевидно, що в наведених прикладах позови про визнання права власності спрямовані не на захист права власності, оскільки його ще немає, а на його встановлення.

§ 6. Позов про визнання права власності та зняття арешту з майна

Позов про визнання права власності та зняття арешту з майна – це спосіб усунення заборони, адресованої власнику, розпоряджатися або користуватися своїм майном як помилково застосованого заходу процесуального примусу. Цей позов є комбінованим та поєднує в собі як вимогу про визнання права власності, так і скасування заборони розпоряджатися або користуватися своїм майном, а інколи і володіти ним, якщо таке майно передано на зберігання третій особі. Причому зняття арешту відбувається на підставі визнання права власності за певною особою.

Накладення арешту на майно – це захід процесуального примусу, що полягає в забороні, адресованій власнику майна, розпоряджатися або користуватися ним, а в необхідних випадках у фактичному вилученні майна й передачі його на зберігання третім особам. Воно застосовується до боржника для забезпечення реального виконання рішення суду. Але зустрічаються випадки, коли арешт помилково накладається на майно не боржника, а інших осіб. Наприклад: майно знаходилось на зберіганні у боржника, а власник не встиг до арешту підтвердити свої права на таке майно, або не зміг у зв'язку з утратою правовстановлювального документа. Або майно було придбане під час шлюбу, але оформлене на боржницю (боржника) і не оформлене на її (його) чоловіка (жінку) з якою боржниця (боржник) перебували у шлюбі. Тому належним захистом свого права власності є позов про визнання права власності не

за боржником, а за особою, яка не є боржником, та зняття арешту з майна власника, яке було накладене помилково¹⁰⁶.

Позови про визнання права власності та зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини. Він є заходом, спрямованим на забезпечення виконання судового рішення про відшкодування шкоди чи вироку про конфіскацію майна, на задоволення інших майнових прав громадян і юридичних осіб (наприклад, на ліквідацію заборгованості по аліментних платежах платника аліментів шляхом накладення стягнення на його майно), чи на охорону майнових прав власників або третіх осіб (при відкритті спадщини; при укладенні договору про довірче управління майном особи, визнаної безвісно відсутньою).

Об'єктом позову про визнання права власності та зняття арешту з майна є спірне майно в натурі, що було помилково піддане арешту.

Сторони за позовом про визнання права власності та зняття арешту з майна. Позивачем за даним позовом є особа, стосовно якої на момент порушення справи є припущення, що порушено її право власності і вона є носієм суб'єктивного права власності. Ним може бути власник (або інший титульний володілець), майно якого помилково арештовано.

Відповідачем за позовом про зняття арешту з майна завжди є не одна, а дві (мінімум) особи: по-перше, боржник, майно якого арештоване; по-друге, організації і особи, в інтересах яких накладено арешт на майно (стягувачі, кредитори). Якщо арешт на майно накладено у зв'язку з його конфіскацією, відповідачами є засуджений і відповідний фінансовий орган, який представляє інтереси держави, оскільки майно стягується у власника саме в дохід держави.

Предмет позову про визнання права власності та зняття арешту з майна. Предметом вказаного позову є вимога позивача про визнання його права власності на майно та скасування встановленої заборони (арешту) розпоряджатися або користуватися своїм майном, а інколи і володіти ним.

Умовами задоволення позову про зняття арешту з майна є встановлення в суді обставин – юридичних фактів, що підтверджують право власності позивача на арештоване майно, чи права володіння ним на

¹⁰⁶ Детальніше див.: Бородін М. М., Кройтор В. А., Кузьменко С. Г. Процесуальні питання розгляду справ про виключення майна з опису. *Право України*. 1999. № 7. С. 52–56; Кузьменко С. Г., Кройтор В. А. Иски об освобождении имущества из-под ареста : науч.-практ. пособие. Харьков : Эспада, 2003. 272 с.

підставі закону або договору з власником. Крім цього, до обов'язку позивача належить і доказування факту порушення його права – факту опису, накладення арешту майна, а в низці випадків – і факту реалізації цього майна.

Коли такі факти будуть установлені в суді внаслідок представлення правостановлювальних документів або надання інших доказів, вимога позивача підлягає задоволенню.

Юрій Іванович Чалий

Глава 20. РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО

Інституційне призначення речових прав на чуже майно полягає в тому, що вони відкривають для заінтересованих осіб можливість скористатися чужими речами, тобто тими речами, які належать певним особам на праві власності (власникам). Необхідність у цьому виникає тоді, коли заінтересована особа іншим способом не може задовільнити свої майнові потреби. На відміну від зобов'язально-правових конструкцій, що також надають юридичний доступ до чужого майна (наприклад, договірних зобов'язань оренди, позички тощо.), речові права на чуже майно забезпечують більш стабільний порядок володіння та користування чужим майном. Саме ця функціональна властивість речових прав на чуже майно є тим привабливим моментом, який мотивує заінтересованих осіб до участі в правовідносинах сервітуту, емфітевзису, суперфіцію тощо¹⁰⁷.

Окрім речових прав на чуже майно, в даному підрозділі посібника розглядається проблема цивільно-правової регламентації відносин з фактичного (безтитульного) володіння.

§ 1. Право володіння чужим майном і володіння

Закріплений нормами глав 30 (п. 1 ч. 1 ст. 395) та 31 (ст. ст. 397–400) ЦК інститут, що йменується «право володіння чужим майном», представниками цивілістичної спільноти наразі піддається критичному переосмисленню. Цілоком ґрунтовно ставиться під сумнів позиція законодавця щодо конструювання в главах 30, 31 ЦК положень про *фактичне (безтитульне) володіння*¹⁰⁸ як про різновид речових прав на чуже майно. Справа в тому, що *безтитульне володіння являє собою своєрідний фактичний стан, а тому різновидом права на чужу річ чи іншого права його кваліфікувати принципово не можна*. Водночас законодавець зі згаданим фактичним станом (як це не дивно, на перший погляд)

¹⁰⁷ Матеріалом цієї глави не охоплюється характеристика таких видів речових прав на чуже майно, як *застава* та *притримання*, оскільки їх призначення полягає не в тому, щоб задовільняти потреби заінтересованої особи в чужій речі як такій, тобто не у вилученні з неї функціональних властивостей, а в забезпеченні належного виконання боржником своїх обов'язків в інших правовідносинах. *Застава* та *притримання* будуть розглядатися в іншому параграфі цього посібника, а саме під час викладення загальних положень про зобов'язання.

¹⁰⁸ «Фактичне володіння» та «безтитульне володіння» використовуються в цьому параграфі як синонімічні поняття.

традиційно пов'язує виникнення певних юридичних наслідків¹⁰⁹, але вони, за існуючими правилами систематики правових норм, вимагають відносно автономного описання, принаймні поза рамками положень глав 30 і 31 чинного ЦК.

Терміни «володіння» та «право володіння» мають доволі широке юридико-лексичне застосування та ще й у різноманітних контекстуальних значеннях. Подібними термінами, як відомо, позначають один із елементів *правових можливостей (правомочностей) власника*, здійснюваних ним *стосовно своєї речі* (ст. ст. 317, 319 ЦК). Дані терміни використовують також для позначення *юридично підставного (титульного) знаходження в особі чужої речі*. При цьому правові підстави (титули) знаходження чужих речей у певних осіб можуть мати як *речово-правову*, так і *зобов'язально-правову природу*. На *речово-правові титули* спирається володіння чужими речами у правовідносинах сервітуту (гл. 32 ЦК), емфітевзису (гл. 33 ЦК), суперфіцію (гл. 34 ЦК), застави (§ 6 гл. 49 ЦК), притримання (§ 7 гл. 49 ЦК) тощо. *Зобов'язально-правовими титулами* володіння чужими речами можуть бути договір найму (оренди) (гл. 58 ЦК), договір перевезення вантажів (гл. 64 ЦК), договір зберігання (гл. 66 ЦК) та інші договори.

Таким чином, терміни «володіння» та «право володіння» застосовуються з метою описання різних за своєю природою цивільно-правових режимів упорядкування майнових відносин, котрі не слід між собою понятійно змішувати, як принципово недопустимо ототожнювати їх із *безтитульним володінням*, що є центром уваги даного параграфу навчального посібника.

У контексті визначення змісту категорії «*безтитульне (фактичне) володіння*» слово «*володіння*» має сприйматися як *життєва обставина, що надає особі (володільцеві) можливість здійснювати безпосередній вплив на річ*. При цьому розглядуване володіння є «*безтитульним (фактичним)*», оскільки воно *не ґрунтується на тій чи іншій правовій підставі (титулі)*.

¹⁰⁹ У правовій науці та практиці фактичні відносини (факти) розглядаються за загальним правилом як той вид соціальних зав'язків, який не призводить до виникнення правових наслідків, не породжує правовідносин. З огляду на це «факти» протиставляються «праву». *Безтитульне (фактичне) володіння* особою річчю є винятком із цього загального правила, оскільки законодавець, спираючись на традицію, що бере свій початок ще з античного римського права, надає подібному володінню правовий захист і встановлює деякі інші юридичні наслідки, про що буде йтися далі.

Способами встановлення безтитульного володіння можуть бути: помилкове передання речі особою набувачеві речі (фактичному володільцеві); придбання майна за договором в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач (фактичний володільць) не знав і не міг знати; передання особі (фактичному володільцеві) майна на певній правовій підставі, що згодом відпала; інші обставини безпідставного збільшення обсягу майна володільця.

Суб'єктом володіння може бути будь-який суб'єкт цивільного права.

Об'єктом безтитульного володіння може бути лише те майно, яке, згідно з вимогами цивільного законодавства, є об'єктом права власності.

Нормою ч. 3 ст. 397 ЦК встановлюється презумпція правомірності володіння. Це означає, що якщо (а) правова безпідставність володіння не впливає з вимог закону та самих обставин знаходження речі в особи або (б) така безпідставність володіння не встановлена рішенням суду, то певне володіння вважається правомірним (титульним). Тож, коли згадана презумпція спростовується дією закону або рішенням суду, володіння набуває характеру безтитульного володіння.

Правові наслідки констатації безтитульності володіння залежать від того, є володіння добросовісним або ж недобросовісним. Так, якщо майно за договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, *про що набувач не знав і не міг знати*, то такий набувач буде вважатися *безтитульним добросовісним володільцем* (ч. 1 ст. 388 ЦК). Добросовісним буде володільць і в тих випадках, коли набуття чужого майна не є результатом його протиправних дій, та коли він, усвідомлюючи безпідставність знаходження в нього чужого майна, доклав (докладає) всіх необхідних та можливих зусиль щодо розшуку власника цього майна, але власник або не виявився, або виявився, але втратив інтерес до свого майна. Тобто власник у такій ситуації просто відмовився від права власності на дане майно. І навпаки, якщо особа *знала або могла знати про те, що вона заволоділа чужим майном незаконно*, вона є *безтитульним недобросовісним володільцем* (ч. 1 ст. 390 ЦК)¹¹⁰.

1. **Правові наслідки безтитульного недобросовісного володіння.** З огляду на те, що недобросовісний володільць сприймає факт неправомірності знаходження в себе чужого майна з моменту набуття майна,

¹¹⁰ Законодавець добросовісне та недобросовісне володіння буквально не позначає «безтитульним», але вони *de jure* є саме такими.

закон покладає на нього обов'язок про негайне повернення цього майна власникові, іншому титульному володільцеві або *безтитульному добросовісному володільцеві*. Невиконання даного обов'язку надає вищезгаданим заінтересованим особам право пред'явити до недобросовісного володільця позов про витребування майна (ст. 400 ЦК)¹¹¹.

2. *Правові наслідки безтитульного добросовісного володіння*. На відміну від недобросовісного володільця, інтереси безтитульного добросовісного володільця підлягають захисту, оскільки поведінка останнього є юридично бездоганною. Водночас, законодавець змушений балансувати між інтересами добросовісного володільця та правами власника.

Так, якщо добросовісний володілець *безоплатно* набув майно власника від третьої особи, яка не мала права відчужувати таке майно, то власник має право витребувати своє майно від добросовісного володільця у всіх випадках (ч. 3 ст. 388 ЦК). Разом із тим якщо майно придбане добросовісним володільцем *за відплатним договором* у особи, яка не мала права його відчужувати, то власник має право витребувати це майно від добросовісного володільця *лише у разі, якщо майно*: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом (ч. 1 ст. 388 ЦК). Гроші, а також цінні папери на пред'явника, що існують у паперовій формі, не можуть бути витребувані від добросовісного набувача (ч. 1 ст. 389 ЦК). Законом установлені й інші правові наслідки знаходження майна власника у добросовісного володільця (див.: ч. ч. 2, 3, 4 ст. 390 ЦК).

Отже, чинне законодавство надає безтитульному добросовісному володільцеві можливість (хоча і з деякими застереженнями) захистити своє *володіння* майном, але водночас, на жаль, не надає йому можливості законно протистояти правопорушенням, що *не пов'язані з позбавленням володіння*.

¹¹¹ При цьому найбільш повно законом захищаються права власника: а) майно, що безпідставно знаходиться у володінні недобросовісного набувача, може бути витребуване власником майна у будь-яких випадках (статті 387–389 ЦК України); б) недобросовісний володілець (набувач) також зобов'язаний передати власникові всі доходи, які він одержав або міг одержати за весь час володіння чужим майном (ч. 2 ст. 390 ЦК України); в) недобросовісний володілець (набувач) утрачає можливість залишити за собою поліпшення чужої речі або отримати компенсацію їх вартості, якщо такі поліпшення були ним здійснені (ч. 4 ст. 390 ЦК України).

За наявності передбачених у законі умов стан безтитульності володіння може трансформуватися в право власності за правилами про набувальну давність (ст. 344 ЦК). Право власності на річ у фактичного володільця може виникнути за набувальною давністю, якщо:

- а) він заволодів річчю *добросовісно*;
- б) він продовжує володіти такою річчю *безперервно та відкрито*;
- в) фактичне знаходження речі є досить *тривалим* (див.: ч. ч. 1, 3 ст. 344 ЦК України);
- г) власник речі *не може її витребувати* від добросовісного фактичного володільця через обставини, описані в законі (див.: ч. ч. 1, 2 ст. 388 ЦК України).

Реалізацією норм про набувальну давність вирішується стан правої невизначеності безтитульного добросовісного володіння, тим самим фактичні відносини з володіння річчю набувають характеру правовідносин, а точніше – правовідносин власності.

Стан безтитульного володіння припиняється: 1) відмовою фактичним володільцем від володіння майном; 2) витребуванням від фактичного володільця майна особою, яка має на це правові підстави; 3) знищення майна, що було об'єктом володіння; 4) виникненням у фактичного володільця права власності на майно (за набувальною давністю), що було об'єктом володіння.

§ 2. Право обмеженого користування чужим майном (сервітут)

Сервітут є видом речових прав на чуже майно, що надає правоможній особі (сервітуарію) можливість у межах певного строку або без визначення строку, оплатно чи безоплатно користуватися чужим нерухомим майном суворо визначеним чином та за умови, що в інший спосіб майнові інтереси сервітуарія не можуть бути задоволені.

Сервітут є давнім правовим інститутом, який бере свій початок ще в античному римському приватному праві, на що вказує походження цього терміна. Латинське слово *servitutis* походить від *servitus* (*рабство*). Застосуванням терміна *servitutis* римські юристи підкреслювали правовий стан, за яким річ власника певним чином і в певних обсягах підкорялася інтересам сервітуарія, «обслуговувала» його інтереси.

На соціально-правову функцію інституту «сервітут» вказує історія його виникнення. В античному римському приватному праві сервітут виник як своєрідна реакція на абсолютизацію права приватної власності, що встановлювалося на земельні ділянки чи інші нерухомі об'єкти.

Свого часу римські землевласники досить часто зловживали юридичною необмеженістю свого права власності, необґрунтовано забороняючи іншим особам, тобто невласникам, скористатися земельними ділянками чи іншими об'єктами навіть тоді, коли в цьому для останніх була нагальна потреба: пройти, проїхати через сусідню земельну ділянку, прокласти через неї стежку, дорогу, інші комунікації, прогнати домашню худобу, набрати з джерела, що розташоване тільки на сусідній земельній ділянці, води для власного споживання тощо. Зрозуміло, що подібні зловживання не могли не викликати обурення зі сторони членів римської громади. Наданням заінтересованим особам сервітутного права вирішувався вказаний соціальний конфлікт, установлювався справедливий баланс між потребами землевласників і заінтересованих осіб. З тих же міркувань присутність сервітуту, як правового інституту, можна пояснити і в сучасних правових порядках.

У чинному законодавстві України *сервітут має характер комплексного інституту* (див.: гл. 32 ЦК, гл. 16 Земельного кодексу України (далі – ЗК), ст. 23 Лісового кодексу України (далі – ЛК))¹¹². Аналіз вищезгаданих норм указує на те, що *сервітутне право є своєрідним обтяженням права власності*¹¹³, оскільки на річ власника встановлюється право іншого суб'єкта (сервітуарія), яке надає останньому можливість користуватися чужою річчю (річчю власника) певним чином. Отже, стосовно однієї і тієї ж речі здійснюється два види речових прав – право власності та право сервітуту.

Сервітут належать до різновиду **речових прав на чуже майно** або, як їх ще називають, **обмежених речових прав**. Правові можливості сервітуарія, які він здійснює стосовно чужої речі, є *вужчими (обмеженими)*, порівняно з можливостями власника. Зокрема, сервітуарій може лише володіти та користуватися чужою річчю, але не розпоряджатися нею. До того ж обсяги можливостей сервітуарія щодо володіння та користування чужою річчю **визначаються суворими рамками цілей встановлення сервітуту, його призначенням**. Поза вказаними рамками володіння та

¹¹² Деякі норми Водного кодексу України (далі – ВК) також дають підстави кваліфікувати їх як ті, що встановлюють сервітут щодо користування водними об'єктами (див., зокрема, ст. 47 ВК).

¹¹³ Слід зауважити, що сервітут може обтяжувати не лише право власності, але й інші права. Зокрема, згідно з положеннями ч. 2 ст. 402 ЦК, а також глави 16 ЗК земельний сервітут може встановлюватися як обтяження *емфітевзису, суперфіцію та права постійного користування земельною ділянкою*. Виходячи із цього, подальший матеріал параграфу необхідно сприймати з урахуванням цього застереження.

користування чужою річчю для сервітуарія є неможливим. Наприклад: якщо призначення земельного сервітуту полягає в можливості проїзду через сусідню земельну ділянку, то сервітуарій має право лише на оперативне володіння та користування нею з метою саме проїзду, але не більше того. Отже, сервітуарій може користуватися чужою річчю **суворо за призначенням і в обсягах**, визначених договором, законом, заповітом або рішенням суду.

Сервітутне право, як й інші речові права, має **абсолютний характер**, що надає його носієві (сервітуарію) можливість захищатися від невизначеного кола осіб, у тому числі й від власника чи іншого титульного володільця майна, на яке встановлено сервітутне обтяження. Сервітут характеризується також наявністю так званого **права слідування**, адже сервітут зберігає свою чинність у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений (ч. 6 ст. 403 ЦК; ч. 1 ст. 101 ЗК).

Суб'єкти сервітуту. Суб'єктом майна, на яке може встановлюватися сервітутне обтяження, є, перш за все, *власник* такого майна, а в деяких випадках цими суб'єктами можуть бути *емфітевта*, *суперфіціарій* або *землекористувач* (ч. 2 ст. 402 ЦК; ч. 2 ст. 100 ЗК).

Суб'єктами, в інтересах яких встановлюється сервітут, закон називає *власників (володільців) сусідньої земельної ділянки*, а також *інших конкретно визначених договором (заповітом, рішенням суду) осіб* (ч. 2 ст. 401 ЦК; ч. ч. 1, 2 ст. 100 ЗК). У тих випадках, коли сервітут встановлюється на житло, носіями сервітутного права будуть *члени сім'ї* власника житла, котрі проживають разом з ним (ч. 1 ст. 405 ЦК). Якщо сервітут закріплюється законом за певною земельною ділянкою чи іншим природним об'єктом для загального користування, то сервітутним правом може скористатися *невизначене коло осіб*.

Об'єктами сервітуту є земельні ділянки, інші природні ресурси (ліси, водні об'єкти тощо), а також інше нерухоме майно (будівлі, споруди, приміщення, житло тощо) (ч. 1 ст. 401, ч. 1 ст. 405 ЦК; ст. 23 ЛК).

Підставами виникнення сервітуту можуть бути договір, закон, заповіт, рішення суду (ч. 1 ст. 402 ЦК).

Особливості здійснення сервітутного права (зміст сервітуту). *Земельний сервітут* пов'язаний із можливостями сервітуарія щодо проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо (ч. 1 ст. 404 ЦК). Положення ст. 99 ЗК більш детально визначають призначення *земельних сервітутів*, де, поміж іншого, вказується на право: відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню

або через сусідню земельну ділянку; поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці та прогону худоби до природної водойми; прогону худоби по наявному шляху; встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд тощо. Наведений перелік цільового користування чужою земельною ділянкою за сервітутом не є вичерпним. Договором, законом, заповітом чи рішенням суду можуть встановлюватися й інші цілі.

Житловий сервітут, як це випливає з його назви, дозволяє сервітуарію користуватися житлом власника лише для проживання (ст. 405 ЦК); *лісовий сервітут* – для вільного перебування осіб у певній ділянці лісу з метою відпочинку, збирання рослин, полювання тощо (ст. 23 ЛК).

Таким чином, *сервітутне право здійснюється лише за певним призначенням (з чітко визначеною метою)*.

Фактом установаження сервітуту на річ власника право власності останнього на цю річ не припиняється (ч. 5 ст. 403 ЦК; ч. 3 ст. 98 ЗК; ст. 23 ЛК). Разом із тим власник вимушений рахуватися із сервітутним обтяженням. Тобто власник зобов'язаний так здійснювати правомочності з володіння, користування та розпорядження своєю річчю, щоб це не створювало перешкод для реалізації прав сервітуарієм. Такі ж вимоги висовуються й до поведінки сервітуарія: норми ч. 3 ст. 406 ЦК; ч. 4 ст. 98 ЗК; ст. 23 ЛК зобов'язують здійснювати право сервітуту найменш обтяжливим способом для власника майна.

Сервітутне право може здійснюватися протягом певного строку або без визначення строку (ч. 2 ст. 403 ЦК; ч. 2 ст. 98 ЗК). Сервітуарій зобов'язаний вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду (ч. 3 ст. 403 ЦК; ч. 4 ст. 101 ЗК).

Сервітут не підлягає відчуженню (ч. 4 ст. 403 ЦК; ч. 3 ст. 101 ЗК). Втім у випадках, коли земельна ділянка обтяжена сервітутом для спорудження лінійного об'єкта енергетичної інфраструктури чи інших об'єктів, передбачених законом, договором або законом про встановлення земельного сервітуту, може бути визначена умова щодо переходу права земельного сервітуту до нового власника такого об'єкта при переході права власності на нього (ч. 4 ст. 403 ЦК; ч. 1 ст. 101 ЗК). Сервітут зберігає свою чинність при переході права власності на майно, щодо якого він встановлений (ч. 6 ст. 403 ЦК; ч. 1 ст. 101 ЗК).

Виду сервітуту. Законом визначено лише два види сервітуту: *земельний* та *особистий* (ч.1 ст.401 ЦК).

Земельний сервітут встановлюється стосовно земельної ділянки або інших природних ресурсів. Коли земельний сервітут встановлюється законом в інтересах невизначеного кола осіб для безоплатного та, як правило, безстрокового користування об'єктом сервітуту, то такий вид сервітуту, за римською правовою традицією, може позначатися ще терміном *предіальний сервітут*.

Особистий сервітут встановлюється договором (заповітом, рішенням суду) в інтересах конкретно визначеної особи чи декількох осіб для користування земельною ділянкою, іншими об'єктами нерухомості. Особистий сервітут може бути як оплатним, так і безоплатним, із визначеним строком користування чи без визначення такого строку.

Припинення сервітуту. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 406 ЦК *сервітут припиняється* у разі: *поєднання в одній особі* сервітуарія та власника майна, обтяженого сервітутом; *відмови від нього сервітуарієм; спливу строку*, на який було встановлено сервітут; *припинення обставини*, яка була підставою для встановлення сервітуту; *невикористання сервітуту протягом трьох років поспіль; смерті сервітуарія*, на користь якого був установлений особистий сервітут. Сервітут також припиняється фактами *загибелі майна*, яке обтяжувалося сервітутом (демонтаж, руйнування будівель, споруд тощо), *припиненням юридичної особи-сервітуарія*. На вимогу власника майна та за наявності обставин, які мають істотне значення, сервітут може бути припинений рішенням суду, зокрема тоді, коли сервітут перешкоджає власникові земельної ділянки використовувати її за цільовим призначенням (ч. ч. 2, 3 ст. 406 ЦК). Законом можуть установлюватися й інші підстави припинення сервітуту (ч. 4 ст. 406 ЦК).

Абсолютність сервітутного права (а), відносна незалежність можливостей сервітуарія від волі власника майна, на яке встановлюється сервітут (б), слідування сервітутного права за річчю (в), відносно довготривале користуватися майном (д) – це ті сукупні характеристики, які надають сервітуту очевидні переваги перед зобов'язально-правовими формами користування чужим майном (орендою, прокатом, позичкою тощо).

§ 3. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)

Емфітевзис є видом речових прав на чуже майно, що надає правоможній особі (емфітевті) можливість строкового та оплатного користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Емфітевзис запозичено правопорядками європейських країн з положень античного римського приватного права. Термін **emphyteusis** має грецьке походження та означає «обов'язок обробляти та покращувати земельну ділянку».

У законодавстві України такий правовий інститут має комплексний характер, оскільки він закріплений в главі 33 ЦК і в главі 16¹ ЗК. Емфітевзис є різновидом речових прав на чуже майно (обмежених речових прав) з властивими йому ознаками абсолютності юридичного захисту та наявності права слідування.

Суб'єкти емфітевзису. Суб'єктом земельної ділянки, на яку встановлюється емфітевзис, є її власник. Суб'єктами, в інтересах яких встановлюється емфітевзис, можуть бути будь-які фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 407 ЦК).

Об'єктом емфітевзису є винятково земельна ділянка сільськогосподарського призначення (ст. 22 ЗК).

Підстави виникнення емфітевзису. Закон називає декілька підстав виникнення емфітевзису, серед яких: договір між власником земельної ділянки та іншою особою про надання останній права емфітевзису; договір про відчуження емфітевзису (передання емфітевтом свого права іншій особі); спадкове правонаступництво (ст. 407 ЦК; ч. ч. 1, 2 ст. 102⁻¹ ЗК).

Особливості здійснення права емфітевзису (зміст емфітевзису). З огляду на цільове призначення земельної ділянки, що є об'єктом емфітевзису, вона може використовуватися емфітевтом лише для вироблення (виросування) сільськогосподарської продукції (ч. 1 ст. 409 ЦК). При цьому на емфітевта покладається публічний обов'язок щодо ефективного використання землі, підвищення її родючості та застосування природоохоронних технологій виробництва. Законом адресоване емфітевту веління утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації (ч. 3 ст. 410 ЦК).

Володіння та користування об'єктом емфітевзису є строковим і не може перевищувати п'ятдесяти років (ст. 408 ЦК; ч. 6 ст. 102⁻¹ ЗК). Емфітевт має обов'язок сплачувати власникові земельної ділянки плату,

розмір, форма, умови, порядок та строки виплати якої встановлюються договором (ч. 2 ст. 409 ЦК). У свою чергу, власник земельної ділянки зобов'язаний не перешкоджати землекористувачеві у здійсненні його прав (ч. 3 ст. 409 ЦК).

Емфітевт має право не лише самостійно використовувати об'єкт емфітевзису, але й передавати його в оренду, за умови, що таке не заборонено власником (абз. другий ч. 1 ст. 410 ЦК; ч. 4 ст. 102⁻¹ЗК). Емфітевт також у змозі здійснити відчуження свого права за договором чи заповітом, але за правилами та з деякими винятками, передбаченими нормами цивільного та земельного законодавства (ст. 411 ЦК; ч. 5 ст. 102⁻¹ЗК).

Припинення емфітевзису відбувається з підстав, установлених ст. 412 ЦК і ч. 9 ст. 102⁻¹ЗК, а саме у разі:

- згоди сторін договору емфітевзису;
- поєднання в одній особі власника земельної ділянки та емфітевта;
- спливу строку, на який було надано право користування за емфітевзисом;
- викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- припинення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (щодо договору емфітевзису, укладеного в рамках такого партнерства);
- набрання законної сили відповідним рішенням суду.

§ 4. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)

Суперфіцій є видом речових прав на чуже майно, що надає правоможній особі (суперфіціарію) можливість строкового та платного користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Суперфіцій, як правовий інститут, запозичений правопорядками європейських країн із положень давньоримського приватного права. Термін *superficies* має латинське походження та буквально означає «поверхня» («все те, що міцно пов'язане із землею»).

Суперфіцій є комплексним правовим інститутом, оскільки він закріплений у цивільному та земельному законодавстві України (гл. 34 ЦК; гл. 16¹ ЗК України). *Суперфіцій, як і будь-який інший різновид речових прав на чуже майно (обмежених речових прав), характеризується абсолютністю юридичного захисту та наявністю права слідування.* Так, згідно з вимогою абз. другого ч. 2 ст. 414 ЦК перехід права власності на земельну ділянку до іншої особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування земельною ділянкою.

Суб'єктами суперфіцію є власник земельної ділянки та особа, яка має намір використовувати землю власника на праві суперфіцію.

Об'єктом суперфіцію може бути лише земельна ділянка, яка за призначенням використовується для забудови.

Підставами виникнення суперфіцію є: договір між власником земельної ділянки та іншою особою про надання їй права суперфіцію; договір про відчуження суперфіцію (передання суперфіціарієм свого права іншій особі); спадкове правонаступництво (ч. ч. 1, 2 ст. 413 ЦК; ч. ч. 1, 2 ст. 102⁻¹ ЗК). Право суперфіцію може також встановлюватися фактом набуття особою права власності на споруду, розташовану на земельній ділянці, яка належала попередньому власникові споруди на праві суперфіцію (ч. 3 ст. 415 ЦК).

Особливості здійснення права суперфіцію (зміст суперфіцію). Цільове призначення земельної ділянки, що є об'єктом суперфіцію, вказує на те, що вона може використовуватися суперфіціарієм лише для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель (ч. 1 ст. 413, ч. 5 ст. 415 ЦК). Водночас, власник земельної ділянки пов'язаний з обтяженням у вигляді суперфіцію, а тому має право володіти, користуватися нею в обсязі, встановленому договором із суперфіціарієм (ч. 2 ст. 414 ЦК).

Право суперфіцію може бути встановлено на визначений або на невизначений строк. Строк користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності для забудови не може перевищувати 50 років (ч. ч. 4, 5 ст. 413 ЦК). На суперфіціарія покладається обов'язок сплачувати власникові земельної ділянки плату, розмір, форма, умови, порядок та строки виплати якої встановлюються договором. Якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти, договором може бути передбачено право власника земельної ділянки на одержання частки від доходу суперфіціарія (ч. 1 ст. 414 ЦК).

Суперфіціарій має право власності на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому на праві суперфіцію (ч. 2 ст. 415 ЦК). Право суперфіцію може відчужуватися суперфіціарієм або переходити за спадковим правонаступництвом, але з винятками, встановленими законом (ч. ч. 2, 3 ст. 413 ЦК; ч. ч. 2, 5 ст. 102⁻¹ ЗК).

Припинення суперфіцію відбувається з підстав, установлених ст. 416 ЦК і ч. 9 ст. 102⁻¹ ЗК, а саме у разі:

- поєднання в одній особі власника земельної ділянки та суперфіціарія;
- спливу строку права користування за суперфіцієм;
- відмови суперфіціарія від права користування земельною ділянкою;

- невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років поспіль;
- викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- припинення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (щодо договору суперфіцію, укладеного в рамках такого партнерства);
- набрання законної сили відповідним рішенням суду.

Правові наслідки припинення суперфіцію. Юридична доля будівлі (споруди), що розташована на земельній ділянці, право суперфіцію на яку припинено, визначається за домовленістю власника землі та власника будівлі (споруди). Власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. У разі виникнення спору, а також у тих випадках, коли знесення споруди заборонено законом або є недоцільним у зв'язку з явним перевищенням вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк (ст. 417 ЦК).

Олена Вікторівна Піхурець

Глава 21. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Конституція України у ст. 54 проголошує свободу творчості. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Результати інтелектуальної, творчої діяльності та прирівняні до них об'єкти є фактором зростання інтелектуального, культурного, економічного та оборонного потенціалу будь-якої країни. Ставлення до неї на міжнародному рівні стає показником загального стану правопорядку у державі. У свою чергу, наука, культура та техніка можуть динамічно розвиватися лише за наявності відповідних умов, включаючи необхідні правові передумови. До них, безумовно, слід віднести законодавче закріплення та врегулювання творчої діяльності. Цим питанням і присвячена дана глава посібника.

§ 1. Поняття права інтелектуальної власності

Право інтелектуальної власності в об'єктивному розумінні являє собою сукупність цивільно-правових норм, що регулюють відносини зі створення, використання та захисту результатів інтелектуальної творчої діяльності, а також прирівняних до них об'єктів, конкретній перелік яких встановлено законодавством. У такому значенні право інтелектуальної власності являє собою частину цивільного законодавства.

Право інтелектуальної власності в суб'єктивному розумінні становить сукупність прав особи (особисті немайнові та майнові права), що виникають на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК та іншим законом.

Творчою зазвичай є розумова (духовно-практична, інтелектуальна) діяльність людини, результатом якої є створення оригінального, неповторного, самостійного результату науки (встановлення нових фактів (явищ), відкриття нових засобів, прийомів,

закономірностей, а також методів дослідження та перетворення світу), літератури (поєми, повісті, вірші) чи мистецтва (живопис, скульптури).

Суб'єктом творчої діяльності може бути лише людина. Природа інколи також створює унікальні шедеври, але в природі здійснюється процес розвитку, а не творчості. **Творчість** – процес усвідомлений, цілеспрямований і передбачуваний. Вона властива людині у будь-якій сфері її діяльності.

Творча діяльність – поняття більш широке ніж інтелектуальна діяльність. До поняття «результати творчої діяльності» чи просто «результати творчості» або «творчі результати» належать будь-які результати творчості. *Результати інтелектуальної діяльності* – це результати творчої діяльності не будь-де, а в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва та художнього конструювання. Але результати інтелектуальної діяльності обов'язково мають відповідати встановленим вимогам закону, тобто мають бути охороноздатними. Лише за цієї умови результати інтелектуальної діяльності можуть стати об'єктами права інтелектуальної власності.

У всьому світі термін «інтелектуальна власність» є загальною понятійною категорією, що охоплює авторське і патентне право, правовий режим дизайну і засобів індивідуалізації, а також численні суміжні права тощо. Але вживання його як юридичної категорії ніяк **не може бути визнано вдалим**. Термін «власність» може створити неправильне уявлення про зміст права, його дію та способи захисту.

Некоректність використання терміна «власність» стосовно нематеріальних об'єктів полягає в тому, що інтелектуальну власність не можна назвати дійсною власністю, оскільки вона не є економічною категорією і поза правом існувати не може. Для реалізації результатів інтелектуальної, творчої діяльності, перетворення їх у товар потрібна монополія, тобто «правове закріплення». Вживання терміна «інтелектуальна власність» чи «право інтелектуальної власності» перешкоджає також чіткому розрізненню нематеріального результату інтелектуальної, творчої діяльності і його матеріального носія – об'єкта права власності.

Відповідно термін «інтелектуальна власність» є **умовним терміном**. Використання слова «власність» у терміні «інтелектуальна власність» зовсім не означає, що до зазначених відносин застосовуються положення законодавства про власність.

§ 2. Система виключних прав на нематеріальні об'єкти

Приблизний перелік результатів інтелектуальної, творчої діяльності містить ст. 2 Конвенції про створення Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІС), а саме: літературні, художні і наукові твори; виконавська діяльність артистів, звукозапис, радіо- і телевізійні передачі; винаходи у всіх галузях людської діяльності; наукові відкриття; промислові зразки; торговельні марки, фірмові найменування і комерційні позначення; захист від недобросовісної конкуренції, а також усі інші права, які мають відношення до інтелектуальної діяльності у промисловій, науковій, літературній та художній галузях. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності містить орієнтовний перелік об'єктів та умовний поділ на правові субінститути.

Чинне законодавство України також містить схожий перелік об'єктів права інтелектуальної власності. Такими, відповідно до ст. 420 ЦК, є: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці.

Сьогодні система об'єктів права інтелектуальної власності в законодавстві України є роздрібненою на безліч самостійних груп прав. Із прискоренням технічного прогресу прискорився і процес виокремлення нових груп виключних прав. А саме щодо прав на комп'ютерні програми і бази даних, ноу-хау, комерційну таємницю, доменні імена, на компонування напівпровідникових виробів, на селекційні досягнення тощо.

Переважає більшість інститутів права інтелектуальної власності однорідні, вони мають подібні ознаки, що говорить про їх юридичну спорідненість. Для права інтелектуальної власності можливим є виділення загальних положень. Про таку можливість свідчить і книга IV ЦК, де окремо виділено гл. 35 «Загальні положення про право інтелектуальної власності», де зосереджено найзагальніші положення про право інтелектуальної власності: загальні положення про об'єкти, суб'єкти, підстави виникнення виключних прав, зміст права інтелектуальної власності, терміни дії виключних прав, спеціальні способи захисту тощо.

Можна стверджувати, що однорідними та однозначно сформованими є чотири інститути права інтелектуальної власності:

- авторське право та суміжні права;

- патентне право;
- права на засоби індивідуалізації суб'єктів цивільного обороту, товарів та послуг, які вони виготовляють чи надають;
- права на нетипові (нетрадиційні) об'єкти права інтелектуальної власності.

Однак відзначимо і систему, запропоновану проф. В. А. Дозорцевим, де розмежування правових інститутів залежить від підстав надання правової охорони. Критерієм для такого розмежування є можливість незалежного створення аналогічного нематеріального об'єкта іншою особою.

Коли незалежне створення двома особами нематеріального об'єкта неможливо, то для відокремлення одного об'єкта від іншого служить форма об'єкта, а саме відокремлення не є проблемою. Ця властивість нематеріального об'єкта спричиняє те, що для надання правової охорони не потрібно реєструвати твір, проводити експертизу на новизну або оригінальність. Відповідно, право виникає з моменту створення та не вимагається виконання будь-яких формальностей. Форма твору, яка є неповторною, визначає обсяг правової охорони. Така система є «**фактологічною**».

Проте, якщо об'єкти можуть бути створені декількома особами незалежно один від іншого, тоді необхідно відокремити технічне рішення від попередніх. Для цього автор повинен сформулювати суть та обсяг рішення, певний державний орган – провести експертизу, держава – індивідуальний акт, яким визначається обсяг правової охорони. Саме тому відокремлення та реєстрація завжди передують виникненню права. Обсяг правової охорони визначається певними формальними ознаками, як то формула винаходу, суттєві ознаки промислового зразка тощо. Така система є «**реєстраційною**».

У тому випадку, коли відокремлення об'єкта та закріплення монополії можливе на підставі таємності, варто застосовувати систему «**фактичної монополії**». Стосовно конфіденційної інформації (комерційної таємниці і ноу-хау), на неї законом не встановлено монополію. Особа, яка законно контролює комерційну таємницю, повинна вжити адекватні існуючим обставинам заходи зі збереження її секретності. Тобто особа може фактично обмежити тільки неправомірний доступ до такої інформації третіх осіб та зберігати її в режимі конфіденційної. Також забороняється протиправне розголошення такої інформації шляхом промислового шпіонажу особою, яка має доступ до неї. Фактична монополія дозволяє тримати в секреті будь-які відомості необмежений час.

Отже, на конфіденційну інформацію (комерційну таємницю і ноу-хау) може існувати тільки **фактична монополія**.

§ 3. Зміст права інтелектуальної власності

Право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності та прирівняні до них об'єкти, як суб'єктивне право, надає його володільцю певні юридично забезпечені можливості (правомочності). Традиційно суб'єктивне право інтелектуальної власності складається з безлічі правомочностей не тільки майнового, а й немайнового, а точніше – особистого змісту. Так, право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК та іншим законом. Відповідно, право інтелектуальної власності має дуалістичний характер, тобто поділяється на особисті немайнові та майнові права.

Вперше на законодавчому рівні в 1928 році в ст. 6 bis Бернської конвенції було визнано наявність окремого існування особистих немайнових прав автора. Основна мета введення особистих немайнових прав – забезпечити закріплення в свідомості суспільства зв'язку між особистістю автора і його твором. У ст. ст. 8, 9, 11, 11 bis, 11 ter Бернської конвенції закріплено майнові права. Національне законодавство також підтримує існування окремо особистих немайнових *прав інтелектуальної власності* та (або) *майнових прав інтелектуальної власності* (ч. 2 ст. 418, 423, 424, 438, 440, 452, 463, 474, 487, 490, 495, 503, 506 ЦК).

Відповідно до ст. ст. 423, 438 ЦК, особисті немайнові права можуть належати безпосередньо тільки творцеві (авторові, винахіднику, селекціонеру). Вони не залежать від майнових прав і тісно пов'язані з особистістю автора, охороняються безстроково і не можуть передаватися іншим особам, за винятком випадків, встановлених законом. Після смерті творця (автора, винахідника, селекціонера) до спадкоємців переходять не самі особисті права померлого учасника, а право на їх охорону, яке є безстроковим. Тобто у інших осіб (спадкоємців, інших правонаступників) виникає право захищати авторство на твір, протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якого іншого посягання на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора (ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

До виключних прав відносять майнові права, що здатні вільно переходити від одного суб'єкта до іншого та мають строковий (темпоральний) характер (наприклад, період їх дії обмежується строком життя

автора і 70 роками після його смерті). Даний висновок відповідає положенням міжнародного законодавства (зокрема, Бернській конвенції).

Змістом виключного права є правомочності на здійснення уповноваженою особою дій виключного і незалежного від сторонніх осіб використання твору, що охороняється нормами права і розпорядження ним (дозволяти використання), а також правомочність перешкоджати неправомірному використанню, в тому числі і забороняти таке використання, та інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом (ст. ст. 424, 440, 452, 463, 474, 487, 490, 495, 503, 506 ЦК).

Отже, зміст суб'єктивного права інтелектуальної власності становлять *особисті немайнові права інтелектуальної власності* та (або) *майнові права інтелектуальної власності*, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цивільним законодавством. Правомочності уповноваженої особи настільки взаємопов'язані, що виділити серед них права чисто майнового або немайнового характеру досить складно. Майнові права, пов'язані з немайновими, є такими, що походять від немайнових прав. Наприклад: право на опублікування твору, в якому об'єднані як особисті, так і майнові елементи, і дуже складно визначити, до якої групи його потрібно віднести. Тісний зв'язок немайнових прав автора з його майновими правами підкреслює і право авторства, яке в багатьох випадках підтверджує наявність майнових прав на твір. Проміжне становище між особистими немайновими і майновими правами також має право слідування, яке, будучи особистим правом, тісно пов'язане з майновими інтересами автора.

Особисті немайнові права відображають властивість нематеріального об'єкта зберігати зв'язок з особистістю творця. З цього випливає належність особистих немайнових прав виключно творцю та неможливість відчужуватись (передаватись) іншим особам. Ці права охороняються безстроково. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності. Перехід майнових прав на результат інтелектуальної, творчої діяльності не тягне за собою перехід особистих немайнових прав на цей об'єкт.

Під час характеристики особистих немайнових прав та майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності варто дотримуватись досить поширеного підходу, згідно з яким будь-яке суб'єктивне цивільне право складається з двох правомочностей: 1) на власні дії; 2) на чужі дії. Для особистих немайнових прав притаманні дві правомочності: 1) здійснення цього права своїми діями, що входять до його змісту;

2) можливість уповноваженої особи вимагати від необмеженого кола зобов'язаних осіб утримуватись від порушення її права. Реалізація останніх забезпечується поведінкою невизначеного кола осіб, яка виражається в утриманні від дій, що перешкоджають реалізації права.

Згідно зі ст. ст. 423, 438 ЦК України та ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 8 Закону України «Про охорону прав на винахід і корисну модель», ст. 7 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», ст. 6 Закону України «Про охорону права на компонування напівпровідникових виробів», ст. ст. 10, 16 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», творцю (автору, винахіднику, селекціонеру) результату інтелектуальної, творчої діяльності твору належать такі немайнові права: право на визнання автором (винахідником, селекціонером) результату інтелектуальної, творчої діяльності; право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творцю (автору, винахіднику, селекціонеру) результату інтелектуальної, творчої діяльності; право на авторське ім'я (вимагати або забороняти зазначення свого імені і вибирати псевдонім у зв'язку з використанням результату інтелектуальної, творчої діяльності); право на недоторканність результату інтелектуальної, творчої діяльності (вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганням на твір, що може зашкодити честі і репутації автора); інші особисті немайнові права, встановлені законом. Перелік особистих немайнових прав залишено відкритим. Це означає, що творцю (автору, винахіднику, селекціонеру) можуть належати й інші особисті немайнові права, що не передбачені законодавством, але й не суперечать йому.

Майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності. Виключне право на результат інтелектуальної, творчої діяльності та прирівняні об'єкти полягає в праві використовувати *об'єкта права інтелектуальної власності* на свій розсуд у будь-якій формі; виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Слід зазначити, що перелік можливих форм і способів використання *об'єкта права інтелектуальної власності* є відкритим у законодавстві і розглядається як єдине право, а не як комплекс окремих можливостей. Виділення зазначених форм і способів використання *об'єкта права*

інтелектуальної власності обумовлено їх суспільним значенням, аж ніяк не виключає появи в майбутньому нових форм і способів використання, які будуть більш значущі, ніж відомі сьогодні в законодавстві, але з обов'язковою виплатою авторської винагороди за будь-які випадки такого використання.

Виключне право – майнове право уповноваженої особи на *об'єкт права інтелектуальної власності*, змістом якого є використання *об'єкта права інтелектуальної власності* та надання дозволу на використання *об'єкта права інтелектуальної власності* чи заборону їх використання іншим особам у межах строку, встановленого законодавством України. Майнові (виключні) права інтелектуальної власності закріплюють монополію на використання певного об'єкта. Однак у ст. 13 та ст. 426 ЦК встановлено межі та особливості здійснення права на використання об'єкта права інтелектуальної власності. Так, способи використання об'єкта права інтелектуальної власності визначаються ЦК та іншими законами або повинні не суперечити чинному законодавству. Особа, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, може використовувати цей об'єкт на власний розсуд, із додержанням при цьому прав інших осіб. Використання об'єкта права інтелектуальної власності іншою особою здійснюється з дозволу особи, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, крім випадків правомірного використання без такого дозволу, передбачених ЦК України та іншими законами.

§ 4. Захист права інтелектуальної власності

Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється в передбаченому законом порядку, тобто через застосування належних форм, способів та засобів¹¹⁴. Судовий захист прав інтелектуальної власності на цей час здійснюється судами загальної юрисдикції, господарськими та адміністративними судами.

Предметом захисту права інтелектуальної власності є суб'єктивне право інтелектуальної власності та охоронювані законом інтереси. Суб'єктами права на захист є суб'єкти права інтелектуальної власності, а

¹¹⁴ Щодо поняття, форм, порядку, способів та засобів захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів більш детально див. § 3 «Поняття права на захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів» та § 4 «Форми захисту цивільних прав та інтересів. Способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів» глави 5 посібника.

також їх спадкоємці та правонаступники. Відповідно кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. ст. 16 та 432 ЦК та низки інших спеціальних нормативно-правових актів.

Специфіка окремих способів захисту права інтелектуальної власності. Відповідно до ч. 2 ст. 432 ЦК встановлено спеціальні способи захисту порушеного або оспорюваного права інтелектуальної власності. До них належать такі способи:

а) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів – передусім, до таких заходів належать запобіжні заходи, які можуть застосовуватись судом до порушення позовного провадження в суді. Тобто якщо особа має підстави вважати, що її права порушені або існує реальна загроза їх порушення, ця особа звертається до суду з заявою про вжиття запобіжних заходів до пред'явлення позову. Підстави для забезпечення позову, його види, процедура розгляду судом заяви про забезпечення позову, виконання ухвали про нього тощо;

б) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності, переважно застосовується у боротьбі з піратством, тобто виробництвом контрафактних товарів з порушенням прав інтелектуальної власності та ввезенням їх у країну з метою продажу. Заходи на митному кордоні розраховані на попередження ввезення на митну територію України контрафактних товарів. Прикордонні заходи здійснюються адміністративними (митними), а не судовими органами (гл. 10 Митного кодексу України);

в) вилучення з цивільного обороту¹¹⁵ товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот¹¹⁶ з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів. Вилученими із цивільного обороту зазвичай вважаються товари, які не можуть бути відчужені і заставлені та які не підлягають опису і продажу для сплати боргів. Вилучення з

¹¹⁵ Щодо поняття цивільного обороту більш детально див. § 3 «Цивільний оборот об'єктів цивільних прав» глави 10 посібника.

¹¹⁶ Додатково див.: Сліпченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 201–210; Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2017. Вип. 23. С. 129–132; Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of «Civil Turnover». *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. No. 3 (21). Pp. 46–52.

цивільного обороту товарів, які виготовлені або введені в цивільний оборот з порушенням прав інтелектуальної власності, може провадитись згідно з рішенням суду про вилучення такого товару, якщо в суді буде доведений факт порушення особистих немайнових прав або майнових прав, які належать суб'єктам права інтелектуальної власності. За рішенням суду вилучені з цивільного обороту контрафактні товари на вимогу особи, яка є суб'єктом права інтелектуальної власності та права якої порушено, можуть бути передані цій особі. Якщо ця особа не вимагає такої передачі, контрафактні товари, вилучені з цивільного обороту, підлягають знищенню. Незважаючи на зовнішню раціональність цього засобу захисту прав, можливість передачі вилучених із цивільного обороту контрафактних товарів суб'єкту порушеного права інтелектуальної власності за його вимогою можна застосовувати не завжди. Скажімо, не в усіх випадках контрафактні товари можуть бути передані суб'єкту порушеного права інтелектуальної власності у зв'язку з тим, що такі товари можуть бути реалізовані, сховані, знищені, тобто за певних умов подібна передача контрафактних товарів просто неможлива;

г) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь. При такому поширеному явищі, як піратство, труднощі виникають якраз зі встановленням особи, яка виготовила контрафактні товари, й доказуванням факту порушення права інтелектуальної власності саме цією особою. У тих випадках, коли виникає можливість виявити порушника вилучення матеріалів і знарядь, що належать йому та за допомогою яких такі товари виготовлені, можливо за наявності відповідного рішення суду про вилучення чи конфіскацію товарів. За рішенням суду вилучені матеріали та знаряддя, які використовувалися для виготовлення товарів із порушенням права інтелектуальної власності, підлягають відчуженню із перерахуванням виручених коштів до Державного бюджету України;

д) застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення. Питання застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків або стягнення доходу, отриманого внаслідок порушення права інтелектуальної власності, вирішує суд виходячи з обставин конкретної справи, враховуючи характер порушень та особу порушника.

Суб'єкт порушеного права інтелектуальної власності також має право обирати один із засобів захисту свого права – відшкодування збитків, стягнення доходу або виплату компенсації;

е) опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та змісту судового рішення щодо такого порушення. Цей засіб впливу має інформаційно-профілактичний характер попередження правопорушень при здійсненні права інтелектуальної власності.

Також судом може бути застосовано захист права інтелектуальної власності або охоронюваний законом інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

Олена Вікторівна Піхурець

Глава 22. АВТОРСЬКЕ ПРАВО І СУМІЖНІ ПРАВА

Специфіка авторського права полягає в тому, що його завданням є підтримка творчості конкретного автора (творця) та забезпечення належної охорони, захисту його особистих немайнових та майнових прав та інтересів. Разом із тим авторське право має сприяти збагаченню національної (світової) культурної спадщини, розповсюдженню результатів літературної, художньої, наукової творчості, забезпечення їх доступності для всього суспільства як необхідної передумови прогресу, культурного, економічного та соціального розвитку будь-якої країни. Відповідно, значення авторського права полягає в збереженні та дотриманні балансу інтересів авторів (творців) та суспільства в цілому.

Авторське право є досить розвиненим, одним із найбільш значущих і динамічних інститутів права інтелектуальної власності. Авторське право має свою правову природу, свій механізм регулювання відносин, суб'єктів, способи здійснення належних їм прав. Однак із розвитком технічного прогресу, появою нових способів поширення авторських творів нормативно-правові акти у сфері авторського права потребують певного переосмислення. Це пов'язано, в першу чергу, з неймовірним за своєю швидкістю і масштабами розвитком технічних засобів і технологій, що дозволили максимально швидко здійснити копіювання та розповсюдження творів в умовах цифрового суспільства.

§ 1. Поняття авторського права

Авторське право в об'єктивному сенсі – це система правових норм, що регулюють відносини, які виникають із факту створення творів у галузі науки, літератури і мистецтва, визначають порядок їх використання, наділення їх авторів немайновими і майновими правами та захисту прав авторів і інших правовласників. У цьому сенсі авторське право відображає формалізацію відносин, установлює ідеальну модель поведінки його суб'єктів.

Авторському праву властиві ознаки, які дозволяють виокремити його серед інститутів права інтелектуальної власності:

– об'єктом авторського права є результат творчої діяльності незалежно від можливості його промислового чи будь-якого іншого використання;

– виникнення авторського права пов'язано з фактом створення твору, для надання правової охорони твору не потрібно реєструвати його, проводити експертизу на новизну або оригінальність.

Авторське право ґрунтується на принципі неможливості незалежного створення двома особами ідентичного або схожого нематеріального об'єкта. Також *принципами* авторського права є:

– свобода творчості, де автору надається можливість самостійно обирати тему твору, жанр, мету, використовувати твір будь-яким способом тощо;

– баланс особистих інтересів з інтересами суспільства;

– забезпечення належної (справедливої) винагороди авторам за використання їх творів;

– всебічна охорона прав і законних інтересів авторів. Авторському праву також притаманні й загальні засади цивільного законодавства.

Основою національного законодавства у сфері авторського права є Конституція України. Наступними джерелами авторського права є кодекси України. Цивільний кодекс містить книгу IV «Право інтелектуальної власності», де в гл. 35 визначено загальні положення про право інтелектуальної власності, безпосередньо гл. 36 присвячена праву інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір (авторське право), а також гл. 75 книги V містить положення щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності. Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України встановлюють міру відповідальності за порушення авторського права та порядок притягнення порушників до відповідальності.

Наступним у структурі законодавства є Закон України «Про авторське право і суміжні права» та низка спеціальних законів України: «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування», «Про кінематографію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про інформацію», «Про архітектурну діяльність», «Про рекламу», «Про гастрольні заходи в Україні», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» тощо.

Важливими джерелами авторського права є підзаконні нормативно-правові акти: акти Президента України, постанови Кабінету

Міністрів України, накази міністерств та відомств, такі як: постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір»; «Про розмір відрахувань, що сплачуються виробниками та імпортерами обладнання і матеріальних носіїв, із застосуванням яких у домашніх умовах можна здійснити відтворення творів і виконань, зафіксованих у фонограмах і (або) відеограмах»; «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» (з подальшими змінами) тощо.

Важливе значення має судова практика розгляду справ, що виникають у разі порушення авторських прав, особливо коли мова йде про правильне тлумачення і однозначне застосування законодавства з права інтелектуальної власності при захисті авторських прав. Слід вказати на постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», від 4 червня 2010 № 5 «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»; постанову пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» тощо.

Своєрідну групу джерел авторського права становлять міжнародні договори, учасницею яких є Україна: Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів; Всесвітня конвенція про авторське право; Міжнародна конвенція про охорону прав виконавців, виробників фонограм і організацій ефірного мовлення; Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності; Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм; Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право; Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності; Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії, яка є частиною законодавства України.

Авторське право в суб'єктивному сенсі – це сукупність особистих немайнових та виключних (майнових) прав, які належать автору у зв'язку зі створенням твору, а також права, які належать його правонаступникам щодо використання творів літератури, науки і мистецтва. Відповідно в суб'єктивному сенсі авторське право визначає фактичний правовий статус його суб'єктів і зміст самих правовідносин.

§ 2. Об'єкти авторського права

Поняття та ознаки об'єкта авторського права. *Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва.*

Закон України «Про авторське право і суміжні права» не містить легального визначення твору, а також повного переліку об'єктів авторського права. Загальноживане визначення даного терміна надав проф. В. Серебровський. Так, **твір** – це сукупність ідей, думок і образів, які отримали в результаті творчої діяльності автора своє вираження в доступній для сприйняття людськими почуттями конкретній формі, що допускає можливість відтворення.

Важливо розрізнати сам твір, який має нематеріальну сутність, і матеріальну форму його вираження, тобто матеріальний носій твору (рукопис, малюнок, нотний запис тощо). Зв'язок твору може бути нерозривним (скульптура, живопис), а також існувати цілком самостійно. Матеріальні носії творів можуть бути унікальні, але авторське право охороняє твір як систему ідей, думок і образів саме з можливістю його відтворення. Тому авторське право на твір зберігається навіть у разі втрати його матеріального носія.

Об'єктом авторського права може бути тільки той твір, який має певні ознаки, встановлені законодавством. Законодавство встановлює два легальні критерії охороноздатності об'єктів авторського права.

По-перше, твір має бути результатом творчої діяльності. Зазвичай творчою вважається розумова (розумова, духовна, інтелектуальна) діяльність виключно людини, що завершується створенням творчо самостійного результату науки, літератури або мистецтва. Презюмується, що «новизна» твору означає і «творчий» характер діяльності автора, при цьому як певне припущення береться ідея, отже, повторне створення твору неможливо. Творчий характер об'єкта означає, що він є новим порівняно з раніше відомими. Новизна може виражатися як у новому змісті, так і в новій формі. Для об'єктів авторського права істотне значення має як новизна змісту, так і новизна форми. Нова форма відображення відомого змісту характеризує твір як творчий і тягне за собою визнання його об'єктом авторського права. Історія літератури і мистецтва знає чимало цьому прикладів: Шекспір брав теми для своїх трагедій з творів античних грецьких авторів, Стендаль широко використовував для своїх новел італійські середньовічні хроніки, біблійні сюжети знайшли своє відображення на полотнах багатьох відомих живописців тощо.

По-друге, твір має існувати в об'єктивній формі, тобто у тій формі, що доступна для сприйняття суспільством. Якщо ідеї, думки, образи

автора не отримали вираження поза його створенням – немає об'єкта авторського права. Закон передбачає приблизний перелік об'єктних форм втілення творів: письмова (рукопис, машинопис, нотний запис тощо); усна (виступи, публічне виконання, лекції тощо); звуко- або відеозапис (механічна, магнітна, цифрова, оптична тощо); зображення (малюнок, ескіз, картина, план, креслення, кіно-, теле-, відео-, або фотокадр); об'ємно-просторова форма (скульптура, модель, макет, спорудження тощо). При цьому варто враховувати два критерії, що дозволяють однозначно визнати наявність або відсутність у спірному випадку об'єктивної форми вираження твору. Як правило, це відтворюваність і можливість сприйняття органами чуттів людини, де відтворюваність означає здатність твору до відтворюваності, а сприйняття твору органами чуттів людини – можливість фактичного сприйняття твору людиною.

Відсутність хоча б однієї із зазначених ознак робить твір неохороноздатним.

Авторсько-правовій охороні підлягають всі твори, як оприлюднені, так і неоприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо). Сутність твору, його наукова, літературна, художня цінність значення не мають. Не має значення для охорони твору виконання будь-яких формальностей щодо нього. Авторське право охороняє як твір у цілому, так і його окрему частину, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору розглядається як твір і підлягає охороні.

Правова охорона твору поширюється тільки на форму вираження і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи діяльності, процедури, процеси, системи, способи, концепції (математичні концепції), відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі. Форма твору є неповторною, визначає обсяг правової охорони. При цьому в самому творі виділяють дві групи елементів: *юридично байдужі* і *юридично значущі*.

Юридично байдужі – це такі елементи в охоронюваному творі, які не підлягають охороні. До них належать: ідея, тема і матеріал твору, сюжетне ядро, ідейний зміст. Запозичення цих елементів не є порушенням авторського права.

Юридично значущі – це такі елементи, запозичення яких є порушенням авторського права, якщо договором або законом не передбачено інше. До них належать: образ і мова твору. *Образи твору* – це специфічна форма відображення об'єктивної дійсності, вираження думок і

почуттів автора. *Мова твору* – це сукупність використаних автором засобів і прийомів створення образів твору, тобто сукупність використаних зображувально-виразних засобів.

Види авторських творів. Твори, що охороняються законом, розрізняються за формою, способом їх відтворення, ступенем самостійності, видами використання тощо. Вони поділяються на:

1) літературні та художні твори, як письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті, романи, поеми, тощо) та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді, виступи та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори, створені для сценічного показу, та їх постановки; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки та інші твори образотворчого мистецтва; фотографічні твори, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії; твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, техніки, архітектури або науки чи інших сфер діяльності; твори містобудування і садово-паркового мистецтва; переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів і обробки фольклору, придатні для сценічного показу; збірники творів, збірники обробок фольклору, енциклопедії та антології, збірники звичайних даних, інші складені твори, якщо вони за добром, координацією або упорядкуванням змісту та їх складових частин без порушення авторських прав на твори, що входять до них як складові частини, є результатом інтелектуальної діяльності; похідні твори; тексти перекладів для дублювання, озвучення, субтитрування українською та іншими мовами іноземних аудіовізуальних творів;

2) комп'ютерні програми (набори інструкцій, виражених у формі, придатній для читування комп'ютером, які приводять їх у дію для досягнення певної мети);

3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за добром або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності (сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці);

4) інші твори. Це положення обумовлено тим, що життя у своєму розвитку може породжувати нові форми виразу творчої діяльності

людини, а їх будь-яке нормативне закріплення може виключити їх із кола об'єктів правової охорони. Тому законодавець залишив відкритим перелік об'єктів авторського права.

Певна категорія результатів розумової діяльності не визнаються об'єктами авторського права (ст. 434 ЦК та ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Такими творами є: повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації; твори народної творчості (фольклор); видані органами державної влади у межах їхніх повноважень офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади; державні символи України, державні нагороди; символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій; грошові знаки; розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право *sui-generis* (своєрідне право, право особливого роду).

Sui generis – латинський вираз, що означає унікальність правової конструкції (акта, закону, статусу тощо), яка, попри наявну схожість з іншими подібними конструкціями, в цілому не має прецедентів. Зазначене право *sui generis* на базу даних не вкладається в класифікацію виключних прав, закріплену в ст.ст. 423, 424 ЦК. Право упорядника (виробника) бази даних – це механізм адаптації класичної моделі права до відносин, пов'язаних із упорядкуванням, створенням компіляції даних. Зазначене відповідає Директиві ЄС 96/9/ЄС «Про правову охорону баз даних», де поряд із наданням авторсько-правової охорони компіляції даних, яка за добром або розташуванням її змісту є результатом інтелектуальної творчості їх авторів (п.1 ст. 3), передбачає спеціальну охорону для компіляції даних (*sui generis*), в створення яких було вкладено суттєві фінанси чи інші інвестиції (п. 1 ст. 7).

§ 3. Виникнення і здійснення авторського права. Презумпція авторства

Відповідно до ст. 437 ЦК, ч. 2 ст.11 Закону «Про авторське право і суміжні права» встановлено, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення і не потрібна реєстрація твору або будь-яке інше спеціальне оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. Тобто авторське право на твір виникає в *момент створення твору*. Під створенням твору необхідно розуміти надання йому

певної об'єктивної форми вираження, оскільки ідеї автора, які не отримали об'єктивної форми вираження, не є твором. Тому **моментом виникнення авторського права та одночасно юридичним фактом, відповідно до якого воно виникає, є надання твору об'єктивної форми вираження.**

Однак автор може вжити особливих заходів, щоб полегшити свою позицію в разі виникнення спору щодо його прав на твір. Зокрема, автор (автор твору чи будь-яка інша особа, яка відповідно до договору або закону набула авторське майнове право на цей твір) для сповіщення про свої права може (але не зобов'язаний) використовувати спеціальний знак охорони авторського права, що складається зі спеціального символу «С» у колі © (скорочення від англ. слова *copyright* – право автора), імені або найменування особи, яка має авторське право, і року першого опублікування твору. Знак охорони авторського права проставляється на оригіналі й кожному примірнику твору. Правове значення знаку охорони авторського права встановлено п. 1 ст. 3 Всесвітньої Конвенції про авторське право 1952 р., згідно з яким будь-яка договірна держава, за внутрішнім законодавством якої неодмінною умовою охорони авторського права є дотримання формальностей, як-от: депонування примірників, реєстрація, застереження про збереження авторського права, нотаріальні посвідчення, сплата зборів, виготовлення або випуск у світ примірників твору на території цієї держави, – має вважати ці вимоги виконаними щодо цих творів, які охороняються на підставі цієї Конвенції і які вперше випущені у світ поза територією цієї держави і автори яких не є її громадянами, якщо, починаючи з першого випуску в світ цих творів, усі їхні примірники, випущені з дозволу автора або будь-якого іншого праволодільця його прав, носитимуть знак © із зазначенням імені володільця авторського права і року першого випуску в світ; цей знак, ім'я і рік випуску мають бути розташовані таким чином і на такому місці, які б чітко вказували на існування авторського права.

Презумпція авторства. Відповідно до ч. 1 ст. 11 Закону України «Про авторське право та суміжні права», п. 1 ст. 15 Бернської конвенції про охорону літературних та художніх творів, для того щоб автор літературних і художніх творів розглядався за відсутності доказів протилежного як такий, відповідно до цього допускався у країнах Союзу до порушення судового переслідування проти контрафакторів, достатньо, якщо ім'я автора буде позначено на творі (на оригіналі або примірнику твору) звичайним чином. Цей пункт застосовується, навіть коли це ім'я є псевдонімом, за яким можна ідентифікувати автора.

Державна реєстрація об'єктів авторського права та її правове значення. На території України для виникнення авторського права не встановлено будь-яких вимог щодо обов'язкової реєстрації. Однак суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) наопрілюднений чи не опрілюднений твір, факту і дати опублікування твору чи договорів, які стосуються права автора на твір, у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право у відповідних державних реєстрах. Державна реєстрація авторського права і договорів, що стосуються права автора на твір, здійснюється Національним офісом інтелектуальної власності (НОІВ) відповідно до затвердженого КМ України порядку. Про реєстрацію авторського права на твір НОІВ видається свідоцтво.

§ 4. Суб'єкти авторського права

Суб'єктами авторського права є особи, яким належить суб'єктивне авторське право. До таких належать автори творів та інші фізичні або юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до правочину або закону. Суб'єкти авторських прав поділяються на *первинних* і *похідних*.

Первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. **Автор** – це фізична особа, творчою працею якої створено твір. Його громадянство, вік і обсяг дієздатності значення не мають. Авторами творів можуть бути обмежено дієздатні та недієздатні особи. Щодо недієздатних і малолітніх (до 14 років), то майнові авторські права здійснюють від їх імені батьки, усиновлювачі або опікуни (статті 31 і 41 ЦК), їх законні представники. Неповнолітні фізичні особи, віком від 14 до 18 років, можуть самостійно здійснювати свої права відносно твору, наприклад укладати ліцензійні договори (ст. 32 ЦК). Здійснювати правомочності у сфері авторського права фізичні особи, які визнані обмежено дієздатними, можуть лише за згодою своїх піклувальників.

Юридичні особи не можуть бути творцями (авторами), оскільки їм не притаманна інтелектуальна, розумова діяльність, це можуть зробити лише фізичні особи, з якими вони мають трудові або адміністративні відносини.

Співавторство. У створенні результату інтелектуальної, творчої діяльності можуть брати участь декілька осіб. Співавторство на твір, створений спільною творчою працею двох і більше осіб, належить співавторам спільно, незалежно від того, чи становить такий твір одне нерозривне ціле чи він складається з частин, кожна з яких може мати ще й самостійне значення. Частина твору, створеного у співавторстві,

визнається такою, що має самостійне значення, якщо вона може бути використана незалежно від інших частин цього твору.

Отже, співавторство виникає у фізичних осіб, коли їх діяльність є спільною і творчою. Відсутність однієї з указаних умов свідчить, що ці особи вже не є співавторами. Так, якщо особа створила якусь частину твору самостійно, незалежно від авторів інших частин, то максимум, на що вона може претендувати, – це бути автором створеної нею частини, але не співавтором усього твору в цілому. Так само не буде співавтором і особа, внесок якої не може бути оцінено як творчий, якщо вона надала матеріальну або технічну допомогу, фінансові ресурси, забезпечувала поради чи здійснювала допомогу технічного характеру тощо. Співавторство може бути двох **видів**: а) коли неможливо виділити працю кожного співавтора – нероздільне співавторство (здебільшого властиве науково-технічній творчості); б) коли складові частини чітко визначені і відомо, хто зі співавторів створив ту чи іншу частину – роздільне співавторство. Кожен зі співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення.

Співавтори можуть укласти між собою угоду, що встановлює порядок здійснення їх авторських прав. Разом із тим при роздільному співавторстві кожен зі співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, у тому числі заборонити її використання, якщо інше не передбачено угодою між співавторами.

Автором аудіовізуального твору є: режисер-постановник; автор сценарію і/або текстів, діалогів; автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; художник-постановник; оператор-постановник. Автором за законом можуть визнаватися перекладачі, упорядники збірок творів.

Підставою для набуття **похідного** авторського права може бути будь-яка правомірна дія, за якою відбувається перехід прав від однієї особи до іншої. Підставами такого набуття можуть бути договори, які укладаються безпосередньо авторами, закон, заповідальні розпорядження, перехід у порядку спадкування прав автора до спадкоємців. Обсяг прав, які переходять до правонаступників, залежить від змісту конкретного юридичного акта.

Юридичний факт набуття права інтелектуальної власності вторинним суб'єктом пов'язується з моментом вступу в дію договору; виникнення умов, за яких діє норма закону; вступу у спадщину.

Одним із видів правонаступництва є перехід майнових прав інтелектуальної власності до роботодавця або замовника. Останнім належать

майнові права інтелектуальної власності в обсязі, що встановлено договором або законом. Створення службового об'єкта працівником не є підставою виникнення майнових прав у роботодавця. Підставою виникнення майнових прав інтелектуальної власності у роботодавця – юридичної та фізичної особи – може бути тільки цивільно-правовий договір. Укладення трудового договору (контракту) є лише підставою для укладення цивільно-правового договору щодо переходу виключних майнових прав на службовий об'єкт до іншої особи.

Набуття прав інтелектуальної власності за законом може здійснювати на підставі права спадкування. За законодавством України право спадкування переходить до спадкоємців автора твору (незалежно від дієздатності та громадянства) згідно із законом або заповітом. Порядок спадкування докладно визначено книгою 6 ЦК. Успадковуються тільки виключні майнові права, особисті немайнові права не успадковуються, а припиняються, і надалі триває лише охорона певних благ (авторство, ім'я автора та недоторканність твору). Особливістю спадкування виключних авторських прав на твір є неможливість застосування до нього режиму відумерлого майна. У тих випадках, коли відсутні спадкоємці як за законом, так і за заповітом, або ніхто зі спадкоємців не має права успадкувати, або всі спадкоємці відсторонені від спадкування, або ніхто зі спадкоємців не прийняв спадщини, або всі спадкоємці відмовилися від спадщини й при цьому ніхто з них не вказав, що відмовляється на користь іншого спадкоємця, майно переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини. У зазначених випадках виключне право припиняється, й твір переходить у суспільне надбання.

§ 5. Особисті немайнові та майнові права автора

Особисті немайнові права відображають властивість нематеріального об'єкта (твору) зберігати зв'язок з особистістю творця. З цього випливає належність особистих немайнових прав виключно творцю та неможливість переходити до інших осіб. Ці права охороняються безстроково. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності. Перехід майнових прав не тягне за собою перехід особистих немайнових прав.

Автору належать такі немайнові права: право на визнання автором твору; право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації автору, твору; право на авторське ім'я (вимагати або забороняти зазначення свого імені і вибирати псевдонім у зв'язку з використанням твору; право

на недоторканність твору (вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора); інші особисті немайнові права, встановлені законом. Перелік особистих немайнових прав залишено відкритим. Це означає, що автору можуть належати й інші особисті немайнові права, не передбачені законодавством, але не суперечать йому.

Право авторства. Це право особи бути визнаним автором (творцем) результатом інтелектуальної, творчої діяльності. Сутність цього права полягає у визнанні суспільством особистості творця певного результату інтелектуальної, творчої діяльності. У нематеріального об'єкта, створеного творчою працею, завжди є автор (творець). Визнання людини автором обумовлено необхідністю індивідуалізації твору та суспільного визнання зв'язку результатів із діяльністю конкретної особи.

Авторство виникає внаслідок створення твору і для цього не потрібно вчиняти будь-яких дій для того, щоб набути його, воно дає автору можливість вимагати від будь-якої особи визнання існування такого зв'язку.

Право на ім'я. Особливо тісно пов'язаним із правом авторства є право на авторське ім'я. Слід розглядати права авторства та право на авторське ім'я в єдності, враховуючи разом із тим їх певну самостійність. Право на авторське ім'я дає змогу автору використовувати чи дозволяти використання свого твору під власним ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонімом) чи без позначення свого імені (анонімно). Виходячи зі змісту п. п. 2, 3 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ст. 438 ЦК, право на авторське ім'я містить: 1) право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; 2) право забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо особа як автор твору бажає залишитись анонімом; 3) право вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого публічного використання.

Право на авторське ім'я дає можливість автору виступити під будь-яким ім'ям, пов'язуючи або не пов'язуючи це ім'я зі своєю особистістю. За загальним правилом, право на авторське ім'я означає, що автор або використовує, або дозволяє використовувати створений ним твір науки, літератури і мистецтва під своїм власним ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонімом) або без позначення свого імені, тобто анонімно. Однак воно реалізується тільки в разі оприлюднення твору.

Право на недоторканність твору (право на збереження цілісності твору або право на захист репутації автора) означає юридично закріплену можливість автора вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора, а також супроводженню твору без його згоди ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо (ст. ст. 424, 439 ЦК України, ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Дане право є правом із негативним змістом, оскільки воно виражається в праві перешкоджати здійсненню дій або утримуватися від дій, звернене до пасивних суб'єктів утримуватися від спотворення твору.

Право на оприлюднення (мається на увазі вперше, а не виключне право дозволяти або забороняти подання творів до загального відома публіки). Згідно з п. 4 ч. 3 ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права», автор має право дозволяти або забороняти будь-яке повторне оприлюднення творів, якщо воно здійснюється іншою організацією, ніж та, що здійснила перше оприлюднення. При цьому оприлюднення (розкриття публіці) твору – здійснена за згодою автора чи іншого суб'єкта авторського права дія, що вперше робить твір доступним для публіки шляхом опублікування, публічного виконання, публічного показу, публічної демонстрації, публічного сповіщення тощо. Відповідно тільки автор або його правонаступники можуть прийняти рішення про розкриття публіці певного твору, адже це рішення повинно бути результатом усвідомлення того, що твір вже готовий для оприлюднення. Таке усвідомлення допустиме лише для автора твору або його правонаступників. Характер права на оприлюднення є особистим.

Суть права на оприлюднення полягає в юридично забезпеченій можливості автора самостійно прийняти рішення про оприлюднення твору в будь-якій формі або утриматися від такої дії. Тільки автору належить можливість визначати міру і ступінь готовності свого твору бути доступним для публіки шляхом його опублікування, публічного показу, виконання, публічної демонстрації, публічного сповіщення тощо. Оприлюднення твору без згоди автора є неправомірною дією, що порушує його особисті немайнові права.

Властивістю особистих немайнових прав є здатність до обмеження здійснення іншими особами виключних прав, що передані йому за договором. Така можливість для автора передбачена у багатьох правових системах, коли в односторонньому порядку автор може змінювати

умови договору на стадії його виконання, аби забезпечити дотримання своїх особистих немайнових прав – **право на відкликання**.

Але автор має відшкодувати завдані збитки, в тому числі упущену вигоду особі, до оприлюднення. Якщо ж автор захоче знову оприлюднити твір, то переважне право матиме первинний контрагент на умовах, близьких до початкових.

Право доступу – це юридична можливість, що належить автору твору образотворчого мистецтва та полягає в тому, що автор має право вимагати доступу до твору з метою його використання для відтворення (виготовлення примірників, слайдів, карток, переробок тощо) за умови, що це не порушує законні права та інтереси власника твору образотворчого мистецтва. При цьому від власника твору не можна вимагати доставки твору авторові. Власник не може відмовити автору в доступі до твору без достатніх підстав. Право доступу належить виключно автору, не може відчужуватися або переходити у спадок.

Майнові права на авторські твори

Майнове право – це виключне право уповноваженої особи на твір, змістом якого є використання твору та надання дозволу на використання твору чи заборону його використання іншим особам у межах строку, встановленого законодавством України. Майнові (виключні) права інтелектуальної власності закріплюють монополію на використання певного твору. Перелік можливих форм і способів використання твору є відкритим у законодавстві. Виділення тих чи інших форм і способів використання твору обумовлено їх суспільним значенням, і аж ніяк не виключає появи в майбутньому нових форм і способів використання, які будуть більш значущі, ніж відомі сьогодні в законодавстві, але з обов'язковою виплатою авторської винагороди за будь-які випадки такого використання.

Використання у виключному праві, з одного боку, – це можливість застосування твору з метою отримання корисних властивостей або для досягнення будь-яких цілей, з іншого – це реалізація юридично забезпечених можливостей, у тому числі шляхом розпорядження. Термін *використання* – узагальнюючий, що охоплює всі доступні способи реалізації юридично забезпеченої можливості щодо здійснення прав на твір з метою отримання вигоди – як майнової, так і немайнової (наприклад, отримання широкого визнання як автор твору).

Право розпорядження виключним правом має дві форми: 1) відчуження права використання, тобто повна передача його іншій особі, з припиненням прав у колишнього правоволодільця; 2) надання дозволу

(ліцензії) на таке використання, коли колишній правоволоділець зберігає свої права частково. Об'єктом використання є твір, а об'єктом розпорядження – право на нього, право на його використання. Третя **правомочність**, що належить уповноваженій особі, – це «**виключне право перешкоджати неправомірному використанню** об'єкта права інтелектуальної власності, зокрема й забороняти таке використання» (ст. 424 ЦК України).

Згідно зі ст. 440 ЦК та ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» до **майнових прав** віднесено: 1) право на використання твору; 2) виключне право дозволяти використання твору; 3) право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. При цьому *під використанням твору* розуміються:

1) опублікування (*випуск у світ*) твору, фонограми, відеограми – випуск в обіг за згодою автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав виготовлених поліграфічними, електронними чи іншими способами примірників твору, фонограми, відеограми у кількості, здатній задовольнити, з урахуванням характеру твору, фонограми чи відеограми, розумні потреби публіки, шляхом їх продажу, здавання в майновий найм, побутового чи комерційного прокату, надання доступу до них через електронні системи інформації таким чином, що будь-яка особа може його отримати з будь-якого місця і в будь-який час за власним вибором, або передачі права власності на них чи володіння ними іншими способами. Опублікуванням твору, фонограми, відеограми вважається також депонування рукопису твору, фонограми, відеограми у сховищі (депозитарії) з відкритим доступом та можливістю одержання в ньому примірника (копії) твору, фонограми, відеограми.

Випуском у світ є також будь-які дії носія авторських прав, які тягнуть, незалежно від способу, передачу права власності або права користування, або права розпорядження щодо примірників твору, які здійснюються вперше після відтворення або імпорту примірників;

2) відтворення *будь-яким способом та у будь-якій формі* – це виготовлення одного або більше примірників твору, відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер. Відтворення твору проводиться з урахуванням його можливої форми зовнішнього прояву (матеріалізації) та досягнень розмножувальної (копіювальної) техніки. Так, відтворенням є репродукування твору – факсимільне відтворення

в будь-якому розмірі та формі одного або більше примірників оригінального твору або копій письмових і графічних робіт через їх фотокопіювання чи іншими засобами;

3) переклад – це відтворення засобами однієї мови художнього чи іншого твору, написаного іншою мовою. Переклад надає інтрасуб'єктності твору – можливості з ним ознайомитися іншомовним читачам і тим підвищує можливості введення в комерційний оборот¹¹⁷. Це право охоплює собою можливості: самому перекласти свій твір іншою мовою; використати такий переклад одним із можливих способів; надати дозвіл на переклад оприлюдненого твору іншим особам; заборонити певним особам переклад свого твору, у тому числі перешкоджати такому перекладу; звертатися за захистом своїх прав на переклад твору. *Передача права на переклад здійснюється на підставі ліцензії* – письмового договору автора або інших осіб, яким належить авторське право, та перекладачем.

Отже, *переклади бувають: авторські* – здійснені самим автором, *авторизовані* – випущені у світ за умови схвалення автором, *дозвільні* – здійснені з дозволу автора чи його правонаступників, *проміжні* – здійснені не з мови оригіналу, а з іншого перекладу.

Авторське право на твір та його переклад є самостійними правами, і автор та перекладач не є співавторами твору. Автор не відповідає за якість перекладу, а перекладач – за зміст оригіналу. Водночас право на переклад має строковий характер – лише протягом чинності строків надання правової охорони авторським правам. Одночасно реалізація автором свого права на переклад твору іншою мовою перешкоджає можливості іншим особам здійснити такий переклад навіть після перебігу строків охорони авторських прав;

4) переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни здійснюються за тими ж правилами, що і переклад твору, але мають свою специфіку – в їх результаті створюються похідні твори. **Похідним** є твір, що є творчою переробкою іншого існуючого твору без завдання йому шкоди. Наприклад, анотація, адаптація, аранжування, обробка фольклору, інша переробка твору. *До похідних творів не належать аудіовізуальні твори, одержані шляхом дублювання, озвучення, субтитрування українською чи іншими мовами інших аудіовізуальних творів.*

¹¹⁷ Додатково див.: Слипченко С. А. Гражданский оборот объектов авторского права: точка зрения, альтернативная общепринятой // Очерки права интеллектуальной собственности : сб. ст. / кол. авт.: И. В. Спасибо-Фатеева, С. А. Готов и др. ; отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева. Харьков : Право, 2018. С. 155–169.

Похідні твори не повинні шкодити охороні оригіналу твору, і водночас самі мають бути оригінальними, дотримуватися основної ідеї твору. Особливим видом переробки є *модифікація* твору – зміни комп'ютерних програм та баз даних, за винятком тих, які здійснюються з метою функціонування комп'ютерної програми чи бази даних на технічній базі користувача. *Адаптація* – це пристосування твору або полегшення його сприйняття звичайним споживачем або публікою, що не має фахової чи іншої спеціальної підготовки. *Аранжування* – перекладення музичного твору, написаного для одного інструмента чи складу інструментів для іншого інструмента або іншого складу інструментів. Воно полягає у розписуванні партитур для окремих інструментів і буває розширеним чи звуженим, розрахованим на весь склад музичного колективу чи на його окремих виконавців. Наприклад: першої скрипки, першого саксофона тощо;

5) включення складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо, що здійснюється лише за дозволу автора або інших володільців авторського права. При тому в разі згоди на включення такого твору складовою частиною цей твір може бути приведений до вимог (стилю) збірного твору. Це може бути здійснено самим автором або упорядниками такого твору. В упорядника таких творів виникає авторське право на здійснений ним підбір та розташування творів лише за умови, що така робота визнана творчою (не суто технічною чи механічною). Включення твору складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо не позбавляє автора права на інше використання його твору. Проте видавцям енциклопедій, енциклопедичних словників, періодичних збірників (наприклад, наукових журналів чи збірок наукових праць і періодичних видань) належать виключні права на використання таких видань у цілому, в тому числі й уведення їх у комерційний оборот. Відносини між автором та упорядником визначаються договором між ними;

6) публічне виконання – це подання творів, виконань, фонограм, передач організацій мовлення шляхом декламації, гри, співу, танцю та іншим способом як безпосередньо (у живому виконанні), так і за допомогою будь-яких пристроїв і процесів (за винятком передачі в ефір чи по кабелях) у місцях, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до кола сім'ї або близьких знайомих цієї сім'ї, незалежно від того, чи присутні вони в одному місці і в один і той самий час або в різних місцях і в різний час.

Публічна демонстрація аудіовізуального твору, відеограми – публічне одноразове чи багаторазове представлення публіці у приміщенні, в якому можуть бути присутніми особи, які не належать до кола сім'ї або близьких знайомих цієї сім'ї, аудіовізуального твору чи зафіксованого у відеограмі виконання або будь-яких рухомих зображень.

Публічний показ – будь-яка демонстрація оригіналу або примірника твору, виконання, фонограми, відеограми, передачі організації мовлення безпосередньо або на екрані за допомогою плівки, слайда, телевізійного кадру тощо (за винятком передачі в ефір чи по кабелях) або за допомогою інших пристроїв чи процесів у місцях, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до кола сім'ї чи близьких знайомих цієї сім'ї особи, яка здійснює показ, незалежно від того, чи присутні вони в одному місці і в один і той самий час або в різних місцях і в різний час (публічний показ аудіовізуального твору чи відеограми означає також демонстрацію окремих кадрів аудіовізуального твору чи відеограми без дотримання їх послідовності).

Публічне сповіщення (доведення до загального відома) – передача в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерних променів, гамма-променів тощо), у тому числі з використанням супутників, чи передача на віддаль за допомогою проводів або будь-якого виду наземного чи підземного (підводного) кабелю (провідникового, оптоволоконного та інших видів) творів, виконань, будь-яких звуків і (або) зображень, їх записів у фонограмах і відеограмах, програм організації мовлення тощо, коли зазначена передача може бути сприйнята необмеженою кількістю осіб у різних місцях, віддаленість яких від місця передачі є такою, що без зазначеної передачі зображення чи звуки не можуть бути сприйняті;

7) продаж, передання в найм (оренду) тощо, здавання у майновий найм – це передача права користування і (або) володіння оригіналом чи примірником твору, фонограми, відеограми на певний строк з метою одержання прямої чи опосередкованої комерційної вигоди;

8) імпорт примірників твору, примірників його перекладів, переробок тощо. Йдеться про діяльність, що підпадає під спеціальне правове регулювання, яке здійснюється гл. X Митного кодексу України.

§ 6. Вільне використання твору без згоди автора

Суспільний інтерес обмеження авторського права полягає у вільному використанні творів для подальшого розвитку наукових, освітніх, інформаційних досягнень та забезпечення їх доступності для всього суспільства. Без можливості спиратись на об'єктивовані думки

попередників суспільний розвиток уповільнився б. Тому підґрунтям обмеження авторського права є необхідність поширення в суспільстві знань та інформації. Загальним в обмеженнях авторського права є: встановлення обмежень тільки законом; встановлення обмежень в вичерпним переліком; розуміння під обмеженнями вільного використання творів без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право; обмеження не стосуються особистих немайнових прав та здійснюються за умови їх дотримання; обмеження не може завдавати шкоди нормальному використанню твору і зачіпати будь-яким необґрунтованим способом законні інтереси автора, як немайнові, так і майнові; застосування обмежень до правомірно опублікованих (випущених у світ) творів.

Без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення, допускається:

1) використання цитат (коротких уривків) з опублікованих творів в обсязі, виправданому поставленою метою, в тому числі цитування статей із газет і журналів у формі оглядів преси, якщо воно зумовлено критичним, полемічним, науковим або інформаційним характером твору, до якого цитати включаються; вільне використання цитат у формі коротких уривків із виступів і творів, включених до фонограми (відеограми) або програми мовлення;

2) використання літературних і художніх творів в обсязі, виправданому поставленою метою, як ілюстрацій у виданнях, передачах мовлення, звукозаписах чи відеозаписах навчального характеру;

3) відтворення у пресі, публічне виконання чи публічне сповіщення попередньо опублікованих у газетах або журналах статей з поточних економічних, політичних, релігійних та соціальних питань чи публічно сповіщених творів такого самого характеру у випадках, коли право на таке відтворення, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення спеціально не заборонено автором;

4) відтворення з метою висвітлення поточних подій засобами фотографії або кінематографії, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення творів, побачених або почутих під час перебігу таких подій, в обсязі, виправданому інформаційною метою;

5) відтворення у каталогах творів, виставлених на доступних публіці виставках, аукціонах, ярмарках або у колекціях для висвітлення зазначених заходів, без використання цих каталогів у комерційних цілях;

6) видання та відтворення випущених у світ творів рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих та аудіотворів (аудіодокументів, аудіокниг) з нанесенням спеціального цифрового формату для сліпих, осіб з

порушеннями зору та осіб з дислексією, розмітки для зручної навігації з метою розповсюдження між особами з інвалідністю по зору та осіб з дислексією, а також поповнення бібліотечних фондів спеціалізованих бібліотек, бібліотек навчальних закладів та центрів реабілітації для осіб з інвалідністю і дітей з інвалідністю по зору, громадських організацій сліпих, підприємств, установ, організацій, де працюють особи з інвалідністю по зору, крім випадків прямого чи опосередкованого використання цих творів з комерційною метою;

7) відтворення творів для судового і адміністративного провадження в обсязі, виправданому цією метою;

8) публічне виконання музичних творів під час офіційних і релігійних церемоній, а також похоронів в обсязі, виправданому характером таких церемоній;

9) відтворення з інформаційною метою у газетах та інших періодичних виданнях, передача в ефір або інше публічне сповіщення публічно виголошених промов, звернень, доповідей та інших подібних творів в обсязі, виправданому поставленою метою;

10) використання правомірно оприлюднених літературних, художніх, музичних та інших творів для створення на їх основі іншого твору в жанрі літературної, музичної або іншої пародії, попурі або карикатури;

11) адаптація існуючих і створюваних аудіовізуальних творів для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією шляхом застосування аудіодискрипції (тифлокоментування).

Також без згоди автора чи інших осіб, яким належить авторське право, допускається вільне відтворення бібліотеками та архівами примірників твору репрографічним способом одного примірника твору бібліотеками та архівами, діяльність яких не спрямована прямо або опосередковано на одержання прибутку, за таких умов:

– у разі, коли відтворюваним твором є окрема опублікована стаття та інші невеликі за обсягом твори чи уривки з письмових творів (за винятком комп'ютерних програм і баз даних), з ілюстраціями чи без них, і коли це відтворення здійснюється за запитом фізичних осіб за умови, що: а) бібліотека та архів мають достатньо підстав вважати, що такий примірник використовуватиметься з метою освіти, навчання і приватного дослідження; б) відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру; в) немає обмежень зі сторони організацій колективного управління щодо умов виготовлення таких примірників;

– у разі, коли відтворення здійснюється для збереження або заміни загубленого, пошкодженого та непридатного примірника даної

бібліотеки чи архіву або для відновлення загубленого, пошкодженого або непридатного примірника з фонду аналогічної бібліотеки чи архіву, а одержання такого примірника іншим шляхом неможливе, а також коли відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру.

Також допускається вільне відтворення примірників твору для навчання, зокрема без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право:

- відтворення уривків з опублікованих письмових творів, аудіовізуальних творів як ілюстрацій для навчання за умови, що обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті;

- репрографічне відтворення навчальними закладами для аудиторних занять опублікованих статей та інших невеликих за обсягом творів, а також уривків з письмових творів з ілюстраціями або без них за умови, коли обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті і є поодиноким випадком, тобто не має систематичного характеру.

Допускається вільне відтворення творів в особистих цілях або для кола сім'ї без дозволу автора чи іншої особи, яка має авторське право, і без виплати авторської винагороди попередньо правомірно оприлюднених творів, крім: а) творів архітектури у формі будівель і споруд; б) комп'ютерних програм, за винятком випадків, передбачених законом; в) репрографічного відтворення книг, нотних текстів і оригінальних творів образотворчого мистецтва, за винятком випадків, передбачених законом. Твори і виконання, зафіксовані у фонограмах, відеограмах, їх примірниках, а також аудіовізуальні твори та їх примірники допускається відтворювати у домашніх умовах виключно в особистих цілях або для кола сім'ї без дозволу автора (авторів), виконавців, виробників фонограм, виробників відеограм, але з виплатою їм винагороди.

Законодавством можуть бути встановлені й інші випадки.

§7. Право автора на плату за використання його твору

Автор має право на плату за будь-яке використання його твору, якщо інше не встановлено ЦК та іншим законом. Винагорода може здійснюватися у формі одноразового (паушального) платежу, або відрахувань за кожний проданий примірник чи кожне використання твору (роятлі), або комбінованих платежів. Розмір і порядок виплати авторської винагороди за створення і використання твору встановлюються в авторському договорі або у договорах, що укладаються за дорученням суб'єктів авторського права організаціями колективного управління з особами, які використовують твори.

Право на винагороду є наслідком використання твору і може бути реалізоване в разі:

1) отримання прибутку від введення в комерційний оборот твору чи його носія, способами, що охоплюються поняттям використання твору;

2) отримання винагороди за використання твору іншими особами: а) на підставі укладеного договору; б) на підставі безпосередньої вказівки закону в разі вільного використання твору іншими особами за плату; в) на інших підставах (гідна винагорода від власника чи уповноваженого ним органу; зайняття призового місця на конкурсі, отримання державної чи іншої премії чи подібної до неї винагороди);

3) через подання позову в разі встановлення порушення авторських прав про: а) відшкодування завданого збитку; б) стягнення неправомірно отриманого прибутку чи іншого доходу; в) відшкодування (компенсації моральної шкоди; г) компенсації замість відшкодування збитку чи компенсації моральної шкоди; д) інші виплати.

Порядок і розмір виплати авторської винагороди за створення та використання твору встановлюються з урахуванням положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження мінімальних ставок, винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 р. № 72. Відповідно до вказаної Постанови можуть установлюватися мінімальні ставки авторської винагороди та порядок їх індексації. За загальним правилом, розмір авторської винагороди, визначений сторонами в авторському договорі, не може бути нижчим від мінімальних ставок, визначених Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 72. При встановленні розміру гонорару враховуються не тільки певні економічні показники, але й суб'єктивний фактор: популярність автора, видання якого користуються попитом, тощо.

Окремими випадками спеціальної виплати винагороди за використання твору є виплата за використання музичного твору, створеного для аудіовізуального твору, що передбачає один випадок виплати винагороди не за використання твору, а за його створення. Відповідно до ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» за створення і використання службового твору, а також за перехід прав на нього автору належить авторська винагорода, розмір та порядок виплати якої встановлюються договором між автором і роботодавцем. Така винагорода має бути гідною і стимулювати автора-працівника для створення нових творчих результатів.

Особливим є право автора на частку від суми продажу оригіналу твору образотворчого мистецтва (право слідування). Так, автор має невідчужуване право на одержання грошової суми у розмірі п'яти відсотків від суми кожного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору, наступного за відчуженням оригіналу, здійсненим автором. Зазначена сума сплачується продавцем оригіналу твору. Таке право переходить до спадкоємців автора твору та спадкоємців цих спадкоємців і діє до спливу строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір.

§ 8. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір
За загальним правилом, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через сімдесят років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього зі співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом. Отже, авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після смерті останнього з них, крім випадків, передбачених законодавством. Зокрема, спеціальними випадками, які враховують фактичні, політичні та інші обставини появи, оцінки та обнародування твору, встановлені такі особливі правила:

1. Для творів, оприлюднених анонімно або під псевдонімом, строк дії авторського права закінчується через 70 років після того, як твір було оприлюднено. Якщо взятий автором псевдонім не викликає сумніву щодо особи автора або якщо авторство твору, оприлюдненого анонімно або під псевдонімом, розкривається не пізніше ніж через 70 років після оприлюднення твору, застосовується загальний строк у 70 років;

2. Авторське право на твори, створені у співавторстві, діє протягом життя співавторів і 70 років після смерті останнього співавтора;

3. У разі, коли весь твір публікується (оприлюднюється) не водночас, а послідовно у часі томами, частинами, випусками, серіями тощо, строк дії авторського права визначається окремо для кожної опублікованої (оприлюдненої) частини твору;

4. Авторське право на твори посмертно реабілітованих авторів діє протягом 70 років після їх реабілітації;

5. Авторське право на твір, вперше опублікований протягом 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування.

Будь-яка особа, яка після закінчення строку охорони авторського права по відношенню до неоприлюдненого твору уперше його

оприлюднює, користується захистом, що є рівноцінним захисту майнових прав автора. Строк охорони цих прав становить 25 років від часу, коли твір був вперше оприлюднений.

Дія загального 70-річного строку охорони авторського права та твору, опублікованого протягом 30 років після смерті автора, закінчується 1 січня року, наступного за роком, в якому мали місце юридичні факти, передбачені у зазначених частинах. Проте слід зазначити, що оскільки 1 січня є святковим днем, то цей строк закінчується 2 січня, і то за умови, що ця дата не припадає на вихідний день.

Після закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір він може вільно та безоплатно використовуватися будь-якою особою, за винятками, встановленими законом. Основний правовий наслідок такого юридичного факту – припинення правової охорони і майнових прав, а значить і платної можливості правонаступниками та іншими суб'єктами використання твору. Із закінченням строку дії авторського права на твори вони переходять у суспільне надбання і можуть вільно, без виплати авторської винагороди, використовуватися будь-якою особою за умови дотримання суспільного інтересу, наприклад щодо авторства.

§ 9. Поняття суміжних прав

Відповідно до тлумачення ВОИС суміжні права розуміються як права, що надані для охорони інтересів виконавців, виробників фонограм, відеограм та організацій радіо- і телемовлення стосовно їх діяльності у зв'язку із публічним використанням творів авторів, будь-яких виступів артистів чи доведення до загального відома подій, інформацій, звуків чи зображення. Вони ще йменуються примикаючими чи спорідненими правами і мають аналогію з авторськими правами.

Суміжні права в об'єктивному сенсі є сукупністю норм цивільного права, які регулюють відносини у сфері охорони виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення, встановленню режиму їх використання, наділення виконавців, виробників фонограм, відеограм і організацій мовлення особистими немайними і майновими правами та захисту цих прав. Положення про суміжні права разом із нормами авторського права становлять єдиний інститут права інтелектуальної власності – інститут авторського права і суміжних прав.

Суміжні права в суб'єктивному розумінні – це особисті немайнові права виконавців, права на ім'я (назву) виробників фонограм,

відеограм, організації мовлення та майнові права зазначених осіб.

Подібну назву ці права отримали тому, що особи, яким вони належать, творчо використовують створені авторами оригінальні твори, і вони не є авторами виконуваних ними або записуваних і відтворених творів. Суміжні права є логічним продовженням авторських прав, особливо в тому разі, коли автор є одночасно і виконавцем. Тому порівняно з авторськими ці права мають подекуди обмежений характер і зводяться по суті до дозволу на відтворення і вимоги відповідної плати. Проте стосовно об'єктів, що не охороняються авторським правом чи строк правової охорони яких закінчився, такий зв'язок є ледь уловимим і суміжні права мають самостійне значення.

Об'єктами суміжних прав та незалежно від виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів та їх призначення, змісту, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження є:

– **виконання** – це втілення ролі, спів, читання, декламування, гра на музичному інструменті, танцювання чи будь-який інший спосіб виконання твору літератури, мистецтва чи твору народної творчості, циркових, естрадних, лялькових номерів, пантомім тощо, а також диригування музичних і музично-драматичних творів. Мова йде про фахове виконання як вид професійної діяльності, і що здійснюється на оплатній основі;

Воно може відбуватись як безпосередньо (у живому виконанні), так і опосередковано (за допомогою будь-яких пристроїв і процесів), за винятком передачі в ефір чи по кабелях, у місцях, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до звичайного кола сім'ї або близьких знайомих цієї сім'ї, незалежно від того, присутні вони в одному місці і в один і той самий час чи в різних місцях і в різний час. Авторське виконання не підпадає під охорону суміжними правами, якщо законом не передбачено інше;

– **фонограми** – звукозапис на відповідному носії (магнітній стрічці чи магнітному диску, грамофонній платівці, компакт-диску тощо) виконання або будь-яких звуків, крім звуків у формі запису, що входить до аудіовізуального твору. Фонограма є вихідним матеріалом для виготовлення її примірників (копій);

– **відеограми** – відеозапис на відповідному матеріальному носії (магнітній стрічці, магнітному диску, компакт-диску тощо) виконання або будь-яких рухомих зображень (зі звуковим супроводом чи без нього), крім зображень у вигляді запису, що входить до

аудіовізуального твору. Відеограма є вихідним матеріалом для виготовлення її примірників (копій);

– **програми (передачі) організації мовлення** – створена організацією мовлення програма (передача) чи на її замовлення та коштом іншої організації.

Суб'єкти суміжних прав поділяються на дві групи: *первинні та похідні*. Первинними суб'єктами як носіями основних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків відповідно до ст. 450 ЦК визнані:

– **виконавець** – актор (театру, кіно тощо), співак, музикант, танцюрист або інша особа, яка виконує роль, співає, читає, декламує, грає на музичному інструменті, танцює чи будь-яким іншим способом виконує твори літератури, мистецтва чи твори народної творчості, циркові, естрадні, лялькові номери, пантоміми тощо, а також диригент музичних і музично-драматичних творів. Виконавцями можуть бути фізичні особи незалежно від віку чи обсягу дієздатності. Якщо виконання відбувається за допомогою різних штучно створених механізмів або тваринами, виконавських прав набувають їх творці або дресирувальники. Українське законодавство охороняє результати виконавської діяльності як професіоналів, так і любителів, не роблячи між ними ніякої різниці. Виконавці є первинними суб'єктами суміжних прав. Це означає, що у виконавця права виникають з моменту першого виконання твору. У тому випадку, коли виконавець повторно виконує один і той же твір, то кожне виконання є новим виконанням, оскільки повторити виконання просто неможливо. У зв'язку з цим кожне подальше виконання одного і того ж твору визнається самостійним об'єктом суміжних прав;

– **виробник фонограми** – це фізичні або юридичні особи, які взяли на себе ініціативу і несуть відповідальність за перший звукозапис виконання або будь-яких звуків, який робиться на матеріальному носії;

– **виробник відеограми** – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як зі звуковим супроводом, так і без нього). Запис виконання робиться на будь-якому матеріальному носії;

– **організація мовлення** – організація ефірного мовлення чи організація кабельного мовлення; організація ефірного мовлення – це телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерних променів, гама-променів тощо) у будь-якому

частотному діапазоні (у тому числі й з використанням супутників) чи через кабель. Організації мовлення, як і виробники фонограм (відеограм), самі по собі не створюють об'єкти авторського права, а лише здійснюють їх використання шляхом доведення до загального відома, передачі в ефір.

Особа, яка має суміжне право, для сповіщення про свої права може використовувати спеціальний знак, встановлений законом. Цей знак складається із латинської букви «P» у колі – імені чи назви особи, якій належить суміжне право, та зазначення року першої публікації фонограми чи відеограми.

Суб'єктами суміжних прав є також й інші особи, які набули таких прав відповідно до закону чи договору: правонаступники, спадкоємці, вільні користувачі, володільці майнових прав тощо.

Виникнення суміжних прав. Юридичним фактом виникнення суміжних прав на виконання є певні дії (перше здійснення виконання), яким властивий творчий характер. З моменту вчинення таких дій і виникає дане суміжне право. Зазвичай це відбувається шляхом публічного виконання, де **публічне виконання** – подання творів, виконань, фонограм, передач організацій мовлення шляхом декламації, гри, співу, танцю та іншим способом як безпосередньо (у живому виконанні), так і за допомогою будь-яких пристроїв і процесів (за винятком передачі в ефір чи по кабелю). Обов'язковою умовою правомірного вчинення таких дій є наявність згоди автора чи іншого суб'єкта авторського права і суміжних прав.

Юридичним фактом виникнення суміжних прав на фонограму чи відеограму є сам факт створення чи здійснення відповідного запису, що полягає у фіксації за допомогою спеціальних технічних засобів на відповідному матеріальному носії звуків (фонограма), рухомих зображень (відеограма), що дозволяє здійснювати їх сприйняття, відтворення, а також сповіщення за допомогою відповідного пристрою. При цьому **відтворенням** є виготовлення одного або більше примірників відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (цифровій), оптичній або іншій формі, придатній для систем зчитування. Право інтелектуальної власності на фонограму чи відеограму виникає з моменту її вироблення.

Юридичним фактом виникнення суміжних прав на передачу (програму) організації мовлення є перше здійснення. При цьому здійсненням є **передача в ефір, сповіщення до загального відома по**

кабелю радіо- і телепередач організацій мовлення. Саме з цього менту в організацій мовлення і виникає право на відповідну передачу (програму).

Особисті немайнові суміжні права. До особистих немайнових прав виконавця належать наступні права: вимагати визнання того, що він є виконавцем твору; вимагати забезпечення хорошого запису виконання (виступу); протидіяти будь-якому спотворенню, а також будь-яким діям, у результаті яких відбувається істотна зміна виконання, яке може завдати шкоди його честі і репутації; вимагати зазначення свого імені або псевдоніма при кожному виступі, записі або виконанні, якщо це можливо. Право на ім'я не може відчужуватися і охороняється безстроково.

Виробник фонограми, виробник відеограми має право зазначити своє ім'я (назву) на кожному носії запису або його упаковці поряд із зазначенням авторів, виконавців і назв творів, вимагати його згадування у процесі використання фонограми (відеограми).

Організація мовлення має право вимагати згадування своєї назви у зв'язку із записом, відтворенням, розповсюдженням своєї передачі і публічним повторним сповіщенням її іншою організацією мовлення.

Майнові суміжні права. Майновими правами інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав є:

- 1) право на використання об'єкта суміжних прав;
- 2) виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав;
- 3) право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання;
- 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Використанням виконання є: 1) доведення виконання до відома публіки під час його здійснення; 2) записування (фіксування) виконання під час його здійснення, якщо таке записування дає можливість сприйняття, відтворення та передачі виконання за допомогою технічних засобів; 3) пряме чи опосередковане відтворення запису виконання будь-яким способом та у будь-якій формі; 4) продаж та інше відчуження оригіналу чи примірника запису виконання; 5) оренда оригіналу чи примірника запису виконання; 6) забезпечення засобами зв'язку можливості доступу будь-якої особи до записаного виконання з місця та в час, обраних нею. Зазначений перелік не є вичерпним, виконавцям можуть належати й інші майнові суміжні права.

Відповідно до специфіки окремих об'єктів суміжних прав встановлені правила їх використання. Так, використанням фонограми, відеограми є: 1) пряме або опосередковане відтворення будь-яким способом

та у будь-якій формі відеограми, фонограми; 2) продаж та інше відчуження оригіналу чи примірника фонограми, відеограми; 3) оренда оригіналу чи примірника фонограми, відеограми; 4) забезпечення засобами зв'язку можливості доступу будь-якої особи до фонограми, відеограми з місця та в час, обраних нею; 5) будь-яка видозміна своїх фонограм, відеограм; 6) ввезення на митну територію України фонограм, відеограм та їх примірників для розповсюдження їх серед публіки. Зазначені права виробники фонограми та відеограми можуть надавати іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання фонограм (відеограм), розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору, строк використання фонограми (відеограми), територія, на яку поширюються надані права, тощо. Використанням фонограми, відеограми можуть бути інші дії, встановлені законом.

Використанням передачі (програми) організації мовлення є: 1) здійснення (трансляція, ретрансляція) передачі (програми) організації мовлення; 2) записування (фіксування) передачі (програми) організації мовлення, якщо таке записування дає можливість сприйняття, відтворення та здійснення її за допомогою технічних засобів; 3) відтворення запису передачі (програми) організації мовлення; 4) представлення передачі (програми) організації мовлення публіці у місці, де встановлено вхідну плату. Використанням передачі (програми) організації мовлення є також інші дії, встановлені законом. Здійснення передачі (передачі) організації мовлення означає сповіщення передачі (програми) в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерних променів, гама-променів тощо), з використанням супутників, чи передача на відстань із застосуванням проводів чи іншого наземного або підземного (підводного) кабелю (провідникового, оптичного волокна тощо), коли зазначена передача може бути сприйнята необмеженою кількістю осіб у різних місцях, віддаленість яких від місця передачі є такою, що без зазначеної передачі зображення чи звуки не можуть бути сприйняті. Передачі (програми) можуть бути сповіщені в ефір, або з використанням супутника організаціями мовлення без попереднього запису і монтажу (пряма трансляція). Якщо здійснюється передача (програма), яка передається в ефір чи по кабелю, тощо з використанням запису, це кваліфікується як відтворення запису передачі (програми) організації мовлення.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання спливає через 50 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком здійснення першого запису виконання, а за відсутності такого запису – з 1 січня року, наступного за роком здійснення

виконання. Такий підхід є універсальним і характерним для законодавства інших країн. Відповідно до специфіки окремих об'єктів суміжних прав законодавець установив і спеціальні правила про строк чинності суміжних прав. Так, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через 50 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком її опублікування, а за відсутності такого опублікування протягом 50 років від дати її вироблення – з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми, відеограми. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на передачу (програму) організації мовлення спливає через 50 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком її першого здійснення. Законом в окремих випадках можуть установлюватися інші строки чинності суміжних прав.

До спадкоємців виконавців і правонаступників виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення переходить право дозволяти чи забороняти використання виконань, фонограм, відеограм, публічні сповіщення, а також право на одержання винагороди у межах вищезазначених строків.

Після спливу строку чинності майнових суміжних прав виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення є вільними у використанні, але з дотриманням особистих немайнових прав їх правоволодільців.

§ 10. Охорона та захист авторських і суміжних прав

Охорона авторських і суміжних прав – це комплекс правових, організаційних, технічних та інших соціальних (виховання поваги до чужих прав) заходів, що стабілізують відносини у цій сфері, попереджають можливість порушення суб'єктивних прав чи зловживання ними і забезпечують ефективний захист від порушень. Останні у сфері інтелектуальної власності йменуються *контрафактами*.

Підставами для судового захисту є:

а) вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав та їхні майнові права, а також зловживання посадовими особами організації колективного управління службовим становищем, що призвело до невиклати або неналежних розподілу і виплати винагороди правовласникам;

б) піратство у сфері авторського права і (або) суміжних прав – опублікування, відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження контрафактних

примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, незаконне оприлюднення програм організацій мовлення, камкординг, кардшейрінг, а також інтернет-піратство, тобто вчинення будь-яких дій, які визнаються порушенням авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет;

в) плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору;

г) ввезення на митну територію України без дозволу осіб, які мають авторське право і (або) суміжні права, примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, програм мовлення;

г) вчинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав;

д) будь-які дії для свідомого обходу технічних засобів захисту авторського права і (або) суміжних прав, зокрема виготовлення, розповсюдження, ввезення з метою розповсюдження і застосування засобів для такого обходу;

е) підроблення, зміна чи вилучення інформації, зокрема в електронній формі, про управління правами без дозволу суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав чи особи, яка здійснює таке управління;

є) розповсюдження, ввезення на митну територію України з метою розповсюдження, публічне сповіщення об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, з яких без дозволу суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав вилучена чи змінена інформація про управління правами, зокрема в електронній формі;

ж) камкординг, кардшейрінг.

Деякі з порушень конкретизуються спеціальним законодавством. Залежно від кваліфікації, шкідливих наслідків, ініціативи потерпілого чи інших осіб деякі з порушень можуть кваліфікуватися не тільки як приватно-правові, а й публічно-правові: зокрема адміністративні правопорушення та злочини. На перший погляд, цей перелік є вичерпним за лінгвістичною ознакою, але з огляду на практичну можливість підведення під ознаки окремих його складових будь-яких дій, що порушують авторське право чи суміжні права, фактично він є невичерпним, оскільки порушенням авторського права та суміжних прав вважатиметься вчинення будь-якого порушення особистих немайнових або майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав.

Порушенням авторського права чи суміжних прав є будь-яке відтворення об'єкта в будь-якій матеріальній формі і в будь-якій

кількості примірників, починаючи від одного, без дозволу осіб, які мають авторське право чи суміжні права. Для визнання відтворення твору неправомірним не має значення мета його відтворення. Зазначене стосується також і об'єктів суміжних прав. *Неправомірним* визнається будь-яке інше використання без дозволу осіб, яким належать виключні авторські права та суміжні права, творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення. Під іншим використанням творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення слід розуміти передачу зазначених об'єктів у комерційний прокат, майновий найм чи будь-яке інше користування без дозволу особи, яка має авторське право або суміжні права.

Способи судового захисту авторського права і (або) суміжних прав. При порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти цих прав мають право:

а) вимагати визнання та поновлення своїх прав, у тому числі забороняти дії, що порушують авторське право і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення;

б) вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

в) вимагати відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права і (або) суміжних прав, або виплату компенсацій;

г) вимагати припинення підготовчих дій до порушення авторського права і (або) суміжних прав, у тому числі призупинення митних процедур, якщо є підозра, що можуть бути пропущені на митну територію України чи з її митної території контрафактні примірники творів, фонограм, відеограм, засоби обходу технічних засобів захисту, в порядку, передбаченому Митним кодексом України;

д) брати участь в інспектуванні виробничих приміщень, складів, технологічних процесів і господарських операцій, пов'язаних з виготовленням примірників творів, фонограм і відеограм, щодо яких є підстави для підозри про порушення чи загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

е) вимагати публікації в засобах масової інформації даних про допущені порушення авторського права і (або) суміжних прав та судові рішення щодо цих порушень;

є) вимагати від осіб, які порушують авторське право і (або) суміжні права позивача, надання інформації про третіх осіб, задіяних у виробництві та розповсюдженні контрафактних примірників творів і об'єктів

суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту, та про канали їх розповсюдження;

ж) вимагати прийняття інших передбачених законодавством заходів, пов'язаних із захистом авторського права та суміжних прав;

з) вимагати припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет у порядку, визначеному ст. 52¹ Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Також суд має право постановити рішення чи ухвалу про:

а) відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням авторського права і (або) суміжних прав, з визначенням розміру відшкодування;

б) відшкодування збитків, завданих порушенням авторського права і (або) суміжних прав;

в) стягнення із порушника авторського права і (або) суміжних прав доходу, отриманого внаслідок порушення;

г) виплату компенсації, що визначається судом як паушальна сума на базі таких елементів, як подвоєна, а у разі умисного порушення – як потроєна сума винагороди або комісійні платежі, які були б сплачені, якби порушник звернувся із заявою про надання дозволу на використання оспорюваного авторського права або суміжних прав замість відшкодування збитків або стягнення доходу;

г) заборону опублікування творів, їх виконань чи постановок, випуску примірників фонограм, відеограм, їх сповіщення, припинення їх розповсюдження, вилучення (конфіскацію) контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення, публікацію у пресі інформації про допущене порушення тощо, якщо у ході судового розгляду буде доведено факт порушення авторського права і (або) суміжних прав або факт наявності дій, що створюють загрозу порушення цих прав;

д) вимагати від осіб, які порушують авторське право і (або) суміжні права позивача, інформацію про третіх осіб, задіяних у виробництві та розповсюдженні контрафактних примірників творів та об'єктів суміжних прав, засобів обходу технічних засобів та про канали розповсюдження. При визначенні розмірів збитків, які мають бути відшкодовані особі, права якої порушено, а також для відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд зобов'язаний виходити із суті порушення, майнової і моральної шкоди, завданої особі, яка має авторське право і (або) суміжні права, а також із можливого доходу, який могла б одержати ця

особа. У розмір збитків, завданих особі, права якої порушено, додатково можуть бути включені судові витрати, понесені цією особою, а також витрати, пов'язані з оплатою допомоги адвоката. При визначенні компенсації, яка має бути виплачена замість відшкодування збитків чи стягнення доходу, суд зобов'язаний визначити розмір компенсації, враховуючи обсяг порушення та (або) наміри відповідача.

Додатково суд може постановити рішення про накладення на порушника штрафу у розмірі 10 відсотків суми, присудженої судом на користь позивача. Сума штрафів передається у встановленому порядку до Державного бюджету України.

Суд також може постановити рішення про вилучення чи конфіскацію всіх контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту. Це стосується також усіх кліше, матриць, форм, оригіналів, магнітних стрічок, фотонегативів та інших предметів, за допомогою яких відтворюються примірники творів, фонограм, відеограм, програм мовлення, а також матеріалів і обладнання, що використовуються для їх відтворення і для виготовлення засобів обходу технічних засобів захисту.

За рішенням суду вилучені контрафактні примірники творів (у тому числі комп'ютерні програми і бази даних), фонограм, відеограм, програм мовлення на вимогу особи, яка є суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав і права якої порушено, можуть бути передані цій особі. Якщо ця особа не вимагає такої передачі, то контрафактні примірники підлягають знищенню, а матеріали і обладнання, що використовувалися для відтворення контрафактних примірників, підлягають відчуженню із перерахуванням виручених коштів до Державного бюджету України.

Ольга Євгенівна Аврамова

Глава 23. ПРАВО ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Право промислової власності є структурним елементом системи права інтелектуальної власності. Воно є широким правовим утворенням, яке охоплює усі об'єкти права інтелектуальної власності, що не належать до об'єктів авторського, суміжного права. Як наслідок, промислова власність включає усі результати інтелектуальної, науково-технічної діяльності в різних сферах за призначенням, зокрема у сфері технічної діяльності, будівництва, сільського господарства, індивідуалізації товарів та послуг.

Об'єднання цих об'єктів в окрему групу було обумовлено тим, що вони безпосередньо стосувались промислового виробництва, а як наслідок – їх правову регламентацію об'єднано під терміном «промислова власність». Внаслідок постійного природного науково-технічного прогресу перелік об'єктів промислової власності лише тільки розширюється.

§ 1. Поняття та система промислової власності

Право промислової власності в об'єктивному розумінні – це частина права інтелектуальної власності, що регулює складну систему відносин із належності, використання, охорони засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів, послуг та створення/розроблення об'єктів інтелектуальної, науково-технічної творчості, їх використання та охорони. Згідно з Паризькою конвенцією про охорону промислової власності об'єктами охорони промислової власності є патенти на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, знаки обслуговування, фірмові найменування та вказівки про походження чи найменування місця походження, а також припинення недобросовісної конкуренції.

Промислова власність, у суб'єктивному сенсі, є системою немайнових та майнових прав правоволодільців та їх правонаступників щодо створення, використання, захисту об'єктів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів, послуг та об'єктів інтелектуальної, науково-технічної творчості. На відміну від авторського права та суміжних прав, права промислової власності виникають не з факту створення інтелектуальної власності, а з моменту реєстрації прав на відповідний об'єкт та внесення відомостей у відповідний державний реєстр, зокрема: Державний реєстр патентів України на винаходи, Державний реєстр патентів України на корисні моделі, Державний реєстр

патентів і деклараційних патентів України на секретні винаходи, Державний реєстр патентів України на промислові зразки, Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг, Державний реєстр України місць походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів тощо.

Правова охорона об'єктів промислової власності має формальний характер і здійснюється через «реєстраційну» систему, тобто виникає після здійснення певної процедури за певною формою. Наприклад: здійснення процедури отримання патенту на винахід, корисну модель чи свідоцтва на знак для товарів та послуг. Характерними ознаками формально-правової охорони є: перелік об'єктів та умов їх правової охорони чітко регламентовано законодавством; встановлений перелік об'єктів є закритим та не підлягає широкому тлумаченню; отримується охорона виключно на підставі процедури, регламентованої законом; охорона виникає з моменту державної реєстрації прав; її строк обмежено строком дії охоронного документа. Для цього винахідник («розробник») повинен сформулювати суть та обсяг рішення, певний державний орган повинен провести експертизу, держава видати індивідуальний акт, яким визначається обсяг правової охорони. Саме тому відокремлення та реєстрація завжди передують виникненню права.

Право промислової власності виникає на наступні **групи об'єктів**, різних за своєю правовою природою:

1) об'єкти індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів, послуг, які належать праволодільцям та дозволяють відрізнити одних суб'єктів від інших та їх товари та послуги (торговельні марки, комерційні найменування, географічне зазначення місця походження товару);

2) об'єкти науково-технічної творчості – результати інтелектуальної, науково-творчої діяльності людини, які зафіксовані в об'єктивній формі та відповідають умовам правової охорони (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, нові сорти рослин тощо);

3) інформаційні об'єкти – об'єкти, що складаються з відповідних відомостей та представляють інтерес для праволодільця (комерційна таємниця).

Структура промислової власності складається з наступних інститутів інтелектуальної власності: 1) патентне право; 2) інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів та послуг; 3) інститут нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності.

§ 2. Характеристика патентного права як інституту промислової власності

Патентне право – це інститут промислової власності, що охоплює норми права, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини у сфері створення винаходу, корисної моделі, промислового зразка та використання, захисту прав на них.

Принципи патентного права – це відправні ідеї, що знайшли своє закріплення у патентно-правових нормах: встановлення правової охорони лише тим розробкам, що в офіційному порядку визнані патентно-здатними; визнання лише за патентовласником виключних прав на використання запатентованого об'єкта; дотримання розумного балансу інтересів патентовласників та суспільства; визнання і охорона законних прав та інтересів, як патентовласника, так і дійсного автора об'єкта патентного права; територіальність та срок дії патентних прав залежить від відповідного виду патенту.

Суб'єктами патентного права є учасники патентних правовідносин, до яких належать:

1) **винахідник** (автор) – це людина, інтелектуальною, науково-творчою працею якої створено винахід, корисну модель, промисловий зразок. Не визнаються винахідниками фізичні особи, які не внесли особистого творчого внеску у створення винаходу (корисної моделі, промислового зразка), а надали винахіднику (винахідникам) тільки технічну, організаційну чи матеріальну допомогу при його створенні і (або) оформленні заявки;

2) **співавтори** – це дві та більше особи, творчою працею яких створювався об'єкт патентного права;

3) **патентоволоділець** (правоволоділець, патентовласник) – особа, що володіє патентом та має виключне право використовувати об'єкт патентного права за своїм розсудом, якщо таке використання не порушує прав інших осіб;

4) **власник промислового зразка** – власник прав інтелектуальної власності на зареєстрований промисловий зразок та/або незареєстрований промисловий зразок;

5) **правонаступник** (правонаступник винахідника або роботодавця) – це носій майнових прав на відповідний об'єкт патентного права, права до якого перейшли на підставі правочину (договору, в порядку спадкування);

6) **роботодавець** – особа, яка найняла працівника за трудовим договором (контрактом) та надала йому доручення у письмовій формі, яке має безпосереднє відношення до специфіки діяльності підприємства

або діяльності роботодавця і може привести до створення винаходу (корисної моделі), промислового зразка;

7) **патентним повіреним** (представник у справах інтелектуальної власності) – це особа, що надає фізичним та юридичним особам допомогу і послуги, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, представляє інтереси зазначених осіб в Укрпатенті та установах, що належать до сфери його управління, а також судових органах, кредитних установах, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами;

8) **Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ)** – юридична особа публічного права (державна організація), що входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності, визначена на національному рівні Кабінетом Міністрів України як така, що здійснює повноваження у сфері інтелектуальної власності, визначені законами у сфері інтелектуальної власності, актами центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, та статутом, і має право представляти Україну в міжнародних та регіональних організаціях (функції виконує Укрпатент).

Об'єкти патентного права – це результати інтелектуальної, науково-творчої діяльності людини, що відповідають умовам патентно-правової охорони:

1) *винахід (корисна модель)* – результат інтелектуальної, творчої діяльності людини в будь-якій сфері технології;

2) *секретний винахід (секретна корисна модель)* – винахід (корисна модель), що містить інформацію, віднесену до державної таємниці, права на який засвідчуються патентом на секретний винахід (секретну корисну модель);

3) *службовий винахід (корисна модель)* – винахід (корисна модель), створений працівником: у зв'язку з виконанням службових обов'язків чи дорученням роботодавця за умови, що трудовим договором (контрактом) не передбачене інше; з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва і обладнання роботодавця;

4) *промисловий зразок* – результат інтелектуальної, творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання, що задовольняє естетичні та ергономічні потреби споживача; зміст завдання при розробленні промислового зразка полягає у визначенні нового зовнішнього вигляду виробу; творча/інтелектуальна робота над промисловим

зразком передбачає розроблення/творіння нових форм за допомогою ліній, малюнків, розфарбувань, текстури та їх поєднань.

Винаходом може бути: пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо, процес (спосіб).

Пристрій – це система розташованих у просторі елементів, що певним чином взаємодіють один з одним.

Спосіб (процес) – це сукупність прийомів виконання у певній послідовності або з дотриманням певних правил (для способу властиві дія або сукупність дій, порядок виконання таких дій, умови виконання дій).

Речовина – це штучно створене матеріальне утворення, що є сукупністю взаємозалежних елементів. Наприклад: отруйні хімікати, об'єкти генної інженерії тощо).

Штам мікроорганізмів, культури клітин рослин і тварин – сукупність клітин, які мають загальне походження і характеризуються однаковими, стійкими ознаками. Наприклад: бактерії, мікроскопічні гриби, консорціуми мікроорганізмів тощо.

Застосування відомого раніше пристрою, способу, речовини, штаму **за новим призначенням**, якщо відомий технічний засіб пропонується використовувати з іншою метою для виконання іншого завдання. Сутність таких винаходів полягає у встановленні нових властивостей уже відомих об'єктів і визначенні нових сфер їх застосування.

Корисною моделлю зазвичай охоплюються такі технічні нововведення, які за своїми зовнішніми ознаками дуже нагадують патентоспроможні винаходи, проте є менш значимими, з точки зору їхнього внеску в рівень техніки. Об'єктом корисної моделі, якій надається патентно-правова охорона, може бути пристрій або процес (спосіб).

Промисловим зразком може бути: форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, які визначають зовнішній вигляд промислового виробу і призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб.

Форма, як промисловий зразок, може стосуватися конструкції одягу, взуття, упаковки, меблів тощо.

Малюнок стає об'єктом промислового зразка, якщо його використання пов'язане з конкретним виробом та він призначений для багаторазового виконання (копії картин, які виготовляються промисловим способом). Якщо колір є суттєвою ознакою промислового зразка, назва кольору має бути чітко зазначена в його описі. Спрямованість малюнка для виготовлення промисловим способом є відмінною характеристикою малюнка від об'єкта авторського права. Поєднання малюнка та форми є класичним прикладом промислового зразка.

Критерії охороноздатності об'єктів патентного права наступні:

1) винахід відповідає умовам патентоздатності, якщо він є новим, має винахідницький рівень і є промислово придатним;

2) корисна модель відповідає умовам патентоздатності, якщо вона є новою і промислово придатною;

3) промисловий зразок відповідає критеріям охороноздатності, якщо є новим та має індивідуальний характер. Новизна як критерій охороноздатності промислового зразка означає невідомість промислового зразка із існуючих зареєстрованих промислових зразків. Промисловий зразок визнається новим, якщо жоден ідентичний промисловий зразок не доведено до загального відома щодо: зареєстрованого промислового зразка — до дати подання заявки до НОІВ або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету; незареєстрованого промислового зразка — до дати, на яку промисловий зразок, щодо якого вимагається охорона, вперше був доведений до загального відома. Промислові зразки вважаються ідентичними у разі, якщо їхні суттєві ознаки відрізняються лише незначними деталями (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»). Незареєстрований промисловий зразок вважається доведеним до загального відома, якщо він був опублікований, експонований на виставці, використаний у торгівлі або в інший спосіб оприлюднений таким чином, що під час звичайного провадження господарської діяльності такі заходи з об'єктивних причин могли стати відомими у колах, що спеціалізуються у відповідній галузі і провадять свою діяльність на території України. Не вважається доведеним до загального відома промисловий зразок, розкритий третій особі за явної чи неявної умови збереження конфіденційності (абз. 2 ч. 4 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»).

Охоронні документи, що підтверджують патентні майнові права на відповідний об'єкт:

1) патент (патент на винахід, патент на секретний винахід, патент на корисну модель, патент на секретну корисну модель) – охоронний документ, що засвідчує пріоритет, авторство і права на винахід (корисну модель);

2) свідоцтво – свідоцтво про державну реєстрацію промислового зразка.

Строк охорони майнових прав інтелектуальної власності на винахід становить 20 років від дати подання заявки до Національного органу інтелектуальної власності. Якщо заявка подана на підставі міжнародної

заявки, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на винахід обчислюється від дати подання міжнародної заявки.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на корисну модель становить 10 років від дати подання заявки до Національного органу інтелектуальної власності.

Строк чинності майнових прав на зареєстрований промисловий зразок становить п'ять років від дати подання заявки до НОІВ і продовжується НОІВ за клопотанням власника промислового зразка на один або більше п'ятирічних строків, за умови сплати збору. Загальний строк чинності майнових прав на зареєстрований промисловий зразок не може становити більш як 25 років від дати подання заявки.

§ 3. Інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів та послуг

Інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів та послуг – це система норм права промислової власності, що регулюють відносини щодо використання, охорони засобів індивідуалізації суб'єктів цивільного обігу, їх товарів, послуг. Цей інститут представляє систему виключних прав на: комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, географічні зазначення місця походження товарів.

Суб'єктами права на засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу, їх товарів та послуг є правоволодільці та їх правонаступники.

Функціями цього інституту є створення можливості відмежування одного господарюючого суб'єкта від іншого або товарів, послуг одного виробника від товарів, послуг іншого.

Об'єкти права на засоби індивідуалізації товарів, послуг та учасників цивільного обігу:

– **комерційне (фірмове) найменування** – це найменування, під яким суб'єкт господарювання, установа, організація¹¹⁸ вступають у відносини цивільного обігу та ідентифікують себе у правовідносинах. Для комерційного (фірмового) найменування властиві принципи істинності, постійності та виключності. Його виникнення слід пов'язувати з датою державної реєстрації юридичної особи;

¹¹⁸ Сліпченко С. О. Щодо правового регулювання відносин, що виникають з приводу найменування юридичної особи // Сучасні проблеми цивілістики : матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2013. С. 26–29.

– **торговельна марка** – позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб. Торговельні марки можуть бути у вигляді: слів або сполучень літер; графічних композицій будь-яких форм на площині; фігур або їх композицій у трьох вимірах; комбінації вищезазначених позначень. Такі знаки можуть бути виконані у будь-якому кольорі чи поєднанні кольорів. Знак торговельної марки може бути звуковим, світловим, а також кольором чи поєднанням кольорів тощо;

– **географічне зазначення** – найменування місця, що ідентифікує товар, який походить із певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, і хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території. Назва географічного місця вважається назвою місця походження товару в разі, коли сировина для виробництва товару походить з іншого географічного місця, ніж географічне місце виробництва товару, якщо географічне місце виробництва (видобування) сировини визначене, існують спеціальні умови виробництва такої сировини та встановлено контроль за їх дотриманням.

Право на комерційне найменування є чинним із моменту першого його використання. На відміну від комерційного найменування право на торговельну марку підлягає реєстрації. Правова охорона географічним зазначенням надається на підставі їх реєстрації у встановленому законодавством порядку або відповідно до міжнародних договорів України.

Набуття права на торговельну марку засвідчується свідоцтвом. Строк дії свідоцтва становить 10 років від дати подання заявки до НОІВ і продовжується НОІВ за клопотанням власника свідоцтва щоразу на 10 років, за умови сплати збору.

Правова охорона географічним зазначенням надається на підставі їх реєстрації. Ця охорона діє безстроково, за винятком випадків дострокового припинення дії реєстрації географічного зазначення. Правова охорона надається географічному зазначенню, яке повністю або частково омонімічне із зареєстрованим в Україні географічним зазначенням, за умови добросовісного місцевого і традиційного використання та якщо таке використання виключає можливість сплутування та введення в оману споживачів щодо дійсного походження товару.

Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування є чинним з моменту першого використання цього

найменування та охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його реєстрації і незалежно від того, є чи не є комерційне найменування частиною торговельної марки. Правова охорона діє безстроково, за винятком випадків дострокового припинення дії юридичної особи.

§ 4. Інститут нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності

Інститут нетрадиційних (нетипових) об'єктів інтелектуальної власності – це система норм права промислової власності, які регулюють відносини зі створення, використання, захисту об'єктів наукової, селекційної, раціоналізаторської та інших видів творчості, що не визнаються об'єктами авторського та патентного права. Терміни «нетрадиційні об'єкти» або «нетипові об'єкти» є умовними та позначають об'єкти, які не можуть отримати авторську чи патентно-правову охорону. При цьому правова охорона в межах цього інституту надається лише визначеним у законодавстві об'єктам. Їх перелік є відкритим, оскільки інтелектуальна, творча діяльність людини знаходяться у постійному розвитку, а тому з'являються нові об'єкти інтелектуальної власності.

Нетрадиційними об'єктами інтелектуальної власності визнаються:

– **сорт рослин** – окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів (рід, вид, різновид) незалежно від того, чи задовольняє вона умови виникнення правової охорони. Правова охорона надається, якщо сорт відмінний, однорідний та стабільний, йому присвоєна назва і він придатний для поширення в Україні;

– **селекційне досягнення у сфері тваринництва** – створена в результаті цілеспрямованої творчої діяльності група племінних тварин (порода, породний тип, лінія, родина тощо), що має нові генетичні ознаки, які стійко передає потомству, та за показниками продуктивності перевищує попередні типи тварин (ст. 1 Закону України «Про племінну справу у тваринництві»);

– **компонування напівпровідникового виробу (компонування)** – сукупність пов'язаних зображень, певним чином зафіксованих або задованих, які становлять тривимірну конфігурацію шарів, із яких складається напівпровідниковий виріб та в яких кожне зображення містить конфігурацію або частину конфігурації напівпровідникового виробу на будь-якій стадії його виготовлення;

– **наукове відкриття** – це встановлення невідомих раніше, але об’єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання. Пріоритет наукового відкриття визначається за датою вперше сформульованого положення, що заявлене як наукове відкриття, чи датою оприлюднення зазначеного положення;

– **раціоналізаторська пропозиція** – це визнана юридичною особою пропозиція, яка містить технологічне (технічне) або організаційне рішення у будь-якій сфері її діяльності. Об’єктом раціоналізаторської пропозиції може бути матеріальний об’єкт або процес;

– **комерційна таємниця** – це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв’язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

Список рекомендованої літератури

1. Борисова В. І. Юридична особа: поняття та ознаки / В. І. Борисова // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 квіт. 2012 р.). – Київ : ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 70–71.

2. Бородін М. М. Процесуальні питання розгляду справ про виключення майна з опису / М. М. Бородін, В. А. Кройтор, С. Г. Кузьменко // Право України. – 1999. – № 7. – С. 52–56.

3. Велика українська енциклопедія : у 20 т. / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін. – Харків : Право, 2021. – Т. 12: Сімейне право. – 530 с.

4. Гражданское право Украины : учебник : в 2 ч. / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. ; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. – Харьков : Основа, 1996. – Ч. 1. – 395 с.

5. Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. А. Д'ячкова. – Київ, 2006. – 24 с.

6. Жорнокуй Ю. М. Методология исследования в развитии учения о юридических лицах / Ю. М. Жорнокуй // Методология исследования проблем цивилистики: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя, С. А. Слипченко. – Харьков: Право, 2017. – С. 224–250.

7. Жорнокуй Ю. М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права» / Ю. М. Жорнокуй // Право та інновації. – 2016. – № 4. – С. 41–48.

8. Зайцев О. Л. Позадозвільні правочини юридичних осіб / О. Л. Зайцев // Проблема юридичної особи у цивільному праві України : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (м. Харків, 21 трав. 2004 р.) / МВС України, Нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – С. 34–36.

9. Зайцев О. Л. Помилка в недійсному правочині / О. Л. Зайцев // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 28 лют. 2019 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса : ОДУВС, 2019. – С. 34–36.

10. Зайцев О. Л. Правочини з вадами волі / О. Л. Зайцев // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 36. – С. 364–369.

11. Зайцев О. Л. Розвиток підходів про недійсний правочин / О. Л. Зайцев // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 лют. 2021 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса : ОДУВС, 2021. – С. 54–57.

12. Клейменова С. М. Авторські правовідносини як форма реалізації правомочностей суб'єктів авторського права : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. М. Клейменова. – Київ, 2004. – 20 с.

13. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. – Київ : АртЕк, 2020. – 128 с.

14. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О. О. Кот. – Київ : Алерта, 2017. – 494 с.

15. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія / В. А. Кройтор. – Харків : Право, 2020. – 672 с.

16. Кузьменко С. Г. Иски об освобождении имущества из-под ареста: науч.-практ. пособие / С. Г. Кузьменко, В. А. Кройтор. – Харьков : Эспада, 2003. – 272 с.

17. Кухарев О. Є. Догматична конструкція універсального правонаступництва у сфері спадкового прав / О. Є. Кухарев // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2020. – № 3 (90). – С. 40–49.

18. Методология исследования проблем цивилистики: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя, С. А. Слипченко. – Харьков : Право, 2017. – 350 с.

19. Мічурін Є. О. Абсолютні та відносні цивільні права [Електронний ресурс] / Є. О. Мічурін // Форум права. – 2018. – № 1. – С. 73–80. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_1_13.pdf.

20. Мічурін Є. О. Житлове право України: наук.-практ. посіб. / Є. О. Мічурін, С. О. Сліпченко, О. В. Соколов. – Харків : Эспада, 2001. – 318 с.

21. Морозова С. Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Є. Морозова. – Київ, 2011. – 20 с.

22. Правова доктрина України: у 5 т. / [Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.]; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Харків : Право, 2013. – Т. 3: Доктрина приватного права України. – 368 с.

23. Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Н. Ю. Голубева та ін. – Київ : Норма права, 2020. – 347 с.

24. Слипенченко А. С. Отчуждение и переход объектов гражданского оборота в Украине: соотношение понятий / А. С. Слипенченко // *Legea și viața*. – 2018. – № 10/2. – С. 100–104.

25. Слипенченко С. А. Гражданский оборот объектов авторского права: точка зрения, альтернативная общепринятой / С. А. Слипенченко // *Очерки права интеллектуальной собственности: сб. ст. / отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева*. – Харьков : Право, 2018. – С. 155–169.

26. Слипенченко С. А. Добросовестность приобретения имущества и ее правовые последствия / С. А. Слипенченко // *Нотаріат для Вас*. – 2007. – № 11 (97). – С. 46–48.

27. Слипенченко С. А. Личные неимущественные права: определение содержания их преподавания в пределах курса гражданского права [Электронный ресурс] / С. А. Слипенченко // *Форум права*. – 2006. – № 3. – С. 123–128. Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2006_3_22.pdf.

28. Слипенченко С. А. Некоторые вопросы защиты добросовестного приобретателя / С. А. Слипенченко, А. Н. Хорошевский // *Актуальні питання цивільного та господарського права*. – 2008. – № 5. – С. 84–88.

29. Слипенченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография / С. А. Слипенченко. – Харьков : ФОП Мичурина Н. А., 2011. – 336 с.

30. Слипенченко С. А. Правовой режим донорских органов в международном частном праве / С. А. Слипенченко, А. Р. Шишка, С. Б. Булеца, Н. В. Шишка, А. С. Слипенченко // *Медицинские новости Грузии*. – 2020. – № 7–8 (304–305). – С. 169–177.

31. Слипенченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві [Електронний ресурс] / А. С. Слипенченко // *Форум права*. – 2020. – № 2. – С. 122–130. – Режим доступа: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>.

32. Слипенченко А. С. Відчуження у цивільному праві / А. С. Слипенченко // *Підприємництво, господарство і право*. – 2018. – № 7. – С. 59–63.

33. Слипенченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції / А. С. Слипенченко // *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2017. – № 1 (88). – С. 201–210.

34. Слипенченко А. С. Конститутивне правонабуття у цивільному праві / А. С. Слипенченко // *Право і суспільство*. – 2018. – № 4. – Т. 1. – С. 95–100.

35. Слипенченко А. С. Поняття «цивільний оборот» / А. С. Слипенченко // *Проблеми цивільного права та процесу: наук.-практ. конф., присвяч.*

світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2017. – С. 330–332.

36. Сліпченко А. С. Правові принципи цивільного обороту / А. С. Сліпченко // Проблеми цивільного права та процесу : наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 27 трав. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2016. – С. 284–286.

37. Сліпченко А. С. Співвідношення у цивільному обігу понять «відчуження» та «перехід» / А. С. Сліпченко // Проблеми цивільного права та процесу : наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2018. – С. 365–368.

38. Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. С. Сліпченко. – Харків, 2019. – 252 с.

39. Сліпченко А. С. Способи цивільного обороту / А. С. Сліпченко // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 21 трав. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2021. – С. 244–246.

40. Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту / А. С. Сліпченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Право». – 2017. – Вип. 23. – С. 129–132.

41. Сліпченко С. О. Визначення об'єкта у праві на недоторканість житла / С. О. Сліпченко // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 берез. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Право, 2012. – С. 76–79.

42. Сліпченко С. О. Визначення поняття цивільно-правової відповідальності / С. О. Сліпченко // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (м. Харків, 18 грудня 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2016. – С. 19–22.

43. Сліпченко С. О. Деякі питання характеристики абсолютного права / С. О. Сліпченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4 (55). – С. 348–354.

44. Сліпченко С. О. Деякі питання характеристики імені фізичної особи, як об'єкта цивільного права / С. О. Сліпченко // Актуальні

проблеми цивільного права : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13–14 трав. 2011 р.) / Нац. акад. правових наук України, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Право, 2011. – С. 555–559.

45. Сліпченко С. О. Донорський орган, як об'єкт цивільного права / С. О. Сліпченко // Цивільне право України: нові виклики та перспективи розвитку : матеріали XVIII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лют. 2020 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2020. – С. 48–50.

46. Сліпченко С. О. Житлове право України : наук.-практ. посіб. / С. О. Сліпченко, Є. О. Мічурін, О. В. Соболев. – Харків : Еспада, 2003. – 326 с.

47. Сліпченко С. О. Закон як правопороджуючий юридичний факт у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин / С. О. Сліпченко // Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 листоп. 2017 р.) / Таврійськ. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Київ : Таврійськ. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. – С. 210–212.

48. Сліпченко С. О. Застосування позовної давності до вимог, що виникають із порушення особистих немайнових прав / С. О. Сліпченко // Строки. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2021. – С. 88–97.

49. Сліпченко С. О. Захист права на особисте життя в інтернет-просторі / С. О. Сліпченко, М. І. Сисоєнко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 308–314.

50. Сліпченко С. О. Здатність правочинів породжувати, змінювати та припиняти особисті немайнові права / С. О. Сліпченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Право». – 2015. – № 32. – Ч. 1. – С. 66–72.

51. Сліпченко С. О. Зображення як об'єкт цивільного права / С. О. Сліпченко // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 2 (69). – С. 114–121.

52. Сліпченко С. О. Ім'я фізичної особи та його місце в системі об'єктів цивільного права [Електронний ресурс] / С. О. Сліпченко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 352–355. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_59.pdf.

53. Сліпченко С. О. Індивідуальність фізичної особи, як об'єкт особистих немайнових прав / С. О. Сліпченко // Вісник Харківського

національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Право». – 2010. – № 929. – С. 340–344.

54. Сліпченко С. О. Матеріальні блага, як об'єкти цивільних правовідносин / С. О. Сліпченко // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення каф. цив. права № 2 (Харків, 29 листоп. 2019 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2019. – С. 56–58.

55. Сліпченко С. О. Межі застосування поняття «цивільно-правова відповідальність» / С. О. Сліпченко // Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвеевські цивілістичні читання) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 жовт. 2019 р.) / відп. ред. Р. А. Майданник. – Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2019. – С. 267–271.

56. Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових правовідносин у системі об'єктів цивільного права / С. О. Сліпченко // Право і суспільство. – 2013. – № 6–2. – С. 87–92.

57. Сліпченко С. О. Надання згоди фізичною особою, що зображена на фотографії, як юридичний факт за ЦК України / С. О. Сліпченко // Право України. – 2008. – № 3. – С. 110–114.

58. Сліпченко С. О. Невідчужуваність та невіддільність об'єктів особистих немайнових прав / С. О. Сліпченко // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства. – 2012. – Вип. 29. – С. 60–70.

59. Сліпченко С. О. Обов'язок в абсолютних немайнових правовідносинах / С. О. Сліпченко // Право і Безпека. – 2011. – № 5 (42). – С. 228–230.

60. Сліпченко С. О. Огляд теоретичних підходів до розуміння абсолютного права [Електронний ресурс] / С. О. Сліпченко // Право та інноваційне суспільство. – 2014. – Вип. 2 (3). – Режим доступу: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/Slipchenko.pdf>.

61. Сліпченко С. О. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи / С. О. Сліпченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Право». – 2011. – Вип. 9. – № 945. – С. 131–136.

62. Сліпченко С. О. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи / С. О. Сліпченко, О. М. Доценко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Право». – 2011. – Вип. 9. – № 945. – С. 131–136.

63. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо обротоздатних об'єктів : монографія / С. О. Сліпченко. – Харків : Діса плюс, 2013. – 552 с.

64. Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна [Електронний ресурс] / С. О. Сліпченко // Форум права. – 2020. – № 3. – С. 66–76. – Режим доступу: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>.

65. Сліпченко С. О. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України / С. О. Сліпченко // Право України. – 2007. – №12. – С. 80–84.

66. Сліпченко С. О. Правова характеристика договору дарування речей та його місце в системі цивільного законодавства України / С. О. Сліпченко // Право і Безпека. – 2004. – № 3'2. – С.174–177.

67. Сліпченко С. О. Правоздатність юридичної особи та ліцензування її видів діяльності / С. О. Сліпченко // Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2019. – С. 111–113.

68. Сліпченко С. О. Правозмінюючі юридичні факти в механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин / С. О. Сліпченко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3 (66). – С. 187–196.

69. Сліпченко С. О. Правомірні очікування як об'єкт корпоративних правовідносин / С. О. Сліпченко, Ю. М. Жорнокуй // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2020. – № 3 (90). – С. 50–62.

70. Сліпченко С. О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин / С. О. Сліпченко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 (74). – С. 195–203.

71. Сліпченко С. О. Правопорушення як юридичний факт у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин / С. О. Сліпченко // Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2013 р.) / упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. – Одеса : Астропринт, 2013. – С. 88–91.

72. Сліпченко С. О. Проблеми визначення поняття «відчуження» у цивільному праві / С. О. Сліпченко // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2014. – Вип. 36. – С. 164–178.

73. Сліпченко С. О. Цивільно-правовий режим безготівкових грошей [Електронний ресурс] / С. О. Сліпченко // Форум права. – 2018. –

№ 2. – С. 133–141. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_18.pdf.

74. Сліпченко С. О. Ще раз про набувальну давність у цивільному праві / С. О. Сліпченко // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2012. – № 1 (61). – С. 238–239.

75. Сліпченко С. О. Щодо системи об'єктів цивільного права України / С. О. Сліпченко // Приватне право України і європейська інтеграція: тенденції та перспективи : матеріали VI Міжнар. цивілістичного форуму (м. Київ, 14–15 квіт. 2016 р.). – Київ : ТОВ «Білоцерківдрук», 2016. – С. 82–84.

76. Сліпченко С. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права / С. Сліпченко, Ю. Жорнокуй // Право України. – 2019. – № 1. – С. 105–119.

77. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / І. В. Спасибо-Фатеева. – Харків : Золоті сторінки, 2012. – 696 с.

78. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя, Л. В. Красицької. – Харків : Право, 2017. – 630 с.

79. Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, В. И. Крат, О. П. Печенький и др. ; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2015. – 290 с.

80. Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. – Харків : Еспада, 2008. – Т. 1. – 345 с.

81. Цивільне право України : навч. посіб. : у 2 ч. / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарева, М. О. Ткалича. – Запоріжжя : Гельветика, 2016. – Ч. 1. – 495 с.

82. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 578 с.

83. Цивільне право України : підручник : у 2 ч. / за заг. ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – Ч. 1. – 340 с.

84. Цивільний кодекс : наук.-практ. комент. : у 6 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Харків : ЕКУС, 2021. – Т. 2: Об'єкти. Правочини.

Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи. – 523 с.

85. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 6 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2011. – Т. 5: Право власності та інші речові права. – 788 с.

86. Шишка А. Р. Концепт статті 1 ГК України: методологічний шлях до розуміння і проблеми / А. Р. Шишка // Методологія дослідження проблем цивілістики : сб. ст., посвящ. пам'яті проф. А. А. Пушкіна / под ред. Ю. М. Жорнокуя, С. А. Слипченко. – Харків : Право, 2017. – С. 389–414.

87. Шишка Н. В. Цивільно-правовий статус органів внутрішніх справ України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. В. Шишка. – Харків, 2014. – 244 с.

88. Шишка О. Р. Концептуальний дисонанс ст. 1 ЦК України: деякі проблеми розходження доктринальних установок з легальними / О. Р. Шишка // Методологія цивільного (приватного) права України в умовах європеїзації (Матвєєвські цивілістичні читання) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 жовт. 2017 р.). – Київ : ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. – С. 199–206.

89. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія / А. М. Шульга. – Харків, 2013. – 412 с.

90. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев. – Свердловск, 1972. – 212 с.

91. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія / В. Л. Яроцький. – Харків : Право, 2006. – 544 с.

92. Iasechko S. Concerning the deals aimed at the accrual, alteration and termination of the personal non-property goods / S. Iasechko // *Legea și Viața*. – 2016. – Nr 3/3 (291). – С. 85–87.

93. Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of «Civil Turnover» / A. S. Slipchenko // *Eurasian Academic Research Journal*. – 2018. – No. 3 (21). – Pp. 46–52.

94. Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law / A. S. Slipchenko // *Legal, Economic Science and Praxis*. – 2021. – No. 1. – Pp. 32–36.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абсолютні права 38, 180, 200, 258

Автор 282, 289, 294, 298, 310

Акти цивільного стану 63, 66

Акціонер 91

Акціонерне товариство 87

Безвісна відсутність 62-66, 73, 79, 158, 161, 248

Бездоглядна домашня тварина 211

Безоплатні правочини 136

Безпідставно набуте майно 176, 252

Безхазяйна річ 105, 112, 207, 210, 212, 217

Буквальне тлумачення 140

Виконавець 163, 299

Винахід 269, 309, 310, 311, 313

Відчуження майна 109, 110, 111, 120, 206, 215, 220, 221, 223, 230, 287

Віндикаційний позов 240, 241-243

Власник 17, 38, 39, 41, 48, 49, 51, 66, 79, 87, 100, 112, 199, 201, 202, 205-252

Власність 50, 65, 105, 133, 210, 211, 221, 226, 264, 308

Володіння 110, 114, 147, 189, 197, 198, 202, 205, 212, 213, 229, 232, 240, 242, 243, 250-252

Гарантія 52

Гідність 38, 108, 129, 179, 180, 189

Гроші 35, 106, 120-122, 211, 242, 253

Дивіденд 119, 123

Диспозитивність 15, 21

Дієздатність 34, 35, 43, 58–62, 66, 69, 73, 78, 84, 89, 90, 91, 141

Ділова репутація 129

Дія цивільного законодавства 27

Довіреність 20, 155–159

Довірча власність 52

Емансипація 60, 61

Емітент 122, 123

Емфітевзис 40, 137, 202, 203, 251, 259, 260

Єдиний майновий комплекс 124

Житловий будинок 208, 218, 221, 223, 224

Запис (звукозапис, відеозапис) 64, 68, 89, 124, 265, 277, 278, 288, 291, 292, 298, 299, 300–303

Захист цивільних прав 17, 18, 25, 50, 52, 53, 54, 176

Звичай 23, 28, 29

Здійснення цивільних прав 48-52, 163

Зловживання правом (шикана) 44, 51

Знахідка 210

Ім'я фізичної особи 57, 130

Інформація 35, 36, 68, 106, 113, 127, 128, 183, 190, 278, 317

Комерційна таємниця 309, 317

Комерційне найменування 315, 316

Конклюдентні дії 135

Конфіскація 17, 103, 110, 198, 221, 223, 248, 272, 306, 307

Кооператив 86, 94, 95, 225

Корисна модель 311, 313

Корпоративне право 86, 130, 139, 157, 206

Ліквідація 99, 221, 245, 246

Ліцензія 90, 120, 144, 196, 288, 289

Майно 35, 47, 50, 63, 65, 79, 114, 120, 124

Метод цивільного права 14-15

Місцезнаходження юридичної особи 88, 93, 95, 96

Місце проживання 191, 195, 206

Мораторій 174

Набувальна давність 65, 162, 198, 212, 213, 214, 217, 254

Надзвичайна ситуація 64

Найменування юридичної особи 92, 93, 129, 155, 194

Наука цивільного права 12

Негаторний позов 240, 243–245

Недієздатність 62
Недійсність правочину 141-149
Нематеріальні блага 13, 24, 35, 106, 108, 126, 127, 179, 180
Нерухомі речі 49, 114, 115, 210
Ноу-хау 265–267

Об'єкт цивільних прав 106-131
Опіка 63, 69–79
Опікун
Опублікування твору, фонограми, відеограми 265, 268, 275, 276, 281, 282, 288
Організація мовлення 299,301
Особисті немайнові блага 35, 38, 127, 128–130
Особисті немайнові права 179–196, 268, 269, 284, 285, 286, 298, 303

Патент 308, 309, 310–313
Патронат 185
Переробка (специфікація) 209
Підприємство 116, 124
Піклування 63, 69–79
Плагіат 304
Подія 43, 67, 153, 160, 174
Позовна давність 167–178, 231, 245
Право власності 205-249
Правочин 35, 38, 41, 42, 45, 49, 58, 59, 132–149
Предмет цивільного права 12-14
Представництво 20, 63, 65, 96, 150–155
Принципи цивільного права 16-19
Промисловий зразок 310-314
Псевдонім 57, 186, 187, 269, 282, 285, 286, 296, 301

Рационалізаторська пропозиція 317
Результати творчої діяльності 264
Реквізіція 198, 221
Реорганізація 99
Реституція 149
Речові права на чуже майно 197, 202, 250–262
Річ 36, 39, 40, 52, 105, 108, 112–120, 124, 164, 197, 199, 200, 202, 203, 205

Самозахист
Сервітут
Система цивільного права
Скарб
Співавторство
Способи захисту цивільних прав та інтересів
Строк
Суміжні права
Суперфіцій

Тварини
Термін
Товариство
Торговельна марка

Умови дійсності правочину

Фізична особа
Фізична особа – підприємець

Цивільна дієздатність фізичної особи
Цивільна дієздатність юридичної особи
Цивільна правоздатність фізичної особи
Цивільна правоздатність юридичної особи
Цивільне законодавство
Цивільне правовідношення
Цивільно-правова відповідальність
Цінні папери
Частка у прав
Честь

Юридична особа
Юридичний факт 33, 36, 44, 73, 77, 283

ДЛЯ НОТАТКІВ

Ц58

Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін.] ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2022. – 332 с. ISBN 978-966-610-257-0

Навчальний посібник підготовлено авторським колективом кафедри цивільно-правових дисциплін та кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ. Він повністю відповідає курсу цивільного права, передбаченому для отримання вищої юридичної освіти.

Навчальний посібник із цивільного права традиційно поділено на дві частини. В цій частині висвітлено інститути загальної частини цивільного права, а також особисті немайнові права, речові права, право інтелектуальної власності.

Посібник може бути корисним як студентам (курсантам), так і аспірантам (ад'юнктам) та викладачам юридичних, економічних ЗВО. Він також буде цікавим для всіх, хто цікавиться цивільним правом.

УДК 347.1

Навчальне видання

АВРАМОВА Ольга Євгенівна
ГОРБЕНКО Аріна Сергіївна
ГОРОБЕЦЬ Наталія Олександрівна та ін.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Загальна частина

Навчальний посібник

Редагування: *Т. Д. Мельник*
Внесення правок: *К. О. Сологуб*
Комп'ютерне верстання: *К. М. Салашна*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 18,3.
Тираж 380 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.